

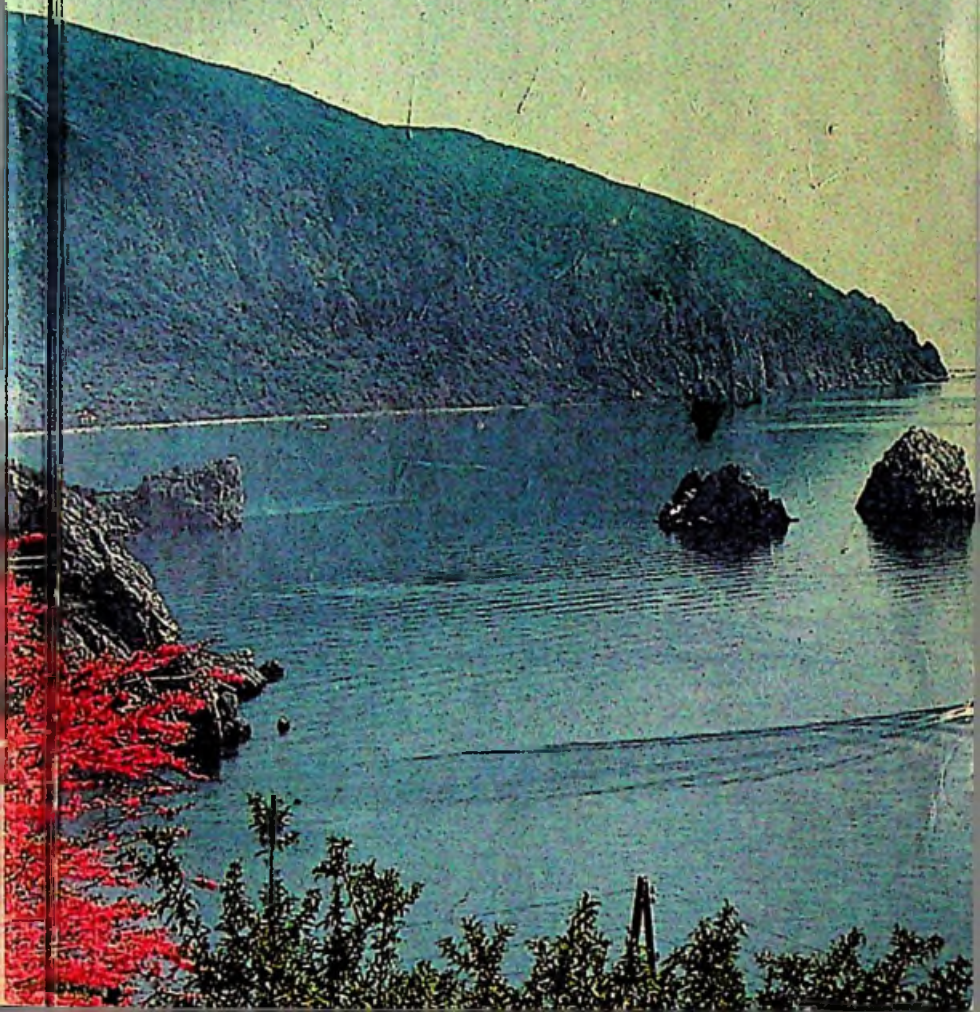

ИҖЛДЫЗ

ISSN 0207-642 ×

'98

№ 4

4

1998

Апрель

Он докъузынджы
сене чыкъувы

Баш муаррир
ШАКИР СЕЛИМ

Муаррирет эйеги:
Ильяс БАХШЫШ,
Исмаил КЕРИМОВ,
Айше КОКИЕВА,
(болэк мудир),
Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),
Ибраим ПАШИ,
Шевкет РАМАЗАНОВ,
Нузет УМЕРОВ,
Урие ЭДЕМОВА.

МУНДЕРИДЖЕ

Къырымтатар — украин эдебий алякъалары

- Михайло Коцюбинский. Минарелер астында. *Икяе* 3
Юнус Къандым. Михайло Коцюбинский ве къырым-
татарлар 47

Назмиет дефтеринден

- Шерьян Алиев. Дертлешюв. Эгер кульсень... Инсандыр.
Дёртлюклер. *Шиирлер* 50

* * *

- Рустем Муедни. Хайырсыз сюрприз. *Бир пердели коме-
дия* 55

Къырымтатар шиирieti антологиясы

- XVI асыр шаиримиз Усеин Кефевий 62
Усеин Кефевий. Хасби ал факъыре пюр такъсир. Мукъад-
дам энди... Бир кунь... Гуфтарымы сандылар... Сул-
танлар кишварында... Хамд-и худа... *Шиирлер* 64

Бекир Чобан-заденинь 105 йыллыгъы мунасебетинен

- Юнус Къандым. 43-нджи талебе 71
Бекир Чобан-заде. Истудент. Печель азиз. *Шиирлер* 83

Эдебий такъвим

- Аблязиз Велиев. Юрек атеши. *Несирджи Урие Эдемова
60 яшында* 89
Урие Эдемова. Айдын геджеде. *Романдан парча* 94

Эдебиятшынаслыкъ

- Исмаил Асан-огълу Керим. Бедний сёзюмизнинъ эврими.
*XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы дев-
ри иле багълы историография меселелери* 108
Айше Коклева. "Кусьмедим, акъыкъат, йырладым се-
ни" 143

Михайло КОЦЮБИНСКИЙ

МИНАРЕЛЕР АСТЫНДА

ИКЯЕ

Абибулла бугунь таньда мезарлыккъа насыл келип къалгъаныны озю де бильмей. Эр вакыт олгъаны киби, Алланынъ шукранлары иле толу ишбу куньлерде яш дервиш кендисини бам-башкъа ис эте эди. Онынъ бедени санки кенди агъырлыгъыны джойып, яваштан къалтырай, къальби эр анги арекетте, астында джам киби парылдагъан ташларны ювгъан булльор сувлы озенчик киби йылтырагъандай ола. О, бугунь бир шей япмагъа истемей. Аякъкъапчыгъа да бармады. Башыны алып чыкъып кетти ве кель-келелим кендисини мезарлыкъта булды. Сараргъан, кунеште янгъан чалыларнен орьтюли башташларгъа бакъып ёкъуштан энди. Ягъмурлар ве рузгярлардан джюлялангъан башташлар арасындан кечти. Рузгяр онынъ джуббесининъ этеклерини котере, таш сарыкълар ве феслернинъ сускъунлыгъына сарылып, тим-тик саф туткъан башташларнынъ устюне ата. Дерсинъ мевталар топракънынъ къатты къатламыны ярып чыкъып, чалылар арасында омуз-омузгъа берип отуралар. Чатлагъан башташларнынъ парчалары ерде, тозлар, чалы-чырпылар, орюмчеклер ичинде яталар. Таштан ясалгъан башлары бир четке юварланып кеткенлер. Зенгин мевталарнынъ, артыкъ кендилери де Алланынъ рахметине къавушкъан шаирлернинъ хаял-арзулары алтында арап языларынен ишленген мермер сандыкълары да вакыт тесиринден омрагъан ве янтайгъанлар. Абибулла инсанларнынъ къоджаман, бакъымсыз, кийик бир шеэр йыкъынтыларыны анъдыргъан сонъки дурагъы онъа фаний дюнья-

ны унуттырып, къальбини коклерге багъламагъа ярдым эткенни биле. Аллагъа якъын олмакъ, улу къуванчкъа саип чыкъмакъ ичюн белли бир мунт керек. Мына не ичюн Абибулла дженнет багъчаларында кезген мевталар арасына келип къалды. Абибулла козьлерини кокке тикип, яваштан иляийлер окъумагъа башлады.

Ах, Азраиль келип онынъ джаныны тездже алсайды, гуняхлардан, бу дюньянынъ баш-козь айландыргъан зенгинликлеринден, биревнинъ эмегини, амелини кунълевлерден азат этсейди! Бакъий дюньянынъ севинчлеринен кенди кендинъи алдатмагъа не аджет бар? Ольмемек имкъяналарыны, кефинден къачмакъ ёлларыны булып, вакъты-саати кельгендже фаний дюньяда яшамакъ мумкюн дегильми, ёкъса? Джаным эр даим сени беклей, Азраиль! Бизим эпимизнинъ ёлурыз Сырат копюри узериндедир, ондан кечкенлер эбедий раат юкъугъа саиптирлер...

Абибулла эп кете. Сары джуббесининъ этеклери къанатлар киби къулачлана, башташларгъа сарыла, къырмызы феси кунеште къызыл ляле киби парылдай, козьлеринде атешлер яна. О эм йырлай, эм гуняхларгъа баткъан фаний дюнья узеринден агълай, чюнки энди аджылар шан-у-шерей ёлуны, шейхлер кенди аталарыны, къадылар акъикъат ве адалетни унуттылар. Окъумыш сохта имансызлыкъ ичинде, халкъ илимден иракъ булуна, язув-сызув бильген адамлар ондан яхшы дегиллер. Бизим фаний дюньямызнынъ омузларында мына насыл агъыр юк булуна!..

Иляийлер Абибулланынъ юрегини чалкъындыралар, Алла мераметинден тамчы-тамчы толгъан фильджангъа чевирселер. Балалыкътан ёкъсуллыкъ ве гъам-къасеветни бильген, къуветлилер зайыфларны, зенгинлер фукъарелерни таптап эзгенлерини ве орталыкъта, эр ерде ялан укюм сюръегини озы козьлеринен коръген заваллы Абибулла дюньягъа бир муджизелли тапмаджагъа бакъкъандай бакъа. Буларнынъ эписи не демек? Буны озю де бильмей, айтып-анълатып оламай, аркъадашлары исе онынъ устюнден кулелер, оны дели-диване саялар. Ондан адам олмайджагъына эр кес эмин эди. Ве, керчектен де, Абибулла бир устадан дигерине кечти, окъувыны ташлады. Илк вакъытларда бабасынынъ янында чалышты, онъа башташлар ясамагъа ярдым этти. Сонъра, бу ишни де ташлап, бакъырджыгъа шегирт олды. Бир устадан дигерине кече-кече, ниает, аякъкъапчынынъ шегирти олды. Абибулла насыл-масыл олса да аякъкъап тикмеге огренди. Бу онъа азлыкъ этти. Зенаатындан мемнюн дегиль. Сонъ, не олгъан экен? Иште, аякъкъап тикмеге огренген. Бундан не, дюнья терсини айланаджакъмы? Бу онъа не бере? Екяне умют — мераметли, адалетли Юдже Танърыдадыр. Онынъ къальбини ялынъыз Алла кенди пиязынен толдура, къыздыра билир. Абибулла бутюн варнетинен онъа ынтыла. Айтувлы бир имамгъа барып, дин окъувына сарылды ве дервиш олды.

Абибулла байыр төлесине чыккып, ял алмагъа отурды. Ашагъыда, мезарлыкъ артында, вадий багърында Багъчасарай ята. Эвлер, таш исарлар, кираметлер, сельбилер ве минарелер бири-бирине орулип кеткенлер. Айны шу хаос, айны шу обатёпе, айны шу мезарлыкъ. Эфкярлы, боз-сары эджель мейданы ешилди, кыърмызылы тюрк килими киби ята, кунеш нурлары алтында парылдагъан боз кираметли дамлар денъизинен кыарышып кете. Къадынларны ят кишилерден, эркеклерден гизлеген юксек, без исарларнен сарылгъан азбарларда юзюм асмалары ве джеviz тереклери, къап-къара, къоджаман сельбилер сукюнетке далгъанлар. Тюзгюн минарелер исе без кипарислер киби юксеклерге узангъанлар, дерсинъ сельбилерни артта къалдырып, алтын айны ювундыргъан коклерге етмек истейлер. Оларнынъ артында, узакъта, сараргъан, кунештен янгъан, еллернен пиязлангъан, эфкярлы, джансыз ве адамсыз дагълар узаналар. Оларнынъ устюнде томалакъ, балабан къаялар къоджаман сарыкълар киби туралар. Анда, ашагъыда, вадийде аят къайнай, мында исе сукюнет дженаплары аким. Бу ерден кок даа да мавы, даа да джыллы олып корюне. Ве, шу кок багърында Абибулланынъ къальби ялдай ве йырлай. О, бу ерде озюни къуванч ве эйилик къучагъында булунгъандай ис эте.

Дервиш бу ерде баягъы вакъыткъадже отурды. Сонъра, бирден озюне келип, еринден атылып турды. Меръем бабасынынъ тесписини дукаянларына алып барып, бабасына бермесини риджа эткен эди. Бабалары теспиге пек алышып къалгъан эди. Саба ашыкъкъанындан тесписини унутып эвде къалдыргъан. Абибулла аптесине ёкъ демеди, бабасы къавеханеге кетмезден эвель оны дукаянда булмакъ ичюн ашыкъты. Абибулла дагъдан энди.

Шимди о, коридоргъа бенъзеген ташлы, тозлу, тар, айланчыкълы сокъакъ бойлап кете. Эр эки тарафта юксек диварлар кокке узангъанлар, дымма сагъыр къапатылгъан пенджерелер, эвлер оны козетелер, онъа зиндан киби тикилип бакъалар. Айланма артында копекнен ойнайткъан балаларны расткетирди. Огъланчыкъларнынъ башлары мантар киби къызыл. Къызчыкъларнынъ алтын-пуллы фесчиклери астындан индже орме сачлары корюне. Олар гугюмлерини алып, сес-шамата къопарып чешмеге тараф кетелер. Кимерде без исарлар янында акъ марамаларына сарылгъан къадынлар корюнелер, ве шейтанлар киби, бирден гъайып олалар. Кимерде исарлар кесилелер, ве тар аралыкътан мас-мавы кокке узангъан ешилъ сельбилер, без минарелер бир къач аныге корюнелер. Сонъра тар коридор кене девам эте. Кимерде бекленильмеден, исар янында чешме пейда ола, ташлары устюне Къуран сурелери язылгъан чешмени эр вакъыт олгъаны киби, балалар сарып алгъанлар. Сув шырыл-шырыл акъып гугюмлерге тола, чешме озюнинъ шень йырыны токътамай девам эте. Сонъра кене сукю-

нет. Шеэрнинъ сагъыр сукюнети. Эвлер къабир ташлары киби туралар. Къадынларнынъ къыяфети даа демин салагъачтан тургъан бем-безъ кефинли мевтаны анъдыралар. Сокъакънынъ ортасында яваш-яваш адымлагъан эфкъярлы дервиш бирден токътала, ат я да башкъа бир айван сюрюнип аягъыны ярала-масын деп ерде яткъан ташчыкъны котерип алмакъ ичюн яваштан эгиле. Кунеш якъмакътан якъа.

Абибулла бабасынынъ дукаянына якъынлашкъан сайын аят къалабалыгъынынъ шаматасы онынъ къулакъ перделерини даа зияде къытыкълап башлайлар. Гуя шеэрге насылдыр бир кийик орду бастырып кирмекте ве налларнынъ ташларгъа урулмасы, арабаларнынъ гъычырдамасы, тувар айванларынынъ муныремеси сукюнетни чиль-парча этмектелер. Абибулла базаргъа етип кельгенде оны омюр къалабалыгъынынъ шаматасы ойле де бир шыпыртты ки, заваллы зар-зорнен бунъа даяна бильди. Керчек, о, буларнынъ эписине алышып-къарышып къалгъан олса да, бугуныки кейфи бу шаматаны къабул этип ола-май.

Тар, айланчыкълы, къурып къалгъан озенчикнинъ изи киби терен ве ташлы сокъакъны, гуя тютюнден къараргъан къобалар киби корюмсиз дюкянлар эсаретке алгъанлар. Мында эр шей тышта япыла. Фурунлар янында башларында феслери, енълери тирсеклеринедже чермеленген, яш токълу киби семиз фурунджылар эр кеснинъ козю огюнде хамыр басалар. Балабан фурунларында атешни ойле бир якъкъанлар ки, янларындан кечкенинъде нефес алмакънынъ чареси олмай. Аякъкъапчылар аякъларыны астларына къатлап отуралар, тиккен папучларыны алтын сувлу, кумюш сувлу йиплернен ишлейлер, оглеринде тургъан мал обасы артындан зорнен корюнелер. Кырмызы папучлар къапыгъа къаршы бибер деметлери киби асылы туралар, дукая алдындаки узун маса узериндекилери исе сувутмакъ ичюн тизип къоюлгъан янтыкъларгъа бенъзейлер. Бакъыр савутлар кунеш нурларында балкъ-балкъ балкъ-ылдайлар, бакъырджынынъ чёкючи исе бакъыр табагъына япъы-япъы тюркюлер айттыра. Печьтеки атеш ялынлары шень-шень оюн тёшейлер.

— Эээй! Май!.. Май!.. — деп къычыра ягъджы, оны эриштирген папагъан киби, къанфетчининъ сеси эшитиле:

— Капирли! Капирли!..

Къанфетчининъ башы устюндеки сини девирилейим-девирилейим дей.

Къасап дукаяларынынъ кенъ пенджерелеринде ильмеклерге тазе союлгъан къойлар асылгъан, оларны къара, ешил чибинлер сарып алгъанлар, выз-выз учушалар. Демирджининъ чёкючи монълы-монълы сес чыкъара, онынъ сеси авагъа синъип кете. Ачыкъ авада, чешмелер янында кебаплар джыр-джыр пишмекте. Татар огъланчыкълары адам къалабалыгъы ичинде чапкъалап юрелер:

— Пишкен дут! Пишкен дут!...

Эллери дут шырасына былангъан, дерсинъ олар эллерини кесип къанаткъанлар. Беяз сарыкълы къартлар яйлялардан чалып кетирген чешит чечеклернинъ къокъусынен этрафкъа мис-анбер сачкъан пиченлери устюнде янбашлагъанлар, муш-терилерни беклейлер. Тазе къавенинъ къокъусы сарымсакъ къокъусынен къарышып кете. Сини устюне тизильген фильджанларнынъ шакъырдысы эшитиле. Рузгар бирден тоз-думан котерип, эр шейни орьте. Эр шей козьден гъайып ола. Сонъра, гуя туман ичинден ялдап чыкъкъан киби, ешилъ сарыкълы, узун джуббелли моллалар къалдырым бойлап яваштан адымлайлар; бир тарафта кираз ве зердали, помидор ве согъан обалары тура; кесментик койлю татарларнынъ омузларындаки бору киби узун, бакъыр гугюмлери козьлерининъ къамаштыра, койлю татарлар одун кескен киби, кестирип-кестирип къычыралар:

— Вар, сют вар!...

Онларнен чешмелер шырылдайлар, баъстырма астында, къавелернинъ сачакъларында чешит тюрлю, чешит ренкли къуш-чыкълар чивиль-чивиль йырлайлар; чапчакълынынъ элиндеки ренде шенъ сызгыра, о, озюнинъ орман ве агъач къокъуларына толгъан къара къобасында чапчакълар ясай. Кяде бир дукаянынъдан чыкъа ве чал сакъалыны, тахисини кунеш нурларынен ювундыра. Огюз бойнузларына бенъзеген, тазе ясалгъан балабан сенеклер къурусун, деп диваргъа къаршы тиклейин тизилип къоюлгъан. Асма тахталар устюндеки арап арифлери бийлернинъ аякълары киби созулып кеткенлер. Сокакътан кене сеслер эшитиле. Бу — татлы сув саткъан татарнынъ сеси:

— О-о-ойй, бузлы... пек татлы!...

Ве онъа сув ичмек истегенлернинъ къоллары узана.

Къавеханелернинъ пенджерелеринде тютюн чубукълары корюне ве мавы тютюн къуйрукълары йылан киби бургуучланып-бургуучланып, авагъа котериле.

Бокун дамарлары пармакъ киби къабаргъан деллял эр кеснинъ сесини бастырмакъ истегендай, къычыра.

Кунеш нурлары астында дамларнынъ кираметлери, джамилернинъ пенджерелери парылдайлар, атеш киби къызгъан ташлар дерсинъ кокюс кечирелер, феслер лялелер киби йылтырайлар, къушлар ве сатыджыларнынъ сеслери орталыкъны толдуралар, демирджилернинъ дуكانларында джанбаз чёкючлер демирлерге чынъ айттыралар, сувлар токътамадан, шырыл-шырыл акъалар, тери, къаве ве сарымсакъ къокъулары акъ джигерлерини толалар, савут-саба шакъырдай, джыр-джыр пишкен кебаплар бурунларны къытыкълайлар — бойле бир аят къайнавы, бойле бир чизгилер, сеслер къалабалыгъы ичинде беяз шемсиели файтон бутюн сокъакъны толдуруп, кечип кетти. Файтонда насылдыр бир европалылар отура эдилер.

Олар бу ернинъ манзарасына, табиятына ят бир шей киби, тоз-думан артында козьден гъайып олдылар...

Анда, юкъарыда, къайнап тургъан инсан денъизи узеринде мас-мавы кокке къол джайгъан минарелерден муэдзинлернинъ эзан чагъыргъан сеслери эшитиле: "Аллаху экбер! Аллаху экбер! Ля иляхи илля Аллаху... экбер!"

Абибулла бабасыны зар-зорнен абайлады. Беяз джуббели, беяз такъиели Сулейман къарт башташкъа ойле япышып тура ки, оны таштан айырды этмекнинъ чареси ёъ. Козьлери яхшы коръмей, энди козьлюклер де онъа чокъ ярдым этип оламайлар. Бунъа бакъмадан о, озъ ишини ташламай, камбурайып къалса да таш устюне Къураны-Керимден аетлерни ариф-ариф оймакъны девам эте. Дукъянынъ къап-къара агъызы янында башташлар сыра-сыра тизильген, беяз сойлары да бар, фесли, сарыкълы башташлар тильсиз мусафирлер киби туралар. Сулейман къартнынъ элинде чалышкъан къарт ишчи сет устюнде, таз башыны арткъа берип, тишсиз агъызыны ачып, кирли аякъларыны узатып юкъламакъта. Къурып, бурюшип, сарарып къалгъан ишчи чокъ кечмеден узеринде бир-де бир башташы ер аладжакъ мевтагъа бенъзей эди.

Сулейман къарт тесписи тапылгъанына пек къуванды. Тесписиз юрп оламай, кендисини эльсиз адам киби ис эте. Ишини ташлап, огълуна энди бутюн Багъчасарайгъа даркъап етиштирген сонъки хаберни айтмагъа башлады: тюневин урьметли, зенгин имам ве хатип Смаил эфенди дар-дюньяда екяне огълу Рустемни эвинден къувгъан эмиш. Рустем халкъны динге къаршы къоя, Алланынъ ады зикр этилмеген, Юдже Танърымиз акъкында ич бир сёз айтылмагъан китаплар яза, эски урф-адетлеримизни, Къураны азм-и-шерифлерини куле экен, бабасы да огълунынъ бу къылыкъларына даянып оламагъан экен. Буларнынъ эписи етишмегени киби, Смаил эфендинен аралары бозукъ олгъан Мухтар эфендининъ къавеханесинде чалыша экен, ве бугуньден итибарен къавеханеге кельгенлерге къаве ташый экен...

— Смаил молла Шерфенинъ бабасынен анълашкъан олсалар да къуда ёллатмагъаны ичюн онъа даргъын экен, деп айталар, — деди Абибулла.

— Эх, яшлыкъ, яшлыкъ... Сизними, бинамазлар!.. Бойле киевден Алла сакъласын. Тёвбе, я, Раббим, төвбе... эстагъфирулла — деп сёзюни битирди Сулейман къарт.

Сулейман къартнынъ тамам къаве ичеджек вакъыты кельген эди. Башына сарыгъыны сарып, элине тесписини алып, Сулейман къарт Мухтар эфендининъ сокъакънынъ о бир тарафында ерлещкен къавеханесине тараф ёллады. Мына, энди отуз йылдан берли о, Алланынъ эр куню айны бир вакъытта, айны бир саатте шу къавеханеге барып, къаве иче. Абибулла бабасынынъ пешинден кетти.

Къавеханеде бугунь иш къайнай, къол-къолга тиймей. Эр кес шеэрдеки энъ урьметли бир адамнынъ огълу адий хызметкяр киби, къаве ташыгъаныны озъ козьлеринен корьмек истей. Шунунъ ичюн де къавехане адамгъа рыкъма-рыкъ толу, алма тюшмеге ер къъ. Мухтар эфенди Акъмесджитке кеткен, къавеханеге кельгенлерге Рустем ве арыкъ, узун бойлу, къулакълары шамар киби, Бекир адлы бир генч хызмет этелер.

— Рустем! Бизге къаве!..

— Рустем!.. Ха-ха!.. Бизге де кетир!.. Эвеллери биз санъа хызмет эте эдик, энди бизге бир хызмет япчы!..

— Биз эпимиз бири-биримизге хызмет этемиз, — деп кулумсирей Рустем.

О бир кошеде насылдыр бир койлюлер отуралар. Шеэрлилер киби лафазан дегиллер. Сулейман къарт оларнынъ янына барып отурды. Ал-хатыр сорашты. Мегер, олар шейтан шеэрини огърагъан, яни чарпынгъан бир хастаны кетирген экенлер. Заваллы янгъында аз къалгъан янып кетмеге. Беш йылдан берли юрип оламай экен. Бугунь Азизлерде дервишлер дуалар окъуйджакъ экенлер, бельки файдасы олур, дейлер.

— Аллаху экбер! — деп Сулейман къарт оларны дикъкъатнен динълемекни девам эттирди.

Бекир мусафирлерге къаве кетирип, янларына отурды.

— Московларгъа не вакъыт кетеджексинъ, ля? — деп эриш-тирмеге башладылар оны.

Бекир башыны саллап:

— Къачаджакъым... бираз пара топлайым да, сонъ, корьдим сени Истанбул... — деди.

Козьлери парыл-парыл яндылар, къулакълары къызарды.

— Алла бильсин! — деп къызышты Бекир. — Домуз эти ашаткъан орудуда бар да хызмет эт бакъайым. Билесинъми, олар пек айнеджилер: домуз этинден боткъа пиширелер де, этини озьлерининъкине бере, боткъаны бизимкилерине: ма, аша! — дейлер. Алла бильсин оны...

— Селям-алейкум, — деп ичериге бириси кирип кельди. — Я, Рустем къайда?

— А, Джафер! — къуванды Рустем ве оны къаршыламагъа ашыкъты.

— Керчекми шу? Айды, айт, бакъайым, меселе насыл олды...

Рустем оны кенаргъа чекти.

— Эр шейни сонъ айтырым. Шимди исе санъа ишим бар...

— Меним де санъа айтаджакъ шейлерим бар. Билесинъми, Осман сенинъ комедиянъда ойнамакъны ред этти. Бабасы пьесанынъ мундериджесини бильген сонъ Османнынъ энъсе-синден тюшмеген. О да къоркъкъан ве энди ойнамагъа истемей, ахмакъ.

— Къулакъ асма, башкъасыны тапармыз.

— Къартлар бизге ачувлылар. Меселе ойле ренк алмакъта

ки, этинъ-тенинъ чимирдеп кете. Олар бизни таш-борангъа тутмагъа азырлар. Мына корерсинъ, бизим бу ишимиз яхшылыкънен битмез.

— Къулакъ асма, билесинъми, энди буны тек мезар тюзетир. Къартлар олип-биткен сонъ эр шей ёлунда олур, — деп тынчландырмагъа башлады оны Рустем. — Санъа айтаджакъ шейим исе шу: бугунъ койден ишанчлы бир аркъадаш кельди. Китапларны онынъ иле ёлламалы. Сен барып кетирсенъ яхшы олур эди, мен къавеханеден ишни быракъып, кетип оламайм.

— Яхшы, мен кетиририм. Сен исе ярын кель, бир-эки акъыл танышмакъ керек.

Рустем аркъадашыны янъгъыз къалдырмагъа меджбур олды, къавеханеге янъы кельгенлер оны чагъырмакъта эдилер.

Рустем маса узерине фильджанны къояр-къоймаз кимдир онъа къычырды:

— Рустем, сени Айше сорай.

Рустем бирден акъ кесильди, элиндеки фильджан ерге тюшеяды. Чапмайым, деп, озюни эльге алды ве агъыр-агъыр адым атып сокъакъкъа чыкты. Онынъ къыз джиени, секиз яшындаки Айше омузларында гугюм толу сув, къурназлыкънен онъа бакъмакъта эди. Олар тенха ерге чекильдилер, Айше къафтанындан насылдыр бир букленген къагъыт парчасыны чыкъарып Рустемге узатты.

Рустем къагъытны йыртаязды, ачкъозлюкнен окъумагъа башлады:

“Рустем, башынъа кельген белядан хаберим бар, — Рустем зар-зорнен, къыйыш-къонъур язылгъан языларны окъуй, — чокъ кедерленме. Алла ярдымджынъ олсун. Сен пек яхшы яптынъ. Мен де сенинъ садакъатлы Меръеминъим. Нелер олып кечкенини билъсе эдинъ. Бабам меним элимдеки къалем ве мерекеп шишесини коръди. Атты-тутты, устюме къычырды, мен исе агъладым, козьлеримнинъ къырмызысы аля даа кетмей. Мерекеп шишесини парлады, къалемни котерип атты, ачувланып, тесписини биле унутып, эвден чыкып кетти. Мен исе индемедим, Къуран-ы азм-и-шерифте айтылгъаны киби, къадын кишиге язы язмакъ ясакъ. Мен исе санъа бабамнынъ къалеминен язам. Бабам билъсе, олурмы, анджакъ, иш. Сенинъ китапчыкъларынынъ къайта-къайта эки кере окъуп чыктым. Сенинъ тюшюнджелеринъден, фикирлеринъден къоркъам. Лякин сен кульме. Мен окъумыш олмасам да, ичимден дуям, акъикъат сенинъ тарафынъда. Шерфени алмагъа ред этип, яхшы иш яптынъ. О, сени севмей, аксине устунъден кулип юре. Бугунъ Абибулла ибадетте оладжакъ, бабам исе кетеджек. Анам юкъламагъа эрте ята. Сагълыкънен къал. Алла таала ярдымджынъ олсун. Сенинъ Меръеминъ”.

Рустем къавеханеге къайтып кельгенде янакълары яна, бедени исе топ киби енгиль ве тартыкъ эди. Къавеханеде адам

пек чокъ, эхильмек бильмей. Сулейман къарт папучларыны чыкъарып, сет устюнде багъдаш къурып отура ве узун чубугъыны думанлата-думанлата кейф чата эди. Абибулла мусафир молланен яваштан субетлеше, кошеде, тютюн думаны ичинде, агъызы бир дакъкъа токътамакъ бильмеген Бекир аля даа тасырдай эди.

— Ким бильсин оны! — омузларыны сыкъа Бекир, козылери исе яна, къулакълары ичериге сокъулгъан кунеш нурларындан тютюн къагъыты киби алланалар. — Ким бильсин оны... Тюневин Хансарай багъчасына бардым, анда исе, билесинъми, скемле устюнде насылдыр бир явур насылдыр бир къадынны... апаиыны къучакълап отура. Тъфу!... Арр-рам... Ёкъ, бизде бойле шей ёкъ... Пейгъамберимиз азрети Мухаммед саялаллаху vessелем, буны ясакъ эте... Истанбулда бойле шей коръмесинъ, ёкъ, ёкъ... Мына, бираз пара топлайым да... Мен фукъарем... Билесинъми, бабам гъарип насыл этип кунъ кечиреджегини бильмей... Мында исе телемек керек. Бахшыш давай!.. Бахшышны алмагъа алалар амма, аскерликке де алып кетелер... Ким бильсин оны...

Рустем оны динълемей эди.

* * *

Акъшам олмакъта эди. Теляшлы, раатсыз, айдын либаслы ве шаматлы кунъ сонъуна ирмекте. Кунеш дагълар артына гизленди, орталыкъ сукюнетке далды. Тынч, сакин, диндар къадынгъа бенъзеген къаранлыкъ акимликке кечти. Боз топракъ сусты, эвлер, сельбилер, тарлалар юкъугъа далдылар.

Мукъаддес ер — Азизлерде кимсе ёкъ. Тюрбелер тарла ортасында, кенди асларында яткъан азизлер ве ханлар киби, насылдыр бир эфкъярлы ифтихар ичинде туралар. Текие къара къуббе киби юкълап къалгъан, онынъ узеринде исе бем-безд минаре йылдызлы кокке узангъан. Ялынъыз чырчырмазинлер, шадыванлар ве козь къамаштырыджы йылдызлар юкъламайлар.

Абибулла Азизлерде кольге ялдагъандай йымшакъ-йымшакъ адымлай. Дерсинъ мукъаддес къанлар текюльген топракъны таптамагъа къоркъа. Бельки, бу ерлерге бир заманларда башыны къолтугъына къыстырып, къабиринедже олгъан ёлны озъ къанынен суваргъан Аджыдермелек султаннынъ аякълары баскъандыр. Эр кереси, Абибулла сакин геджелери текиеге ибадетке кельгенде башы ёкъ, кесик богъурдакълы, къолтугъы астындан дешетли козылеринен онъа тикилип бакъкъан башны козылери огюне кетире эди.

Ве, шимдики киби, эр кереси оны къоркъу сара, сукюнет ичинде юреги чапалана. О бу левханы козылери огюне аселет кетире, мезкюр къоркъу ве алны къорчалай, агъыргъан тишни

къармалагъан киби къармалай. Къальби денъиздеки къайычыкъ киби чапаланмасыны, атеш узериндеки япрачыкъ киби къалтырамасыны, булжур киби айдынлашып, еп-енгиль олып, кокке учып кетмесини озю истей. Алла-таалаянынъ узурына бойле кетmekни авес эте, арзулай.

Абибулла текиеге якъынлашты. Даа кимсе ёкъ. Орталыкъ чым-чырт. Къаранлыкъ.

Абибулла сельби астына келип токъталды. Бекледи. Йылдызларны сейир этти. Азиз ернинъ тылсымлы сукюнетини ичине сыгъдыраджакъ олды. Озюни о къадар яхшы ис эте ки, та башы бираз айлангъан киби олды, иман нле толу къальби йырлап, сербест къанат къакъкъан къуш киби титреп алды.

Бирден дивар тарафтан без къаралты къопты.

— Акъшам хайыр олсун!

— Акъшам...

Къардашнынъ “акъшамы” сельби япракъларынынъ гедже фысылтысы киби сакин ве муджизели янъгъырады.

Дервишлер яваш-яваш топланмагъа башладылар. Узун джуббели, без сарыкълы, сес-солукъсыз къаралтылар туман ичинден, гедже къаранлыгъындан чыкъкъан киби, бирер-бирер чыкъмакъталар.

— Акъшам!.. Акъшам!..

Сеслер къуру япракълар киби фысылдайлар ве зифт къаранлыкъ гедженинъ багъырына синъип кетелер.

Текиенинъ пенджересинде аджиз ярычыкъ корюнди.

Яваштан текиеге узун бойлу, зенгин джуббели шейх кирип кельди. Ичериге кирип этрафына эки-бир козь ташлады. Кимсеге сёз къатмады. Текие ичиндекилер индемейип шейхке бакътылар. Шейх лаф этмемеге ант-емин эткен экен.

Сукюнетке араба копчеклерининъ сеси къошулып башлады.

Дервишлер эп топланмакъталар. Бири-бирилерине бирер-экишер сёз къатып, сусалар. Чешме шырыл-шырыл йырламакъта. Юдже сельбилер нелердир акъкъында бири-бирине ят кимселер эшитмесин деп, фысылдайлар. Къаранлыкъта тек без сарыкълар ве сакъалларны абайламакъ мумкюн.

Кенди шаматасынен къаранлыкъ гедженинъ сукюнетини сарсыткъан араба текие янына келип токътады. Эки адам арабадан атлап тошты, индемейип, арабадаки джаювны четке чектилер, онынъ астында кимдир ынъырдана эди.

— Чарпыкъ... чарпыкъ... — деди кимдир яваштан.

Хастаны къоллар устюне алып, текиеге кетирдилер. Онынъ аякълары къушнынъ къырыкъ къанатлары киби авада салпырай эдилер.

Кене сукюнет асыл олды. Эр кес беклей. Абибулла без аджине киби кокке узангъан минарели текниден козьлерини алмай.

Бирден эр кес сескенди. Минаренинъ пенджерелеринде кольге корюнди, муэдзиннинъ эфкярлы, аджыныкълы сеси янъгырады.

Эр кес еринден турды.

Текиенинъ ичи къаранлыкъ эди. Ялынъыз михраб янында, шейх тургъан ерде эки дане адий лампад яна эди. Тютюнден исленген алчакъ пенджерелер, босагъадаки къара килимчиклер, къыйыш, ким бильсин не вакъыт киречнен сылангъан диварлар, сувукъ, бастырыкъ ава. Текие ибадетханеге дегиль де, насылдыр бир бакъылмагъан, унутылгъан анбаргъа бенъзей. Босагъада сыра-сыра тизильген эски, тапталгъан папучларнынъ экиши тер сасыгъы аваны бонъайта. Адамлар саф-саф турып, къолларыны къулакъларына кетирелер: динълеймиз сени, Юдже Танърымыз!..

Намаз тез битти.

Дервишлер яваш-яваш йылышып, шейхнинъ янына келип, даире шекилинде отурдылар. Аякъларыны астрларына алдылар, омуз-омузгъа берип, къардашлыкъ даиресини асыл эттилер. Абибулла сол ве сагъ тарафында отургъанларнынъ омузларынынъ араретини озюнде ис этти. Гуя, бедени кенълешкен, сагъ ве солундакилернен битишип кеткен, инсан даиреси джанлы юзюк киби къалтырагъандай келе. Шейхнинъ ифтихар толу къыяфетинден, отурышындан оны къатып къалгъан мум беллейсинъ. Козълерини ашагъы алгъан, дерсинъ кенди сакъалыны сейир эте. Кимсе сес-солукъ чыкъармай. Орталыкъ чымчырт. Ярыкълы бираз къыстылар, кирли диварлар бири-биринерине даа зияде якъынлашкъандай олды. Хаста исе кимсеге керек олмагъан мал киби бир кошеде ята.

Эр кес беклей.

Бирден дервишлер терен кокюс кечирдилер ве бир агъыздан чыкъкъан киби, текбир айтмагъа башладылар. Монълы, аз сёзлю текбирнинъ келимелери богъдай дёгген зынджырнынъ сеси киби, кесик-кесик янъгырамагъа башлады.

— Ля-иляхи-илля-лла...

Бир макъамлы, сонъсыз текбир балабан саатнинъ елькюуваныны анъдырмакъта.

— Ля-иляхи-илля-лла...

Абибулла козълерини юмды. Башы макъамгъа уюп, сагъ-га-солгъа кете, сёзлер сахарадаки девелер киби бири-бири артындан акъырын-акъырын кетелер:

— Ля-иляхи-илля-лла...

Бир сес, бир макъам. Токътав, тыныш ёкъ. Айны шу сёзлер, айны шу макъам.

Дакъкъалар, саатлар дегиль де, гуя кунълер, афталар кече. О. энди не кенди сесини эшите, не озюнинъ, не янындакилеринъ беденлерини дуя. Эр кес бир савуткъа къуюлгъан, бир беденге чевирилген, къуюдан сув чеккен чыгъырыкъ киби

бир макъамлы, джансыкъынджы, узун текбирни текрарлай ве козьге корюнмеген кимселер бу сёзлерни, ис-дуйгъуларны уджсыз-буджакъсыз сырыкъкъа тютюн япракълары киби тиз-мекте:

— Ля-иляхи-илля-лла...

Абибулланынъ джаны сыкъылгъандай, юкъусы кельгендай ола. Недир онынъ мийини къыршавлар ичине алып сыкъа. Абибулла кендиси ичинде, къальбининъ теренликлеринде, энъ узакъ кошечиклеринде насылдыр кичкене урлучыкъ нефес-нефес джанлангъаныны, оськенини, къуветлешкенини ис эте. Ве кене далгъалар артындан далгъалар чапа:

— Ля-иляхи-илля-лла...

Текиенинъ ичине эфкъар сокъула, акъ кесильген къыяфетлер дерсинъ къатып къалгъанлар, юреклер исе раатсыз, гуя анда иелердир девириле, орай... кокюс къафеси ичинде чапалана, богъазгъа келип тыкъыла. "Сен екянесинъ, Аллахым, къудретлисинъ, юджесинъ, джеми къуванчлар сенде, джеми умятлер сенде... Сен екянесинъ, Аллахым! Эй, Аллахым!" — деп къычырмакъ истейсинъ.

Кимдир озюни тутып оламайып, агълай:

— Аллахым!..

Ве текбир энъ юксек нокътагъа котерильгенде эр кесни аякъкъа турсата.

Абибулланынъ бедени къалтырай, къулакълары яна. Юксек араретке кирген къальб Алланы шеревфлемеге ынтыла, пешинден беденни де чеке. Онынъ ичинде бир шейлер бар ки, олар салынджакъ киби саллана. Къуванч ташкъын озенлер киби къайнай. Иляхий бир рух укюм сюре.

— Алладан гъайры Алла ёкъ!..

Кене омуз-омузгъа кельдилер, сыкъ даире, къардашлар даиреси. Джуббелер ве беяз сарыкълар демети. Кокюс къафеслеринден къуванч фышкъыра:

— Ля-иляхи-илля-лла-ху...

— Ля-иляхи-илля-лла-ху...

Джанлы юзюк еринден чоче. Де о тарафкъа, де бу тарафкъа. Башта яваш-яваш, макъамгъа уюп салланалар, дерсинъ даирени сакин ельчик салландыра, дерсинъ даирени гедже-нинъ сукют нефеси сув чечегини пиязлагъандай сыйпалай, акъырындан тепрендире. Шейхнинъ шеревфине сарыкълар эгиле, башлар копчек киби айлана, къальб учмакъ истей ве кеткен сайын рухнен бирлеше. Гуя рузгярлар даирени багъырларына басып сыкъалар. суръат эп арта. Текбир эп юкселе... сеслер къавийлеше... черелер йылтырайлар. Беяз джуббелернинъ этеклери авагъа толуп, къабаралар, седждеделер эп теренлешелер. Беденлер эки буклене, йылан киби къыврыла, феслернинъ пускюллери сарыкъларны шыбалайлар, текбирнинъ сёзлери айкъырувгъа чевирилелер:

— Я, Алла!.. Я, Алла!..

Сес мердивенлер устюнде чапкъан киби эп юкселе. Дагъ-ларгъа тырмашаяткъан кийик айвангъа бенъзей, беденни кендиси пешинден чеке, рухны багъырына баса.

— Я, Алла!.. Я, Алла!..

Акъ кесильген черелер тартыла, беден, гуя агърылар астында де букюле, де догърула. Абибулла агълай. Башкъалары да агълайлар... Къуветлери тамамиле кесиле, ёргъунлыкъ баса...

Иште, санъа нешъэ. Дерсинъ, коктен энген. Шенъ, айдын, тендирист, мелек йыры киби тюркю янъгъырай:

Юдже султаным,
Дерде дерманым —
Шу тенде джаным
Ху демек истер, ху!..

— Ху! Ху! — онларнен огъызлардан чыкъкъан севинчлерге толу сес аваны сарсыта.

— Ху-у-у! Екянесинъ! Сен екянесинъ, Аллахым, юдже Аллахым! Кимсе ве ич бир шей ярдым этип оламагъан ерде сенинъ къудретинъ ярдымгъа келе! Къальбим ве вуджудым иле тасдикъ ве исбат этем: сен екянесинъ! Ху-у-у!..

Юрек кийик бир къуванчнынъ сарымында къала... Абибулла вуджудынынъ текбир къыраетининъ къуйгъан янъы, мисли олмагъан къуветни эр уджейрелеринде ис эте... Эр кес чапа, къувана, эр кес Алланы шерефлей... Вуджут джанбаз арекетлер эсаретинде къала, кокрек къалтырай, баш козь айлана... Къан-терге бата, къамашкъан козьлернинъ кирпиклери арасындан атеш парчаларынен сюсленген кокни коре. Гуллерни, къып-къырмызы нарларны, копияк киби беяз сувчечеклерини коре... Яналар... ачалар... учалар... Санки дерсинъ чечеклер ягъмуры ягъа...

Мис къокъулары акъ джигерлерни толдуралар... Нефес алмакъ агъырлаша... О, энди йырлап оламай... аркъадашларынынъ пешинден зар-зорнен етише.

— Хай-хай!.. хай-хай!... хай-хай!..

Эр кес бир вуджут киби, бир чешит арекетлер, бир сес, Алланы шерефлеген екяне сес.

— Хай!.. хай!.. хай-хай!..

Тюркю тендиристлик багъышлай, шенъ, къуванчлы, козьаш киби темиз йыр коклерден къуюла, дерсинъ мелеклер йырлайлар.

Кими эльчырпа... Кими куле — ха-ха!..

— Алла-аа!

Тез-тез, чабик-чабик... эр кес бир кереден... Сонъки нефесте... Сонъки кучьлернен.

— Хай-хай.. Бар.. бар... Алла бар...

Айкырувлар фуртунадаки далгъалар киби келип, къулакъ перделерине урулалар... Феслернинъ пускюллери чапалана, башлар сагъгъа, солгъа барып келелер, вуджутлар токътамай, козьлер огюнде ешилъ чыракълар, къыгъылчымлар ойнайлар ве текенининъ диварлары Алла эшкъына, Алла шеревине салланалар...

— Бар... бар... бар...

Не къадар севинч, ... не къадар бахт... Кок ачыла... мелеклернинъ къанатлары корюне... Окюр-окюр агъламакъ истейсинъ... козьашлар богъазгъа келип къадалалар...

— Ай-хай... ай-хай!..

Ойнанъыз, къуваныңыз!..

Денъиз къутура, далгъалар окюре, бутюн барлыкъны ялмап-ютмакъ истегендай ялыгъа окъталалар, тырмашалар...

Шейх къолунен ишмар этти, далгъаларны тынчландырды. Эр кес яваш-яваш тынчланып, токътай. Эписи акъ кесильген, азгъан-тозгъан, кольгелер киби солукълар. Аякъларыны астарына алып, омуз-омузгъа берип отуралар. Олар ерли-ерине ерлешир экенлер, анавы хаста аякъларыны бий киби сюйреклей-сюйреклей араларына сокъуладжакъ ола.

Бирден, даа да янгъыравукъ, даа тендирист сес насылдыр бир макъамны созуп башлады. Дерсинъ бу сес оларны оюнгъа давет эте. Синъирлерге кеманенинъ айы киби токъуна, юрек теллерини сызлата. Вуджут джанлана. Кызышкъан юрек янты, юксек, къудретли далгъаны аркъанлай, ялыныны къапкъачлай. Вуджут дульдуйли эгерлеп, къошу чапкъандай ола. Абибулла еринден турып оламай, ирадеси етишмей. Ят бир къувет оны котере, ура, айландыра, сюйреклей. Вуджуды таш киби къата, сола... Къайдадыр гъайып олып кете. Рухы къанатлана, уча ве коклерге котерильмеге тырыша...

— Ай-хай!.. ай-хай...

Тездже... да да тездже... Эй, тездже, тездже!.. Аллагъа та раф... екяне Аллагъа...

— Хай-хай...

Йыры алып баргъан сеснинъ саибининъ эльчырпмалары къамчы патламасына бенъзейлер, о куле, башкъаларны да юреклендире. Акъылдан азгъанларнынъ даиреси дамарлар тартышув ичинде тарткъычланып башлай. Къоллар, омузлар сёз динълемейлер, башлар айлана, дешетли черелер мавталарнынъкидай сют безз кесильген. Тишлер гъычырдайлар. Сеслер кийик айкырувларгъа чевирилелер.

Текие саллана, чыракъ ярыкълары къалтырайлар, къоркъу толу кольгелер диварларда чапаланалар, джанлы даире узеринде бем-безз думан булутчыгъы пейда ола. Мына-мына яшын яшнайджакъ, мына-мына кок гудюрдейджек, джамларны парлайджакъ ве Алланынъ кенди къудрети ве мерхамети иле ерде яткъан сакъатны багъырына басаджакъ.

Хаста исе энди мында. Даире далгъалана. Деминки алсыз, такъатсыз, чаресиз, дюньядан умютини кескен сакъат адам, туман ичинден чыкъкъан киби котериле, аякълары устюне тура. тура ве къатты, эмин адым атып, даиреден чыкъа.

Эр кес таш кесилип къала. Муджизе юзь берди. Йылым-йылым йылтырагъан козьлер джам киби къатып къала.

Бирден даире салланды... Саргъушлар даиреси киби...

— Сагъ! — деп кок гудюрдейлер нефеслер.

— Хай-хай!...

Улькен къуванч. Бахт. Къоллар къучакълар ичинде ко-мюлип кетелер. Омузларны, боюнларны, энъселерни эллейлер. Кокюс къафеслеринден айкъырув нидалары чыкъа. Айкъырув дегиль — фуртуна!

— Алла!.. хай-хай!..

Къычыралар, Айкъыралар. Тишлерини гъычырдаталар. Манълайларнен тюртишелер. Дерсинъ, афыралар.

— Аф... аф... аф... аф...

Дерсинъ кийик айванлар сюрюси, дерсинъ шакаллар сюрюси.

Фикир юрсетмек, тюшюнип-ташынмакъ деген шейлер гъайып ола. Анъ бутюнлей къатып къала. Къутурмагъа башлайлар. Шейх бир даа къолларыны къайнагъан денъиз узеринде джайгъан киби, узата ве онынъ сеси дагълардаки акс сада киби янъгъырай.

— Эй-хххх!..

Далгъалар сёнюке, орталыкъкъа сукюнет чёке.

Абибулла бетини, козьлерини, манълайыны сюрте. Дерсинъ терен юкюдан уяна. Эр кесни козьден кечире ве этрафындаки айрет толу назарларнынъ торуна тюшкен балыкъ бир анъ таш кесиле.

Дерсинъ эр кес бир агъыздан суаль бере: “Не олды? Не юзь берди?”

Бираздан сонъ къолларыны кокке узатып, ёргъун, сакин, къарыкъ сеслер фысылдадылар.

— Аминъ, а-аминъ, а-аминъ...

Аминъ сеслери агълай-агълай шишкен балаларнынъ сеслери киби аджыныкълы чыкъты.

Ибадет битти.

Энди эппейи вакъыт олгъан эди. Узакъта, азбарларда хоразлар къычырмагъа башладылар. Сакин, салкъын гедже топракъны багъырына басты. Дагъ этегиндеки ашлыкъ тарласы агъармакъта, къара, тос-тёгерек тюрбелер азизлер ве ханларнынъ мукъаддес кемиклерини къоругъан эбедий бекчилер киби туралар. Сим-сия кокте йылдызлар бири-бирилерине козь къыпалар.

Абибулла мукъаддес Азизлерде яваштан, буюк мукъайтылыкънен адымлай. Юреги къуванчкъа, умютлерге толу... Онынъ артындан дервишлер кольгелер киби яваш-яваш адымлайлар.

Абибулла эвлерине насыл этип, келип чыккыяныны дуй-май кьалды. Оны кендисини сарып алгъан тюшюнджелерден насылдыр бир сес уяндырды. Ёл кьапы гычырдагъандай, мандал такъырдагъандай олды. Бу ким ола билир? Бабасы эвде ёкъ. Шу ань сокъакъта насылдыр бир къаралты корюнди. Къаралты дивар астында чекилип, козьден гъайып олды. Бу не демек? Бу маальде эвде эр кес юкъламалы.

* * *

Джафер мусафирлерни беклей эди. О, эр шейни шахсен козьден кечирмеге вакъыт кьалдырмакъ ичюн дукяныны ас-лет эрте кьапатты. Энди ярым йылдан берли бекяр яшай. Эр кереси эв ишлери онынъ дикъкъатыны талап эткенде, вакъытыны алгъанда Джафер такъдирине окюнмесе де, айыргъан къарысыны тюшюне эди. О, эвни авропаджасына джыйышыкълы туткъан къадынларны бегене. Эвинде пармакълыкълары олгъан пенджерелерден гъайры шаркъны анъдыргъан ич бир шей ёкъ эди. Мына, австрия мебели, ресимлер, статуэткалар, Къуранда кесен-кес ясакъ этильген китаплар, альбомлар — буларнынъ эписи даа кеченлерде къадын-къоджа арасындаки къавгъа-даваларгъа себеп ола эдилер. Алчакъгонъюлли, темиз кьальбли, Алла огюнде бордж, садакъат не олгъаныны бильген, эски урф-адетлер ве хурафатларда тербиеленген мусульман къадыны къоджасынынъ явурджа тантыкълыгъыны кьабул этип оламай, оны саткъын, деп сая эди. О исе туджджар, дефаларджа чешит тюрюл халкъларнынъ векиллеринен иш корьген, ят иллерге барып кельген, тыш улькелерде булунгъан, Авропа медениетининъ козь къамаштырыджы зенгинликлерини корьген, даа догърусы оларны тыштан сейир эткен ве кендисини терен бильгили адам сайып, шу медениетке кьошулмакъ, энъ олмагъанда ондан чекинмемекни кенди боюн-борджу деп бильген адам. Къарысы онынъ дюньябакъышлары ве аркетлерини алгъышламай, аксине ачувлана эди. Бир кереси Джафер къарысына сокъакъта бетинъни ачып юрь, эвге кельген танышларымдан бетинъни гизлеме, дегенде, къарысы онъа мени севмейсинъ, сен Къурангъа, шериаткъа къаршы кетесинъ, мени адамлар огюнде масхара этмек истейсинъ, деп дава чыкъарды. Джафер онъа тазыйкъ косьтермеге истемей эди. О, къарысына ислям дини берген акъ-укъукълардан зияде сербестлик бермек истей. Бу исе онынъ диндар къарысыны даа бетер ачувландыра эди. Бакъышлар ве ис-дуйгъулардаки фаркълар о дереджеге барып еттилер ки, олар бири-биринден тюнъюльдилер ве айырылышмагъа къарар бердилер. Экисининъ частына ортада бала ёкъ эди. Джафер шу айырылышувдан сонъ бол нефес алды. Шень, мусафирчен, джемаат арасында булунмагъа севген Джафер, чокъ кечмеден этрафына тераккъыйпервер

яшлардан бир группа толады ве олар арасында булунып, ба-
ягы языла эди. Рустемнен айрыджа достлашты. Рустем эвин-
ден кувулган сонъ Джафернинъ эвине ташынды. Терен,
там табиятлы Рустем, яш олса да, аркъадашына тесир эте биле
эди. Джафер исе онъа кулакъ салып, яваш-яваш группанынъ
ишине тутунып башлады.

Бугунъ Джафер пек ачувлы эди. Энди тамамиле азыр спек-
такльге бир шейлер ола. Ишлер юрюшмейлер, Джафер исе бу
спектакльге буюк уютлер беслей, чюнки бу шей Багъчасарай
ичюн буюк янъылыкъ, Рустемнинъ пьесасында мусульман омюр
тарзынынъ энъ назик ерлерине токъуныла, бундан отьрю, шу-
бесиз, спектакль сейирджилернинъ тюшонджелерини алт-устъ
этеджек, чешит-тюрюлю эмиш-демишлерни догъурадjackъ. Эр
шей азыр, ве мына санъа бекленильмеген маниалар!..

Джафер акъшамгъадже тынчланып оламады. Ашханеде бир
шейлер къавурыла. Озюнинъ энъ севимли коньягыны маса
устюне ерлештирди. О, ясакъ этильген спиртли ичимликни
истимал эткенинден чекинмей эди. Джафернинъ шишманджа
къияфети, тантиминен таралган сачлары, ачыкъ, кырмызы
бети, къамбурджа буруны, кульренк козьлерининъ кърназ
тебессюмлери одагъа насылдыр айдын шенълик, шырыкълыкъ
багъышлай эдилер. Мусафирлер не ичюндир кеч къалалар.
Рустем иштен тез къайтмаз, къавехане кеч маальгедже чалы-
ша. Я, башкъалары къайда къалдылар? Шай тюшонип тургъ-
анда къапы орытюрильгендай олды, ичериге Рустемнинъ мек-
теп аркъадашы, азгын, хастаджан, сарылтым черели яш оджа
Абдураим, онынъ артындан эки яш сохта кирип кельдилер.

Мусафирлер эв саибинен селямлаштылар. ал-хатыр сора-
шып етишир-етишмез, къапыда бутюн шеэрге белли олган,
акъчиль бетли, бурма мыйыкълы Мустафа эфенди пейда олды.
Индже, чевик, инесинден йипинедже мот кийинген Мустафа
эфенди къарыкъ сеснен лаф эте ве данма ерли-ерсиз куле
турган. "Бойле форса кимге керек?" — деп сомурданды
Джафер. Онынъ кельгенине чокъ куванмады, гъалиба.

— Ха-ха! — куле Мустафа ве фесининъ пускулини тутып
бакъа. — Бизим ханымлар мени кувдылар. Мария Петровна
ве Ольга Ивановна. Бираз кеччерек келинъиз... багъчагъа ба-
рырмыз, дейлер... *Pour passer le temps*¹ ...шенъленирмиз, дей-
лер... ха-ха-ха!..

Эр кереси Мустафа эфенди франсыз сёзлерини кыйыш-
къонъур тавур иле айткъанда этрафындакилерге козь ташлап
ала.

Мустафа эфенди курсю устюне яйылып отурды ве бирден
насылдыр бир уфакъ-тюфек янъылыкъларны айтып башлады.
Полицмейстернинъ, нотариуснынъ, почта башынынъ узурла-

¹ *Pour passer le temps* (фр.) — вакъыт кечирмек ичюн.

рына баргъаны акъкъында киббарлыкънен, къопайчоралыкънен икяе этти, лякин анда онынъ устюнден кульгенлерини, ондан игренгенлерини, завалы, къайдан бильсин...

Лакъырды не ичюндир уймай.

Абдураим лакъырдыгъа къошулмай, ялынъыз башыны саллай, Джафер Рустемни беклеп, раатсызлана, сохталар исе дикъкъатнен альбомларны козьден кечирелер.

Ниает, Рустем кельди, Джафар бирден онынъ устюне атылды:

— Билесинъми насыл хаберлер бар? Билял бастырмаларыны (навеслерини) театримизге бермектен вазгечти. Репетициямызны корип, бугунъ хабер кетирди.

— Я, не ичюн?

— Къоркъа... “Хавфлы иш, адамлар не айтырлар”, дей.

— Я, энди не япмалы? Башкъа бир ер къыдырмалы.

Рустем къасеветлер ичинде къалды.

— Не олса да пьесаны къоймакъ истейсинъизми? — деп сёз къатты Абдураим.

— Эбет. Я, не?

— Мен бу шейде меслеатчы дегилим. Сиз онда бизим динимизни кулесинъиз... къадын-къызлар меселесини аселегескинлештирип котересинъиз.

— Я, сен буны зарарлы деп беллейсинъми? — дие Рустем онынъ козьлрине тикилип бакъты.

— Эбет, зарарлы... халкъымызны туткъан шей — ислям дини, халкъ кенди имамларынынъ сёзюни динълей, оларны урьмет эте. Сиз исе онынъ дюньябакъышыны, онынъ къальбиндеки иманыны виранелерге чевирмек истейсинъиз, онъа бу шейлерге тенъ келеджек, бу шейлернинъ ерини тута биледжек ич бир шей бермейсинъиз... Халкъны башта бир азырламакъ керек... Башта онъа янъы тасиль талапларына джевал берген яхшы мектеп беринъиз, язмагъа, окъумагъа огретинъиз, онъа татар тилинде Къуран беринъиз... О, арап тилини анъламай, шунунъ ичюн де джаилъ...

— Токъта, токъта! — деп къызышты Джафер. — Мектеп — бу яхшы шей, лякин онынънен бутюн шейни япып оламазсынъ... Сен ислям, Къуран, дейсинъ. Къуран исе къадын киши эркеклерден бир басамакъ ашагъыда тура, къадын киши ялынъыз эркеклер ичюн яратылгъан... оны урмакъ мумкюн, дей... Бизде къадынлар эсарет алтындалар, бизим къадынлар марамаларнен насыл орътюльген олсалар хурафатларнен тамам шойле орътюльгендирлер, джаиллер, укъукъсызлар. Оны медениет ёлуна чыкъармакъ, акъайларнен мусавий укъукълы япмакъ керек...

“Медениет” сёзю Джафернинъ энъ севген сёзюдир, “медениет” сёзю оны енгильден саргъушлата, бу сёзден онынъ козь-

лери парылдайлар, ичинде насылдыр бир джыллылык пейда ола.

Мустафа эфенди манъялайыны кятмерлеп, дудакъларыны кѳабартып лакъырдыгъа кѳошулды:

— Даа Бѳкль “Кѳадын-кѳызларнынъ мустакъиллиги акъ-кѳында” деген китап язгъан эди. Кѳадын, дей Бѳкль... кѳадын киши акъайларгъа бойсунмагъа борджлу дегиль... ха!-ха!.. *Laissez faire, Laissez passer!*.. Сиз бизим татар кѳадынына бир козь ташланъыз: тырнакълары кѳыналы, штанларынынъ балакълары тобукъларынадже тюшюрильген, сарпан киби сарып-сармалангъан. ...Бррр!... Я, бизим ханымлар, мадамлар... *Charmant!*¹..

Мустафа эфенди айткъан сѳзлеринден кѳуванып, отургъычта тынч отуралмады, аз кѳалды еринден сычрап турмагъа.

Рустем кѳашларыны сытып, онъа ачувлы тавурнен:

— Бѳкль дегиль, Милль... Бѳкль ич бир вакыт бойле шей язмагъан эди, — деди.

— Ах. *pardon!*

— Бизим керилигимизге мектеплер ярдым этмезлер, — деди Рустем Абдураимге бакъып. — Халкъ, ольген сонъ башыны колтугъына кѳыстырып чапып юрьген насылдыр бир азиз акъкъында масал окъуп, онъа инангъанындан не файда бар, акъикъий илим исе — джаилликке кѳаршы курешмектир... Моллалар халкъны джаилликте туталар, чюнки бу оларгъа эльверишли.. Моллалар Авропа халкълары узеринде парылдагъан айдын куннинъ ёлуны кѳапаталар. Иште, оларгъа кѳаршы курешмек керек... Биз адамларнынъ ой-фикирлерини уяндырмакъ керекмиз... Башкъа халкълар насыл яшагъаныны, олар явур дегиль де, уйкен агъа олгъанларыны косьтермек, бильги даирелерини кенишлетмек керекмиз. Теэссюф ки, бизлер азымыз, япыладжакъ ишлеримиз чокъ, душманларымыз исе даа да чокъ... Не де олса курешеджекмиз. Эдебиятны джанландыраджакъмыз, шеэр ве кой зиялыларыны шекиллendirеджекмиз, кѳадын-кѳызларымызны эсареттен кѳуртараджакъмыз... Халкънынъ душманы ким, досту ким олгъаныны халкънынъ озюне косьтереджекмиз... Иште, европалыларгъа кѳолай, оларда кѳадын-кѳызлар эркеклернинъ досту, ярдымджысы, бизде исе... Мен сизлерден сорайым: бизде джемаат огюнде бетини ачып юрьген, я да окъумагъа, язмагъа бильмеген татар кѳадын-кѳызлары чокъмы?.. Ойле сою олса, шу анъ онъа эвленирим...

— Бир кереден дегиль, бир кереден дегиль, — деп итираз бильдирди Абдураим. — Даа бизим кѳартбабаларымыз, бабаларымыз сагъ-селяметлер, халкъымыз диндар. Буны эсапкъа алмамакъ мумкюн дегиль... Бильмейим, не ичюн сизлер ис-

¹ *Laissez faire, Laissez passer* (фр.) — Насыл олса олсун!

² *Charmant* (фр.) — Аджайип!..

лям динине бу къадар атыласыныыз! Оны эр вакыт янълыш анъламагъа ынтыласыныыз... Къуранны янъыджасына телькъин этмели, илимге эассланып анълатмалы. Шунда сиз курешеджек олгъан джаиллик де озь-озюнен чекилип кетер. Бу акъта Къасым Эмин де, Сами-бей де язгъан эдилер.

— Бизге эдебият беринъиз. Байронларны, Шекспирлерни, Гётелерни беринъиз!.. Биз башкъа халкъларгъа якъынлашырмыз, медений халкълар сырасына кечермиз! — сёзлер чарпышмасындан кызышкъан Джафер кычырмагъа башлады.

Бизде янъы мектеплер олса, бизде бильгили оджаларымыз да чокъ олур, тек бундан сонъ эр шейимиз олур, бир кереден дегиль, яваш-яваш эр шейимиз олур, — деп озь фикиринден таймады Абдураим. Онынъ орьселенген, насылдыр бир къоркъугъа бурюнген чырайы, инатлыгъы сёзлерине ачув ренки бергендай ола.

— Эфендилер, койлю акъайны башынъызгъа ураджакъсынызмы? Бу — Горькийнинъ типиче... Ха!-ха!.. Къайда бизим татар зиялыларымыз? Олар бизде ёкъ. Этрафынъызгъа айланып бир бакъынъыз: нотариус, мадамлар, почта башы — эписи рус... Tout le monde!¹ Бутюн бир джемаат! Буны мен анълайым, я койлю... Ха-ха!..

— Тёвбе, я-раббим, тёвбе, адам шамакке бенъзей, деген шейге инанмагъа башлады, гъалиба! — деп кулюмсиреди Рустем козь кыйыгъындан Мустафа эфендиге бакъып.

Мустафа эфенди бу сёзлерни о къадар бегенди ки, оларнынъ кимге тийдирилип, не манада айтылгъанынынъ фаркъына биле бармады, ялынъыз шакъылдап кульди.

— Билесинъизми, messieurs², Спенсер улу алим эди, онъа инанмакъ мумкюн!.. Ха-ха!..

Кеткен сайын лакъырды туташып, алевленмеге башлады. Сохталар Рустемнинъ тарафында эдилер. Мусафирлер давагъа ойле де бир тутундылар ки, ичильген тютюн ве къавелернинъ думаны арасында ойле де бир шамата башлады ки, ким кимнинъ тарафында олгъаныны энди кимсе айырды этип оламай эди.

Джафер асыл эдебият ве авропа языджыларынынъ эсерлерини терджиме этмекнинъ зарур олгъаныны кызгъынлыкънен имае эте. Татарлар европалыларнынъ насыл яшагъанларыны, оларда мевджут олгъан идеалларны, нелер акъкъында тюсюнгенлерини бильмек истейлер.

— Бутюн татарлар ичюн умумий олгъан эдебий тильни мейдангъа кетиринъиз... Чешит тиллерде лакъырды эткенимиз етер. Акъылгъа сыгъаджакъ шей дегиль, кырымтатар къа-

¹ Tout le monde! (фр.) — Бутюн дюнья!

² messieurs (фр.) — Эфендилер!

зантатарнынъ язган шейини ярамай анълай, тифлисли языджынынъ эсерини Оренбургда я да Бакуда эр кес окъуп оламай.. Умумий эдебий тиль ве европа рухундаки къуветли эдебият — мына меним шиарым!..

— Биз энди бу ёнелиште базы бир шейлер япаяткъанымызны унутма, — деп къызыша Рустем. Тюшюн де бакъ, бундан аман-аман йигирми йыл эвельси не бар эди? Халкъ Къурандан., хадислерден гъайры ич бир шей бильмей эди. Шимди исе бизим койлерде аз-бучукъ бильгиси олган адий койлюни сыкъ-сыкъ расткетирмек мумкюн. Олар ким олганларыны, не истегенлерини билелер...

— Олян, ойле сойлары чокъмы бизде? — деп къычыра Абдураим. — Бизде иптидаий усулларнен окъутылган эски мектеплер ола турып, оджаларнынъ озълерини янъартмай турып, бильгили койлюлер чокъ олмазлар.

Шамата ве багъыр-чагъырлар арасында Бекирни кимсе абайламады. Яш йигит босагъада турып, башыны ичериге сокъып, къапы арасындан бакъып тура эди. Сонъра джесаретленип, босагъадан атлап, ичериге кирди, бир кошеге чекилип, багъдаш къурып, индемейип отурды. О, одада олаяткъан къызгын лакъырдыны буюк бир дикъкъатнен динълемеге тутунды, козьлеринде къыгъылчымлар парылдадылар, къырмызы шамар киби къулакълары даа да буюклешкендай олды, дерсинъ Бекир лакъырды арасында айтылган сёзлернинъ ич бирисини къачырмагъа истемей.

— Санъа не бар мында? — деди Джафер оны абайлап.

— Мен.. мен Рустемге кельдим... Бир шей дегиль... Озюм... — пельтекленмеге башлады Бекир, къуваджакълар деп къоркъты, гъалиба.

— Тур еринъден, Бекир, кель, бизге къошул, — деп чагъырды оны Рустем.

— Ёкъ... ёкъ.. манъа бу ерде яхшы, — деди Бекир утангъанындан бети даа зияде къызарды.

— О, азиялы киби отура, еринден турмагъа биле истемей, — деп кульди Джафер, онынъ артындан эр кес шакъылдап кульди.

— Биз исе оны авропаджасына отуртырмыз.

Лякин бу шей оларгъа къолай берилмеді. "Азиялы" утана ве аякъларыны догърулмагъа ич де истемей.

Шай да, кошеде отургъан еринде отура берди.

Лакъырды кене къадын-къызларнынъ тасили меселесине айлангъанда Бекир сескенип алды, ёргъунлыгъыны биле унутты.

— Э-э... анълайсынъмы... — тутукъланды о. — Азрети пейгъамберимиз бойле деп айтмагъан эди... Мен къадын кишини язмагъа огретсем, о манъа бивефалыкъ япар... Башкъа бирисине: "кель" деп азар (сёзюм таш тюбюнде олсун)... Батакъ чамуры ашагъан адам киби, дудакъларынъны салпыратып къалырсынъ... гунаядыр... Ким бильсин оны! Азрети Му-

хаммед кѡанун берди... Ольгендже онѡа бойсун. Башкѡаджа олур исе — гунядыр... Ким бильсин оны...

Бекир эеджанлана, тутукѡлана, кѡызара-бозара:

— Сен кѡадыннен акѡайны бир этме... Алла таала акѡайны яраткѡанда онѡа кокке бакѡ, дегей, кѡадынны яраткѡанда кѡадынѡа ерге бакѡ, деген... Дюньяда эр шей бойле: энѡ гузель шей — акѡай, энѡ ярамай шей — кѡадын. Акѡай — яз, кѡадын исе — кѡыш. Акѡай — кунѡюз, кѡадын — гедже... Алла-таала ярамай иш япмаѡан да... Ким бильсин оны...

Алла-таала эр шейни бойле акѡыл-ферасетнен ерли-ерине кѡойѡанына айретленип, кѡзылерини парылдатты, кѡолларыны кокке узатты.

Мусафирлер кулѡштилер.

Ялынѡыз Мустафа эфенди бир кереден дудакѡларыны шиширди. Мынавы кѡарабаджакѡ фукѡаренинѡ фукѡареси лакѡырдыѡа онынѡ тенѡи киби кѡошулѡанына пек асабийленди.

О, бирден, джебинден костекли саатини чыкѡарды.

— Вай-вай! — деп шаматаланды о. Мени — ханымларым беклейдирлер... Мария Петровна ве Ольга Ивановна...Ха-ха!.. Adieu, messieurs! Башындаки фесининѡ пускѡоллери о якѡ — бу якѡ кѡакѡылды, костекли саатининѡ зынджырлары йылтырады. Кѡзы ачып-юмѡгандже Мустафа эфенди кѡапы артында кѡзыден гѡайып олды.

— Сен не ичюн мынавы шаmekни мында давет эттинѡ? — деп кѡычырды Рустем Джафернинѡ устюне.

— Ким оны чаѡырѡан? Озѡ кельди, эр ерде, эр шейге бурнуны сокѡмаса олмай. Коресинѡми, о да медениет тарафдары.

Мустафа эфенди кеткен сонѡ эр кес бол нефес алды. Бекир джесаретленип, скемлеге кечип отурды.

Лакѡырды сербест акѡымѡа кечти. Рустемнинѡ джесюр, уджюмкяр сѡзлери эр кесни кѡозгѡап алды. Бекир бойле имансыз, эдепсиз сѡзлерни биринджи кере эшиткенинден шашты. О, дедигим дедих, дие айткѡан шейлеринде эшек киби инатланып турды, эски иманнынѡ эсаслары янѡы фикирлер астында дивар киби йыкѡылаяткѡаныны корип, аз кѡалды агѡламаѡа. Затен бу шейлер онынѡ акѡылына сыѡмай эдилер!... Кѡзылери аджиз ачувдан яна, кѡулакѡлары гульѡюлли кягѡыт япракѡлары киби кѡатып кѡала эдилер.

Мусафирлер кеч маальде даркѡалдылар, Рустемнен Джафер исе лакѡырдыларыны девам эттирдилер. Рустем асабийлене. Мектеплер аля бу кунѡ ич бир шей бермейлер демек олурмы? О, койде, адамлар арасында яшамакѡ ве чалышмакѡ истей, мында исе о, кѡавеханеде кѡаве ташып вакѡытыны ольдюре. О, медресени бунынѡ ичюн бетирмеди, йигирми йыл сохта олмады да!..

¹ Adieu, messieurs (фр.) — Саѡлыкынен кѡалынѡыз, эфендилер!

Оларнынъ лакъырдысы сонъуна етеяткъанда пармакълыкълары пенджерелерден агъараяткъан танъ ярыгъы корюнди. Ятып, юкъламагъа энди аджет ёкъ эди. Рустем нефес алмакъ ичюн тышкъа чыкъты, ильк кунеш нурлары оны селямладылар. Вадий багъырындаки Багъчасарай гульгюлли кираметлеринен далгъалары денъиз киби чалкъанмакъта. Зердалилернинъ пытакълары бем-безд диварлар узерине узанып юкъусырамакъталар, кунеш нурларынынъ ягъмурынен пиязлангъан минарелер кокке муминлернинъ рухлары киби узангъанлар. Орталыкъкъа сукюнет аким эди. Бираздан сонъ безз минарелерде къара кийимли рухлар киби, бири-бири артындан муэдзинлер пейда олдылар, къолларыны къулакъларына кетирип эзан чагъырып, шеэрни юкъу сукюнетинден уяндырмагъа башладылар. Тюшлер къучагъында татлы-татлы юкълагъан шеэр узеринде эзан сеслери къанатларыны айддылар, дерсинъ эзан нагъмелери гунах-къар адамларнынъ башлары уджунда Азраиль кельгенде козьлеринден тыгъыргъан сонъки козьашларнынъ нефеси киби сувукъ, къара, къаба къаяларгъа барып урудалар.

Кунеш озь укъюмине кечип башлады.

* * *

Спектакльни эписи бир къойдылар. Бундан эвель исе Джафер шеэр бойлап чапкъалап юрьди, сана ичюн ер къыдырды, лякин буламады. Кимиси ред этти, кимиси къоркъты, кимисининъ бастырмасы сана ичюн кичиклик япты. Джафер агъач сатын алып, озь азбарында сана ясамагъа къарар берди. Шай да япты. Пек чокъ адам топланды, джемаат якъын вакъытларда даа бу къадар топланмагъан эди. Эснафчылар, хызметкъарлар, тутджджарлар, атта аджылар Рустемнинъ джесюрлиги, гунах ве эдепсизлиги не къадар теренге далгъаныны озь козьлеринен коръмек ичюн кельдилер.

Эртеси куню Багъчасарай балкъурт сепети киби увулдай эди. Алай къавеханелерде, дуكانларда, сокъакъларда, ёлда-изде лакъырдылар тек бу акъта, Рустем акъкъында кете эди. Юзлернен муминлер онынъ адыны текрарлайлар, анъалар, фикир пайлашалар, сёгелер. Энъ зияде ачувландыргъан, гъадапландыргъан шей шу ки, спектакльде джанль, ислям динининъ манетини кереги киби анъламагъан, ялынъыз озюнинъ "зекаматыны" бильген молла аджувсыз тенкъидгъа огъратыла. Эр кес онынъ образында ады бутюн шеэр джемаатына белли олгъан урьметли Ибраим моллань коръди. Пьесанынъ мундериджеси эмиш-демишлерге чевирилип, агъыз-агъыздан юрьди, денъишип, толдурылып, къар куртюги киби буюклешип, тиллерде дестан олды. Аджы эфендилер тишлерини гъычырдатаалар. Асылында оладжакъ шейми бу? Мынавы резиль спектакльде диндар муминлернинъ къызы гуль киби урф-адетлеримизни

азрети Мухамед пейгъамберимизнинъ (с. а. в.) къанун-къаинделерини унутып, утанмайып-арланмайып бетини ачып юре, озюне насылдыр бир укьукълар берильмесини талап эте, биль-гили олмагъа тырыша, бабасыны тюрте-тюрте эвге кирсете. Онынъ севгилиси исе джемаатны исянгъа итеклей. Я, бу би-башлыкъ да! О, бутюн уммет-и-муслимлерни явургъа чевир-мек истей. Онынъ озю имансыз ве бинамаз!..

Джумле джемаат Смаил молланы аджий, къартлыгъында огълундан анджакъ да куньлерни корьди.

Юваш Абибулланы танымакъ мумкюн дегиль. Заваллы чапып-чапкъалай, джемаатны эп ызгъыштыра. Этрафына муминлерни топлай, Рустемге джемаат котеги чекильсе гуня ол-маз, аксине саваптыр, дей. Бутюн джемаат чюрип кеткендже, бир адамнынъ о бир дюньягъа кеттирильмеси эйидир, дей.

Амма яшлар ювасы бозулгъан къарынджалар киби фыкъ-ыр-фыкьыр къайнашалар. Топар-топар топланалар, олып кеч-кен шейлерни музакере этелер, базада музакерелери давагъа чевирилип кете. Муминлер, хусусан къартлар оларгъа къый-ыш-къыйыш бакъалар.

Яшларны Рустемнинъ спектакльден сонъ айткъан сёзле-ри лек эеджанландырды. Рустем озь чыккышында мусульман-ларнынъ яшайышлары, оларнынъ керилиги ве джаиллиги акъ-къында айтып, окъумышлы, авропаджасына медениетли олмагъа чагъырды. Бу ич бир ерде корюльмеген, ич бир вакъыт эши-тильмеген шей эди. Муминлернинъ эксернети бу акъта ялынъ-ыз фахмлай ве гизлиден хаяллана эди. Лякин спектакльден сонъ бу шейлер акъкъында ачыкъ-ачыкътан, къызгъын ве на-сылдыр бир умютнен айтылды ве керчектен де балабан, козьге корюммеген, бекленильмеген шей патлагъан киби олды. Эрте-си куню эп янъы-янъы танышлар Рустемге юрьмеге ёл берме-дилер, элини сыкъалар, омузларыны таптайлар, макътайлар, китабыны сорайлар.

Юзь берген шей акъкъындаки лакъырдыларнынъ бир уджу Мерьемге де барып эттилер. О, Рустемге не олгъаныны баба-сынынъ ачувлы юрьгенинден, сомурдамаларындан, чешит-тюр-лю чиркин, кескин сёзлеринден анълап башлады. Лякин иелер олды? Мерьем эвлеринде килим устюнде отурып, Рустемге нелер олгъаныны эппейи тюшюнди, тикишини раат-раат девам эттирип оламады. Юрегинъ тынч олмаса элинъ ишке бармай. Пармакълыкълы пенджерелерден ичериге кунеш ярыгъы сокъу-ла, диварларны сыйпалай, эриштирген киби ола. Анда, дивар-лар артында, кунеш нурларынынъ пиязлары алтында юрьген-лер онынъ Рустемине не олгъаныны билелер, ялынъыз Мерь-ем, онъа энъ джыллы дуйгъуларыны беслеген къыз, мына шу эски къафес ичинде къаарь-къасеветлер ичинде отура.

Мерьем тааджиплене. Эвеллери эвлери онъа балабан олып корюне эди. Шимди исе, къальбине Рустем кирген сонъ, эвле-ри кичкене, тар одалы олып корюне. Эвеллери эвлери юва

киби кенъ, бол, диварлары, шырныкълы, уфачыкъ азбарлары хош олып корюне эди. Атеш киби сыджакъ кунълерде кольгелер астына комюльген азбарларында отурып, юзюм япракълары арасындан мас-мавы кокни сейир этер, чешмедеки сув исе шырылдар эди. Ташлар арасында оськен топ-топ чечеклернен сабадан акъшамгъадже огърашыр, оны юксек къоралар артындан чагъыргъан алемге, бельгисиз, сырлы аяткъа зорлыкъ чекмей эди. Шимди онъа нелер олаяткъаныны анасы билъсе эди, ичиндеки джын чыктып кетти, дер, сачларына дуалар орьмез эди. Башталары, тыпкъы бойле вакъытларда о озюни пек бахтлы ис этер эди. Дюльбер орьнекли, узун къавлилер, юзбежелер токъугъан керьясыны, килимлер ве кийизлернен тешельген сакин, джыллы ювасыны, тюркчесине ястыкъларнен яраштырылгъан сетлерни, онъа отурмагъа кельген, къумрулар киби токътамадан лаф эткен джариелерини джандан артыкъ север эди. Буларнынъ эписи энди артта къалды. Керья бир кошеде оксюз киби ята, одалар зиндангъа бенъзейлер, шенъ джариелер исе пуска киби бош ве джаиль корюнелер. Рустем озюнинъ лафларынен, китапларынен онынъ къальбине ойле бир урлукълар ташлады ки, бу урлукълар анда терек киби тамыр атып, далланды, япракъланды, онда янъы тюшюнджелер, янъы уютлер догъурды. О, эр шейни бильмек истей. Адамлар насыл яшагъаныны, нелер тюшюнгенини, нелер истегенини, дюньяда насыл улькелер, тереклер, айванлар, къушлар олгъаныны, ер курреси этрафында Ай насыл айлангъаныны бильмек истей. Бу кунъгедже онъа бу шейлер акъкында Рустемден гъайры кимсе айтып оламагъан эди. Ялынъыз Рустем пенджерелердеки пармакълыктарны къыра, диварларны йыкъа ве оны ярыкъ дюньягъа чыкъара бильген бир адам эди. Меръем онъа кунешке узангъан чечек киби узана. Иште шимди оны бинъ бир тюрлю тюшюнджелер къыйнайлар: Рустемге не олды, даа нелер оладжакъ? Эр даим сусып юрьген бабасы Рустемни сёге, къаргъай ве миявкъушкъа бенъзеп, озюни къомайгъа ер тапалмай юре.

Меръем тикишини ташлады. Оданынъ ичи тынчыкъ, нефес алмакыннъ чареси ёкъ, алчакъ таванлар омузларындан баса. Меръем ёрулды, башындаки гульгюлли, пуллы фесини тюзетип, азбаргъа чыкты. О, Рустемнен насыл этип корюшеджегини бильмей. Къайда бармалы? Къайда арамалы? Анасындан сорасынмы? Ёкъ, олмаз, анасы шимди аш пишире ве о. кедер этселер пек ачувлана. Затен, ондан сорамагъа аджет ёкъ. Бельки, бир ерлерге барып кельмек керектир?..

Меръем азбарда къафес ичинде булунгъан киби де анда, де мында юре, не япадагъыны озю де бильмей. Сокъакъта, энъ олмагъанда, Айше корюнгеиди, Рустемге бир мектюпчик ёллар эди. Айше сокъакъта ойнап юредир, оны бир ерде булмакъ кучъ. Бирден ёл къапы такъырдагъандай олды. Абибулла къайтып кельдими экен? Бельки, бабасы?

— Ким о? — сесленди Мерьем.

— Мерьем эвдеми?

— А!.. Шерфе, сенсиньми? — деди севинип Мерьем ве ёл кьапы тарафкьа ашыкьты. Бельки, о бир шейлер эшиткендир, биледир!..

Бети ортыюк Шерфе тез-тез азбаргьа кирди, ал-хатыр со-раштылар. Фереджесини котерди, кьара козью Шерфе кьуту-дан чыкькьан перване киби кулюмсиреди. Сюрьме кьашлы, ал янакьлы Шерфенинъ бем-беяз тишлери инджилердай йылты-радылар.

— Я, не! Я, не!.. Рустемнинъ устюнден кульгенимде эр вакькьыт манъа дарыла эдинъ, энди бакъ, насыл олып чыкьты... Ээ!

Мерьем акъ кесильди.

— Не олды, я?

— Рустемге акъайгьа чыкьмагъаныма анам энди бир кьу-вана, бир кьувана.. яхшы олды, дей... Вай, не де дюльбер чечек-лер!.. Бойле сойларыны кьайдан алдынъ? Бабам бойле чечек-лерни омюримде корьмедим, дей... Сен юзьбезни токьуп би-тирдинъми? Эх, бильсейдинъ, мен оны корьген эдим...

— Кимни?

— Манъа кьуда ёллай. Онынъ пек чокъ кьойлары ве дюльбер багъчасы бар. О, бабама кельгенде мен оны пендже-реден корьдим. Мазаллы, бурма мыйыкьлы... Койден. Мен исе истемейим... Узакъ.

— Сонъ... Рустемге не олгъан?

— Ах, Рустем!.. Ха-ха!.. Билесиньми, олар, Джафернен эки-си агъа, тахталардан тютюн аранына бенъеген бир шей кьур-гъанлар... Адамларны давет эткенлер пек чокъ адам кель-ген... ашамагъа бир шей бермегенлер. Ха-ха!.. Бакъса... бакъ-са... Джафер чаларгъан да молла олгъан.. Али исе онынъ кьы-зы киби кийинген, велякин фереджесини киймеге унуткъан... Шай да бетини ортьмейип, адамларнынъ огюнде пейда олгъан. Джафер: “Бетинъни орът”, дей, Али исе: “Истемейим” дей экен... Онынъ кьыз дегиль де огълан олгъаны белли де. Джафер ачувлана, Али исе агълай экен... Рустем исе Халиль олгъан ве адам ольдюре экен... ха-ха!..

— Не?! Ольдюрди? — тап кьычырып йиберди Мерьем.

— Ёкъ, акъыз, энъкъастан якъан, эртеси куню анавы адам-ны сокъакъта корьгенлер. Сагъ-селямет юре экен...

— О, оны ольдюрмеген десе!..

Мерьемнинъ кьоркьудан буз киби кьатып кьалгъан юреги бираз йиберильди.

Моллалар ве кьартлар Рустемге алчувланса ачувлансын-лар. Кьоркьмагъа шей ёкъ. Ялынъыз онъа бир-де бир шей олмагъайды.

Шерфе озюни токьтатып оламай:

— Сонъундан Рустем кене Рустем олгъан ве адамларгъа бакъып, эпинъиз явур олунъыз, Мухаммед пейгъамберге тюкюринъиз ве домуз эти ашанъыз, деген...

— Домуз эти ашасынлар?

— Эбет... Ха-ха!..

Меръем онъа инанмады. Асылында бу оладжакъ шей дегиль. Лякин бу, Аллагъа шукюр, айтыладжакъ къадар буюк беля дегиль.

Джариелер чемше башында, онынъ сакин, шырныкълы тюркюси алтында чешит-тюрлю татлылыкъларнен сыйланып отурдылар. Шерфенинъ джеби бойле шейлерге эр вакъыт толу ола.

— Шерфе!

— Не, Меръем?

— Бизим къадын-къызларымыз эвлеринде къафес ичиндеки къушлар киби яшайлар, бу акъта сен ич тюшюнмеген эдинъми?

— Ёкъ, я не?

— Эр кес бойле яшамай. алем кенъ, алемде исе явурлар бизден чокълар. Оларнынъ къадынлары сербест, къайда истеселер анда кетелер, кимнен истеселер онынънен лаф этелер...

— Олар явурлар да... биз исе мусульманмыз...

— Олар да Аллагъа инаналар. Оларда къадынлар джамиге де бара билелер, оларгъа окъумагъа, тасиль алмагъа да мумкюн... Сен окъумагъа, эр шейни бильмеге, эр шейни озъ козьлеринънен корьмеге истейсинъми?

— Ха-ха! Мен энди окъудым, кичкене олгъанымда. Етер.

— Ёкъ, бу - мектептеки окъув киби дегиль. Мен шимди отурам да тюшюнем... Мынавы чешменинъ суву кичкене ирмачыкъкъа чевирилип, шырылдап акъкъаныны динълейим... Шеэрден, тарладан, ормандан ашып, къайдадыр узакъларгъа ашыкъа... о къадар шенъ, о къадар джанлы... чешит улькелерни зиярет эте, чешит тюрлю адамларны коре, акъшам олгъанда кунеш къайда баткъаныны ве ай къайда догъгъаныны биле... Мен ирмачыкъ олмакъ истейим...

— Ха-ха!.. Сен аджайип къызсыны! Манъа Багъчасарайнынъ озю де ете.

— Билесинъми, мен рузгяргъа сукъланам. Онынъ чапкъаныны, сельбилеримизнинъ сачларыны чыбалткъаныны, ер узеринде учкъаныны корьсем, тюркюсини динълесем, не ичюн мен рузгяр дегилим, деп тюшюнджеге далам...

— Ха-ха!.. Рузгяр! О, ёлларда ялынъыз тоз-думан къопара... Сенинъ джанынъ сыкъыла, шунынъ ичюн де акъылынъа чешит тюрлю шейлер келе. Сен эвде отурып къалдынъ, бир якъкъа чыкъмайсынъ, джариелеринъни унуттынъ. Не ичюн кельмейсинъ? Кель... Къонушырмыз... Эминим, чокъ кечмеден.

мени бабам ерине олгъан анавы мыйыкълы эмджеге берирлер... Ха-ха!..

— Не?

— Багъчасарайсыз меним джаным сыкъылыр. Мен бу ерни бегенем, бутюн джариелерим мында... Вай, Уми озюне насыл антер тиккенини корьдинъми?!

Шерфе къызды ве нохут киби тасырдамагъа башлады. Кулькюси ойле де бир янгъыравукъ ве шень ки, дерсинъ агъызына кичкене чанъчыкълар такъылгъан. Бир дакъкъанынъ ичинде дюньянынъ шейини айтты. Мерьем оны зар-зорнен анълап етиштире.

Шерфе Мерьемнинъ мерагъыны къозгъады. Лякин бираздан сонъ бирден эвлерине къайтмагъа тедарикленди. Фереджесини алып орьтюнди, ялынъыз онынъ козьлери эки комюр парчасы киби парылдап алдылар.

Мерьем бир озю къалгъан сонъ мектюп язмагъа ниетленди. Бу шей деерлик хавфлы олса да, бир даа бойле онъайтлы вакъыт тапып оламайджакъ: эркеклер эвде ёкълар, анасы исе аш пиширмекнен мешгъуль. Мерьем мерекепданны чыкъарды, софадан бир парча кягъыт алды ве мектюп язмагъа башлады. Пармакълары таби олмагъа истемейлер, сёзлер кягъыт устюнде джан-эвалында къачкъан къырымыскъаларгъа бенъзейлер.

“Алла санъа къуванч кетирсин, Алла ярдымджынъ олсун, — деп язды Мерьем. — Сен мени аджымайсынъ, Рустем, не ичюн чокътан берли манъа бир хаберчик ёлламайсынъ? Мен исе къасевет этем, санъа не олгъаныны бильмейим. Ялынъыз: бинамаз сёзюни эшитем; лякин не ичюн олгъаныны бильмейим. Пуска киби бош Шерфенинъ агъызында бакъла сыланмай, о, эписини айтып етиштирди, языкълар олсун, эр шейни озь козьлеримнен корип оламадым. Лякин мен бир шейни анълап оламайым: домуз эти ашамагъа чагъырып, сен яхшы иш япасынъмы? Домуз — арам айван, мен онынъ этини ич бир вакъыт ашамаз эдим. Кене де, Аллагъа шукюр, сен адам ольдюрмеген экенсинъ. Бельки анавы адам джанынъа такъ эткендир, лякин котеклешмек керекмей. Башыма бир беля даа кельди. Лякин къоркъма, буюк беля дегиль. Китапларынъны окъугъанымны анам корьди, ве, бабама шикъетленди. Бабам исе сачларыма дуа такъмагъаным ичюн чокътан берли манъа ачувлы юре эди. О манъа пек дарылды, атта урды. Китапларны чекип алмады, мен оларны сакълап етиштирдим. Энди исе мен мерекепданны да яхшы этип сакълайым...”

Бир шей такъырдады... аякъ сеслери эшитильди... Мерьем тез-тез тикишини алып, мектюпни орьтти. Юреги бум-бузлады, козьлери аз къалдылар юваларындан атылып чыкмагъа... Кене сукюнет асыл олды. Бельки бириси ёлдан, пенджере астындан кечип кеткендир.

“...Тюневин Абибулла кягъыткъа сарып шекер кетирди, — деп девам этти язмакъны, — мен бунъа пек къувандым. Мен шу кягъыт парчасы устюнде язылгъан шейлернинъ эписини окъудым. Бизим къызлардан Бедрие ханым деген къыз къайдадыр балабан мектепте окъуй, деп язгъанлар анда. Мен ич бир вакъыт онынъ киби бахтлы оламасам да, онъа пек къуванам. Барсын, бизим арамызда да бильгили, окъумыш къадынлар олсунлар. Башка языларны анълап оламадым. Бельки олар къызлар ичюн дегильдир...”

— Мерьем!

Мерьем абдырады. Мерекепи къурумагъан мектюпни тез-тез багъырына басты. Анасы чагъыра, гъалиба. Бутюн шейни софа астына сакълап, одадан атылып чыкъты.

Чокъ кечмеден къайтып кельди. Мектюбини девам эттирди:

“...Ичим не къадар тынчыкълангъаныны, не къадар сыкъылгъанымны бир бильсейдинъ, Рустем! Мен мында кимсеге керекмейим, мен огълан бала дегилим, мен къызым да! Бабам ялынъыз Абибулланы тюшюне, мени устюме къычыраджакъ олса хатырлай. Анам исе мени тездже акъайгъа бермекни тюшюне. Кель, Рустем, алда кет мени. Я да ишмар эт, мен озюм санъа келирим. Не айткъанымны озюм де бильмейим... Сагълыкънен къал. Алла ярдымджынъ олсун. Сенинъ Мерьеминъ”.

* * *

Къавехане адамгъа рыкъма-рыкъ толу. Артынадже ачылгъан пенджерелернинъ къанатлары къаранлыкъта йылтырай эди. Чубукъларнынъ тютюни пенджерелерден думанланып чыкъар экенлер, ичериден ургъан ышыкъта кичкене булут киби асылып къала. Багълы-багъсыз лакъырдылар, фильджанларнынъ урулмасы, безаз сарыкълар, къырмызы далфеслер ве кескин къаве къокъусы, муштерилернинъ шенъ кулъкъоси, терли бетлер, тютеген чубукълар, люлелернинъ къорлары, саз теллерининъ инълемеси — эр шей бири-бирине къарышып кеткен. Карталар масагъа шап-шап урула, къара оджакъ устюнде бакъыр къазан йылтырай, диварда аджайип Мекке ве Мединенинъ, Истамбулнынъ джам устюне чызылгъан ресимлери парылдайлар. Сантыр теллерининъ шенъ, иляхий сеслери къавеханенинъ эр бир кошесине сокъулмагъа тырышалар. Къавехане къаранлыкъ гедженинъ дер маалинде балабан лампад киби ышыкъ сача, балкъурт сепети киби увулдай. Индже эндамлы Бекир кольмегининъ енълерини тирсеклеринедже чермелеген, фесини къынъгъыр кийген, дюньясыны унутып сантыр чала, чагъырсалар биле эшитмей. Рустем энди къавени озю ташый.

Мутебер аджы эфендилер алчакъкъ сетлер устюнде ыткъларгъа ясланып, буюк бир лезетнен люлелерини тарта-

лар. Мевта киби акъ кесильген Сулейман къартнынъ ялынъ-
ыз козьлери парылдайлар. Абибулла бир кошеге чекилип, къа-
ве иче. Яшлар ашыкъ ойнайлар. Бекир исе эп чала, сантырыны
инълете, аякъларыны ерге урып, нагъмеге зиль тута, башыны о
якъкъа — бу якъкъа саллап, козьлерини къамаштырып, бакъла
я да мейваларнынъ фиятлары акъкъындаки лакъырдылар ара-
сында индже сесинен бир йыр туттыра. Севгилиси, юрек инъ-
левлери, чешме-чешме козяшлар, къызларнынъ индже белле-
ри акъкъында эп йырлай: ах, сизними сизни дюнья дюльберле-
ри!

Къашлары къара, кемана бенъзер,
Кирпиклери окъа бенъзер.
Герданына мефтюн олдым,
Эр нефеси бала бенъзер.

Ха-ха! — шакъылдап кулюшелер яшлар, тишсиз къартлар
исе тебессюмлерини чал сакъалларына гизлейлер.

Рустем бахтлы эди. Меръем: сенинънен дюньянынъ чети-
не кетмеге азырым, деп язгъан. Ялынъыз бир-де бир мектептен
чалышмагъа ер тапсайды, оны шу эзиеглерден къуртарыр эди.
Олар бахтлы олур эдилер. О, мынавы сетлер устюнде ун чу-
валлары киби къабарып отургъан, къалын кисели эфендилерге
бир даа хызмет этмез, севген ишинен огърашыр, янъы кельген
яш несиллерни янъы омюрге азырлар эди. Шимдилик исе
кичкене фильджанчыкъларда чар-чабик къаве ташый, дандю-
рюк киби айлана. Бирине сёз къата, дигерининъ айткъан шей-
лерине куле, маса башында отургъанларнынъ янында бираз
токътала, сонъ, барып, кене къаве пишире. Яшлар бир четте
айры отуралар. Олар кеченлерде олгъан спектакль акъкъын-
да лаф эте эдилер.

Насылдыр бир койлю озьлерининъ молласыны хатырла-
ды. Молла Багъчасарайда нелер олып кечкенини эшиткен сонъ
ойле де бир къоркъкъан ки, топрагъыны биле бакъмай къойгъ-
ан. Даа ачтан ольмесин заваллы.

— Рустем, анавы молла ачтан ольсе дженазе намазыны
сен къылдырырсынъ, — деп эриштилер къавеханедекилер.

— Оля-аан! Эсапта бир молла етишмесе дюньялар деви-
рильмез.

— Онынъ балаларыны Рустем бакъаджакъ...

— Ха-ха!.. ха-ха!.. — шакъылдап кулелер яшлар.

— Шимди намаз къылмаса машер кунюнде къылар, — деди
кинаенен Сулейман. — О-ооо! Сур чалынгъан сонъ Алла-
таалы китабыны элине алып, онынъ къулагъына бир фысылда-
сын!..

Сулейман къарт ачувлы козьлеринен яшларны сюзьди.

Абибулла текиде юзь берген муджизе акъкъында икяе эте эди.

Онынъ акъчыль бети дерсинъ ай киби айдын, козьлери исе къыгъылчымларгъа толгъан.

— Серин эль эсти. Къальблерге къоркъу сокъулды... кок-лерден Алланынъ къудрети энди... беяз орытюни котерди ве анавы хаста аякъкъа турды.

— Тц.. тц.. — деп башларыны саллайлар муминлер.

— Сёзюнъизни больдим, эйилигинъиз юрьсин, — деп яш-лардан бириси онъа мураджаат этти. — Сиз бунъа муджизе дейсинъиз. Мына мен дюньяда къач йылдан берли яшайым, лякин муджизе деген муджизени ич де коръмедим. Мен белле-сем муджизе деген шейни кимсе коръмегендир. Муджизелер-ни ялынъыз дервишлер корип оларармы?

— Шашам сизге, — деди Абибулла. — Муджизеге инан-майджакъ олсанъ, сени насыл мусульмансынъ? Азрети Мухам-мед пейгъамберимиз эр кеснинъ козю огюнде Айны эки пар-чагъа больмеген эдими? Пейгъамберимиз, салиаллахувесселем, кесерткилернен лакъырды этмеген эдими, я да сени устюндеки къавурылгъан къозу онъа мураджаат этмеген эдими?

— Ха-ха! Булар бир заманларда олып кечкен шейлер! Шимди исе заман башкъа. Не ичюндир муджизелер олмай.

— Алла-таала эр шейге къудретли...

— Аллаху-экбер! — деди Сулейман къарт.

Лакъырды эр кесни меракъландырмагъа башлады. Тютюн думанлары арасында къартларнынъ козьлери джанланды, би-раз къыбырдап алдылар. Яшлар эришмек истедилер. Атта Бекир сантырыны четке чекип, къулакъларыны тиклетти.

— Эй, эй, динсизлер! — къычыра Абибулла. — Сизлер къуртлы алма киби чюрюмеге башлап да муджизе коръмек истейсинъиз. Сиз динсизлернен, явурларнен бир оласынъыз... оларнынъ адетлерине уясынъыз, оларнынъ тюшюнджелерини менимсейсинъиз... Биз бирлик олгъанымызда, пейгъамберимиз-нинъ пешинден кеткенимизде биз къуветли эдик... Эй, мумин-лер тек бири-биринъизнен бирдем олунъыз, деген эди пейгъам-беримиз. Сиз явурларны севесинъиз, олар исе сизден нефрет-ленелер... Сизге яхшы олса — оларнынъ чырайларына бакъ-ылмай, башынъызгъа къара кунъ кельсе — олар къуваналар...

— Ялан! Олар буюк халкъ, олар бизден къуветли, оларда акъыл чокъ, сафсата аз... Олар окъумышлар... Олардан четле-шип юргенимиз етер, оларда олгъан энъ яхшы шейлерни ал-макъ керекимиз... Энди башкъа заманлар кельди...

Маса башында отургъан, бугъа киби мазаллы бир мумин еринден турды, таз башына къалпагъыны кийди, элиндеки лю-лесини масагъа тарс этип къойды:

— Мен исе бу шейлернинъ эписи бош лаф, бозукълыкъ, дейим! — деп кестирди о. — Сизлер ракъы ичесинъиз... Алла-

ны унуттынъыз... джамилер бом-бош, орталыкъ бинамазлар-
гъа толу...

Онынъ бети кып-кырмазы олды, козылери патлаязды.

Эр кес шашты. Эфендилер агъырлашкъан вуджутларыны догърулттылар, люлелерини четке чектилер. Яшлар кызыштылар. Эписи нелердир айтып кычыра.

— Сиз джаильсинъыз... Сизинъ моллалар ве дервишлеринъиз джаиллер, — деп кычыра кимдир.

— Сиз исе явурсынъыз!..

— Сиз халкъны джаилликте тутасынъыз, биз исе бойле олгъаныны истемеймиз!..

— Мусааде этинъиз! Мусааде этинъиз! Мен сорамакъ истейим! — деп кычырды яшлардан бириси. О, индже мыйыкларыны сыйпады, козюни кыпып, шойле деди: — Айтчынъыз манъа, ярмай адам олып догъгъан киши омюрини дервишликте битиреми?

Эр кес шакъылдап кульди... Бекир эллеринен балдырларыны урып:

— Ким бильсин оны, — деди.

Эфендилер ачувландылар.

Абибулланынъ эллери къалтырады, кесильген дудакълары тартылдылар.

— Токътанъыз, токътанъыз, не ичюн къавгъа-дава чыкъарынъыз! Энъ яхшысы мен сизлерге бир вакъианы икяе этип береим, — деп кычырды Рустем.

— Айт! Айт!..

Шамата бирден кесильди. Масал динълемекни эр кес севе, я. Аякъ устюндекилер ерли-ерине отурдылар. Фильджанлар такъырдады, къавелер думанланды, люлелер кене тютеди. Тютюнден таван корюнмей. Мекке ве Мединенинъ ресимлери ялт-ялт йылтырайлар. Керчек, эфендилер даа ятышып оламайлар, козылериндеки ачув кыгъгылчымлары даа сёналмайлар. Анавы къафир де не айтаджакъ ола?

Кимдир Рустемге отургъыч берди. Рустем отурды, дудакъларыны сюртти, къалпагыны тюзетти, яваштан икяесини башлады:

— Айса, динъленъыз... Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, девелер пире олгъанда, къаплыбакъанен къурбакъа авада учып юрьгенде, минарелер эгилип, озенден сув ичкенде бир тюрк шейхи яшагъан. О, бир зарур ишнен кимнидир узакъ ёлгъа ёлламакъ истей. Шейх бир къарт дервишни узурьна чагъыра, онъа озюнинъ сеvimли эшегини бере. Дервиш ёлгъа чыкъа ве арасы чокъ кечмеден бир сахрагъа келип чыкъа. Сахра бойлап кетеркен, эшекни къасевет эте. Чюнки бу шейхнинъ энъ сеvimли эшеги эди. Эгер сефер кетишатында эшек азса, я да зайыфлашса, такъаттан кесильсе шейх ачувлана биле. Дервиш къасеветтен не ашай, не иче, эп эшекни къайгъыра.

Оны озю ичеджек сувнен суvara, ем бере, аджый. Ёкѣушларда эшектен тѣше, джаяв кете. Эшекнинъ джаны сыкъылмасын, деп онынънен лаф эте. Насыл этип шейхнинъ ве онынъ севимли эшегининъ гонъюллерине ятмакъны, козьлерине кирмекни тѣшюне. Озюни аджымай. Геджелемек ичюн токътагъанда бутюн гедже юкъламай, эшекни отлата. Заваллы, эшектен гъайры ич бир шейни тѣшюнмей. Эшекке не къадар мукъайт олмасын, не къадар давранмасын гъарип эшек сахрада оле. Эшек аякъларыны узатып, агъызыны ачып, къурсагъыны давул киби шиширип, къум устюнде ята. Дервиш эшекнинъ башы уджунда отурып, такъмакълап-такъмакълап агълай: “Мен энди шейхнинъ козьлерине насыл корюнеджем? Онъа не айтаджам? Я, мен эшекке бабамдан, баламдан зияде мукъайт олмадыммы, сувармадыммы, ем бермедимми, аджымадыммы? Шейх эки дюнья бир олса биле бунъа инанмаз, кене де мени къабаатлар. Керчектен де яхшы эшек эди, юваш айван эди. Языкъ айвангъа, къардашыма янгъан киби янам”. Заваллы дервиш агълай, козьяшлары янакъларындан тыгъырып, къумларгъа синъелер. Не ашай, не иче, не де тынчлана. Сахрагъа къаранлыкъ тѣше. Танъ атып башлай, къумлар сѣнюк кумюш киби йылтырайлар, узакъта барханларнынъ тѣпелери агъара... Дервиш исе эки ёл арасында шашмалап къалгъан адам киби отура, янында исе эшекнинъ джеседи ята, дервишке видждан азабыны чектире. Кунеш догъып башлады. Бизим дервиш бакъты-корьди, оладжакъкъа чаре ёкъ. Ольгеннинъ артындан олюнмез, деп балабан, терен чукъур къазып, эшекни коме. Эшекнинъ къабири башында отурып, одюр-къыямет агълай. Озюни тутып оламай, козьяшлары сыджакъ къумгъа таммакътан тама. Шай агълап отургъанда бир керван корюне. Девелер къычыра, къум бутуллары котериле, девелернинъ орькечлери о якъ бу якъ саллана. Керванбашы сахрада къарарып тургъан бир шейни абайлай. Керваныны токътата. Къараргъан шей не экен, деп якъынджа келе. Бакъса не корьсин, тазе къабир янында къарт дервиш агълап отура. Керванбашы: “Хайыр ола. Къартым, не ичюн агълайсынъыз?” — деп сорай. “Насыл этип агъламайым, эфендим, насыл этип янмайым... Ольди... Даа тюневин сапсгълам эди... энди... энди исе къара ерге кирди...” деп даа бетер агълады, аджджы-аджджы козьяшлар тѣкти. “Агълама, къартым. Алланынъ ишидир... эпимизнинъ ахыр-сонъу бараджакъ еримиз шудыр, бугунъ сагъсынъ, ярын...” деп, дервишнинъ гонълюни алмагъа тырышты. Керван токътагъан ерден бир къач туджджар келип, къартны тынчландырмакъ истеп, чокъ эйн сѣзлер айттылар, къолларыны джайып дуа окъудылар, кими къабир устюне пара ташлады, кими исе къарткъа отъмек, сув берди. Сонъра керван ёлуна реван олды. Дервиш исе отургъан еринде отура берди. Къасеветинден не япаджагъыны, шейхнинъ козьлерине насыл корюнеджегини билъмей.

эшекнинъ бедбахт талийи акъкъында насыл этип хабер ёллайджагъыны тюшюне... Мына, даа бир керван келип токътaды. "Къартым, сизге не олды?" деп сорайлар. "Дефи эттим... бугунъ..." деп таза къабирни къостере ве козъяшларыны тутып оламай, окюр-окюр агълай..."

Рустем икяесини бу ерде токътатып, динълейиджилерни козден кечирди. Эр кес онынъ агъызына бакъып отура. Фильджанлардаки къара къаве сувугъан, люлелернинъ тютюни мавы къуйручыкълар киби, дембельджесине, тавангъа котериле, оджакътаки къорлар кулъкъалпакъларыны кийгенлер. Бекирининъ козълери къор киби яна, къырмызы къулакълары айнынъ он дёрту киби парылдайлар.

"...— Иште, олар къабир устюндеки параларны корелер, демек, бу ерде мераметли адамлар булунгъанлар, деп тюшюнелер, — деп девам этти Рустем. — Ве гонъюллеринден не къопса къарткъа берелер. Къабир устюне акъча ташлайлар, къарткъа аш-сув къалдыралар, абдест алгъанда къол-бетини сюртер деп юзбездлер багъышлайлар ве ёлларына реван олалар. Дервиш кене янъгъыз къала. Гъам-къасеветке далып бир кунъ отура, эки кунъ отура, арадан афталар кече. Къарт дервиш яваш-яваш тынчланып башлай, мийини чешит тюрлю фикирлер бийлей. Шейхнинъ янына къайтып бармакъ бу къадар беджитми? Къайткъан такъдирде биле, шейхке не айтаджам? Авале олунгъан ишни эда этмедим, бу етмегени киби эшек де олды... Ялынъыз шейхни ачувландыраджам. Бу ерде къалмакъ яхшы дегильми? Мында о къадарлыкъ ярамай дегиль. Акъча ташлайлар, аш-сувсыз къалмайым. Бир чарелеп яшамакъ мумкюн. Барсын, шейх мени ёлуны шашырып, ольгендир беллесин... Къарт дервиш кери къайтмакътан вазгече. Заваллы дервиш къабир янындан къыбырдамай. Бу ерден келип кечкенлернинъ эписи къабирде мутерем, урьметли бир киши ята беллейлер. Къабир, керчектен де, азиз, мукъаддес бир къабирге чевириле. Онынъ якъан муджизелерини тек коръмелисинъ. Хасталаргъа сагълыкъ, шифа багъышлай, гъам-къасеветлерни савундыра, атта олюлерни тирильте, деген эмиш-демишлер эль-алемге даркъала. Адамлар дюньянынъ дёрт бир коше-синден келип, эшекнинъ къабири башында дуалар окъуйлар, ве керчектен де муджизелер олып башлай. Дервиш къабир устюне ташлангъан параларны топлай ве зенгин бир адамгъа чевириле. Къабир устюнде къырмызы тюрбе ясаттыра, къабирни къыйметли басмаларнен орьте. Чокъ кечмеден озю де белли, мешур бир шейхке чевириле. Текие къура. Этрафына дервишлерни топлай, шурети даа зияде къанатлана. Атта онынъ акъкъында айтылгъан сёзлер эски танышы, анавы тюрк шейхининъ къулакъларына барып ете..."

Рустем бу ерде икяесини токътатаджакъ олды. Эфендилер отургъан ерлеринде къыбырдап алдылар, къавеханеде на-

сылдыр бир гурюльти кѳопты. Люлелер баджалар киби тютедилер, кѳара козьлер кѳашкѳырларнынъ козьлери киби парылдадылар.

Эбет, башлагъан сонъ, икяенинъ сонъуна чыкъмалы. Рус-тем девам этти:

"...Арадан бир кѳач йыл кечти. Дервишнен берабер эшеги де гъайып олгъан анавы кѳарт шейх азиз кѳабирни зиярет этмеге келе. Дервишнинъ сачы, сакъалы агъаргъан, этрафында адий дервишлер айланып юрелер. Тюрк шейхи текиени, тюрбени сейир эте. Бу ернинъ шейхини коръмек, азиз кѳабир янын-да дуа окъумакъ истей. Кѳабирге седжде этип, кѳайтаджакъта не коръсин, онынъ кѳаршысында белли олмагъан себеплерге коре джоюлгъан эски танышы — дервиш тура. "Сен мында не япып юресинъ? Не ичюн кѳайтып кельмединъ?" — деп сорай ондан. "Эй, меним шейхим, мен санъа эр шейни олгъаны киби икяе этерим, буюрынъыз меним одама", — дей. Шейхни оданынъ тѳрюне отурта ве олып кечкен шейлернинъ эписини — эшек насыл этип олъгенини, гъам-кѳасеветлер ичинде кѳалгъаныны, онынъ козьлерине корюнмеге кѳоркѳкъаныны, эшекни дефн эткенини, адамлар эшекнинъ кѳабирине акъча ташлагъанларыны, дуалар окъугъанларыны бирер-бирер, акъызмай-тамызмай айтып бере. "Лякин мен оларгъа анда, кѳабирде сенинъ эшегининъ джеседи яткъаныны айтмагъа унуткъаным. Кѳабир устюне пара ташлагъанларыны корип, не олса олсун, деп индемедим... Мен исе бахшышлар алып, санъа бармакъ, тѳвбе этмек истей эдим. Лякин мени бир шей эзистлей, урьметли шейхим, адамлар эшекнинъ кѳабирине седжде эткенлерини санъа насыл этип анълатаджакъымны бильмей эдим. "Шунда тюрк шейхи кулюмсиреп, кѳарт дервишнинъ элинден тутта, кѳулагъына фысылдай: "Кѳасевет этме, янма, кѳардаш, бильмиш ол ки, анда, бизим шанлы, мешур тюрбемиз астында мынавы эшекнинъ кѳартбабасы ята..."

— Ха-ха-ха! — шакъылдап кульдилер яшлар. Лякин бу кулькюннинъ ичине узакътаки сагъыр гудюрдиннинъ седасына бенъзеген насылдыр бир шей сокъулмагъа башлады. Кѳавехане ичине насылдыр бир кѳара булут сокъулды. Савут-саба шатырдады, люлелер масаларгъа тарс этип кѳоюлды, черелер ачувдан кѳыйышты. Кѳавехане ичиндеки сиджакъ ава даа зияде кѳызгъан киби олды, Мекке ве Мединенинъ ресимлери узеринде ойнагъан нурлар даа зияде парылдагъан киби корюнди. Ана-мына дегендже бир шей юзѳ береджекдай. Эр кес не-нидир беклей.

Юксек бойлу, бугъа киби мазаллы татар патлаязгъан козьлерини кѳавеханедеки адамларгъа тикти, дерсинъ оларнынъ бетлериндеки ачув ве нефретни тамчы-тамчы топлап, демир киби кѳызгъан юрегине ерлештире. О, бирден еринден атылып

турды. Башындаки кялпагыны чыкъярды ве бар ачувынен ерге атты.

— Копек!

Онынъ кескин сеси кулькю ве лакъярдыларны бастырды. Рустем еринден фырланып турды.

— Не сёюнесинъ? Динълемеге истемесенъ — динълеме...

— Рустем масалда насыл олса, шай да айта, — деп кычырды яшлардан бириси.

— Яланджы! Явур! Кяфир! — деп кычырштылар кяртлар.

Эр кес аяккъа кялкъты. Котекнинъ огюни аладжакъ олдылар. Лякин энди кеч олгъан эди. Анавы мазаллы татар Рустемнинъ къяршысында ачувындан патлайджакъ киби тура. Онынъ таз, тегерек, къярпыз киби башы кыызаргъан, дамарлары пытакъ киби кябаргъанлар.

— Бабасы къяувгъан явур! — деп кычырды о Рустемнинъ устюне. — Сен бизим динимизни, азизлеримизни кульмек истейсинъми!..

— Джоюл мындан! — деп кычырды Рустем ве кюлуна отургъычны алды.

Къаны башына урды. Сонъра, не олгъаныны озю де яхшы бильмей. Хатырлап оламай. Оны ургъанларыны, кендиси де кимнидир ургъаныны биле. Къавеханедеки сеслерни эшитмей, дешет толу козьлерини коръмей, кёр, саргъуш адам киби, пичакъ устюне чапа, энъ буюк истеги — енъмек, котектеи гялип чыкмакъ.

— Соялар! Ольдюрелер! — деп кычыралар къавеханедекилер, сокъакътаки адамлар ферьяд сеслерине чапалар.

Къавеханенинъ ичи сонъ дередже къалабалыкълашты. Масалар кырыла, джамлар парлана. Кимлердир котекни токътатмакъ истей, дигерлери янып тургъан атешке май къяуялар. Ниает, котеклешкенлерни зар-зорнен айырдылар.

Бети дивар киби агъаргъан, хырпалангъан Рустем аякълары устюнде зорнен тура. О, къавеханеден чыкып кетеджек олды. Бир къач адым атар-атмаз токъталды, сол тарафына япышты, пармакълары арасындан къан сызыкълады.

— Къан! Адам ольдюрдилер! — деп багъырды кимдир.

Бекир буюк бир меракънен Рустемнинъ козьлерине тикилип бакъты.

— Тездже эвге.. — риджа этти Рустем.

Файтон чагырдылар. Къаранлыкъ сокъакъ кийик сеслерге толды... Копчеклер такъырдадылар. Къырмызы пенджерелер тильге кирген киби олдылар, къавехане огюндеки адамлар къалабалыгъы даа да зияделешти, дерсинъ ортада янгъын бар...

Файтон айланчыкълы сокъакълар бойлап кете. Сокъакларнынъ четиндеки къап-къара эвлер къаяларгъа бенъзейлер. Дерсинъ бу ер шеэр дегиль де, терен бир озен... Далгъалар

устюнде къайыкъ чалкъана... минарелер гемилернинъ багъаналары киби салланалар... далгъалар Рустемни пиязлайлар... уфукълар къолларыны джайып ойнайлар, чёкелер, кене пейда оларар... не къадар аджайип манзара! Тюшми, онъмы? Рустем анълап оламай.

* * *

Рустемни къавеханеден алып кельгенлеринде Джафер эвде ёкъ эди. Бугунъ онынъ къулакъларына ярамай хабер чалынды. Мустафа эфенди ишанчлы менбаалардан эшиткенине коре, Рустемге мектептен иш бермейджек экенлер, себеби — Рустем джемаат ичюн хавфлы шахс олгъанында экен. Мустафа эфенди буларнынъ эписини Джаферге шахсен келип айткъан.

Джафер бунъа пек ачувланды. Барып, бираз язылайым, бу ярамай хаберни Рустемге насыл этип айтмакъны тюшюнейим, деп сокъакъкъа чыкъты. Эвге къайтып кельгенде, азбарда адам къалабалыгъыны корип, шашты. Бекир къапы янынъда чонъкъайып отура ве бутюн шеэрге намы кеткен экимнинъ арекетлерини дикъкъатнен козете. Насылдыр бир татар адамы эв ичинде чапкъалап юре. Не олды экен? Бекир аякъкъа къалкъып турды, Джаферге эллерини саллай-саллай, олып кечкен шейлерни икяе этмеге башлады, эки лафынынъ биринде “ким бильсин оны” деген севимли ибаресини къыстыра. Джафер онынъ айткъан шейлерини зар-зорнен анълая бильди.

Эким къараимлардан эди. О, ишини битирип, Джаферге тикилип бакъты.

— Зарары ёкъ, зарары ёкъ, эки афтадан сонъ тойда къайтарма тешер, кельген беля бунынънен кетсин, — деп шакъа этти эким.

Чырайы сонъ дередже къачыкъ Рустем яткъан еринден кулюмсиреди.

— Санъа котек чыкъармакъ керек эдими? — деп якъынлашты онъа Джафер.

— А-аа, зарары ёкъ. Экимнинъ айткъанына коре пичакъ терен кирмеген... Зарары ёкъ.

— Ах, Рустем! Машалла, машалла! — чапып кельди Бекир. — Оны насыл дёггенини бир коръсейдинъ... Скемлени таз башына урып, чиль-парча этти...

Бекирнинъ козылеринде парылдагъан къыгъылчымлар даа зияде алевлендилер, эллерини авагъа котерип, ойле бир арекет япты ки, гуя Джафернинъ башыны экиге боледжек.

Бираздан сонъ Джафернинъ эви адамдан бошады, лякин Бекир о япты-бу япты, мында геджелемеге къалды. Босагъа янынъда ятты ве керек олса да керек олмаса да дакъкъа сайын атылып тура берди.

Рустемнинъ ярасы чекильмеге башлады. Аркъадашлары

оны нянгъыз къалдырмадылар, ал-хатырыны сорамакъ ичюн сыкъ-сыкъ келип турдылар. Рустемнинъ итибары мына шу шаматалы яшларнынъ козылери огюнде къат-къат артты. Айса! О, бошбогъазларгъа къаршы чыкъып, пичакъланды. Яшлар кычырышалар, кулюшелер, тютюн ичелер, Рустемни асабилендирелер. Бекир бош вакыт тапкъан сайын, келип Рустемден хабер ала, шеэрде нелер ола, нелер акъкъында лаф-сёз юре, ким не айта — эписини онъа еткизе, бинъ бир тюрлю ошеклернен, эмиш-демишлернен Рустемнинъ къулакъларыны япракъ киби солдура. Бекир молла ве дервишлерден нефретленгенини айта, фукъарелернинъ топракъларыны чекип алмакъ дердинен юрген моллаларны тенкъид эте.

Бир кунъ акъшам устю Рустем тёшеги ичинде отургъан арада онъа умют этильмеген мусафир — къарт аджы, Абдулла эмджеси кельди. Рустем эмджесини яхшы бильмей, чюнки Смаил молланынъ агъасынен барды-кельдиси ёкъ эди.

Аджы Абдулла эппейин вакыт индемейип отурды.

Аджы Абдулла хасталыкъларына, къартлыгъына шикъяетленди, сонъра лафны земане яшларынынъ бозгъунлыгъына, бинамазлыгъына бурды. Мусульман аилесине шейтан сокъулып бозгъунджылыкъ япса баба юреги даянып олурмы! Баба ашагъаныны ашады, яшагъаныны яшады, огъул исе энди яшамагъа башлай. Огъул деген огъул баба сёзюне кирер. Азретни пейгъамберимиз шай огрете. Шай да олмакъ керек. Заваллы Смаил молла! Азды, тозды, козьяшларындан сакъалы къурумай. Эгер башыбозукъ огълу узурьна келип тевбе этсе, о огълуну багъырына къуванчнен басар эди... Аджы Абдулла узун лакъырдыдан пек ёрулды.

Онынъ сёзлери Рустемни бираз ачувландырды. Бабасыны аджыды. О, бабасынен барышмагъа пек истей. Лякин насыл этип? Бунынъ ичюн не япмалы?

Аджы Абдулла джевапны чокътан азырлап къойгъан эди:

— Озь тюшюнджелеринъни быракъ. Къавеханеден боша, аркъадашларындан вазгеч. Бабанъ сени афу этер, мына корсинъ...

Рустем башыны саллады.

Ёкъ, ёкъ, о, бойле япып оламай ве оламаз.

Бабасы оны олгъаны киби къабул этсе эвлерине къайта билир.

Аджы Абдулла насыл кельген олса, шай да бир шейге иришальмай къайтып кетти. Заваллы... Ялынъыз озюнинъ къарт кемиклерине азар берди.

Рустем пайнозю къалды. Кунеш батып, орталыкъкъа къаранлыкъ чёкип башлады. Эвнинъ ичи йымшакъ акъшам кольгелерине толды.

Бабасы акъкъында олып кечкен агъыр лакъырдыдан сонъ, Рустем озюни бираз енгильдже дуйды. Омузларындан агъыр

юк тышти, юрегини кемирген агъры силинип кетти. Энди эр шей ачыкъ-айдын олды. Рустем бу дакъкъаларгъадже ёллар кесишкен ерде экиленип юре эди, энди озюне ёл булды. Тюшюнджелери, ой-фikirлери даа да айдынлаштылар, омюр тарласына нур сачтылар, оюкълы-чукурлы, ташлы, чалы-чырпылы къургъакъ тарлагъа аятбахш ягъмурлар ягъдылар. Умютлер ер астындан дюнья юзюне чыкъкъан чокъракълар киби шырылдайлар, бундан юреги енгильден титреп ала. Эгер мынавы пичакъ ярасы олмагъан олсайды, еринден туруп ишке, буюк, зарур, татлы ишине кетер эди. Озюнде насылдыр бир къувет дуюп башлады. Заваллы Меръемни биле унутты. Меръемни хатырлап, озь озюнден утанды. О, Меръемни озюнинъ энъ азиз умютлеринден насыл этип айыра бильди? Олар бир ястыкъкъа баш къойгъанларынадже даа нелер келип, нелер кечеджек?

Кунълер бири-бирини къувалар. Рустем къалтырагъан, зайыф аякъларыны ода ичинде яваш-яваш скойрей. Меръемден бир хабер эшитмегенине ачувлана. Не ичюн эки агъыз сёз язып ёлламай? Керчек, онъа да къолай дегиль, лякин эр алда... Онынъ ёллагъан мектюбини алдымы экен? Я, барып да Айше джойгъан олса, я да башкъа биревлернинъ къолуна тышкен олса? Я, Меръем Рустемнинъ насыл белягъа огърагъаныны биле де! Ондан насыл этип хабер алсын? Бунынъ бирден бир ёлу — Айше, лякин о да къарасыны косътермей. Рустем Меръем акъкъында энъ якъын досту Джаферден гъайры кимсеге агъзыны ачмагъан эди. Джаферге Айшени чагъыр деп риджа этсинми?..

Джафер Рустемнинъ къыз джиенини тапты. Айше мектюплернинъ эписини Меръемге еткиздим, лякин Меръем къаршылыкъ язмады, деп ант-емин этти. Онъа не олды экен? Сагъ-селяметми? Сагъ-селямет. Агъламаймы? Ёкъ. Эр вакъыттакиси киби. Айса, не ичюн бир мектюпчик язып ёлламай? Айше омузларыны сыкъа. Рустем озюни къоймагъа ер тапалмай, геджелери юкълаялмай, ичи дерт-къасеветке толу. Даргъын юре, бир кере Джафернен къавгъа этмеге аз къалды.

Арадан бир къач кунъ кечкен сонъ Айше Меръемден хабер кетирди, Рустемнинъ элине дёрт букленген кягъыт парчасыны тыкъыштырды. Джыллы кягъыт парчасыны ачып окъуркен, Рустемнинъ эллери къалтырадылар. Айше бир кошеде дудакъларыны шиширип, Рустемге тааджип иле бакъып отурды.

"Сени ольдюреджек олгъанларыны эшитип, баягъы козъ-яш тёктим, — деп язгъан Меръем. — Мен санъа чапып бараджакъ олдум, лякин. Алла-таала мени тутты, энди эр кунъ дуалар окъуп, онъа озь шукранларымны бильдирем. Эгер де озюмни къолгъа алмагъан олсам, экимизге де зарар келир эди. Айшеден анълагъаныма коре, сен энди озюнгни яхшы дуя, аякъкъа туруп юре экенсинъ, Аллагъа бинъ шукюр. Динимиз ус-

тюднен кульгенинъ ичюн Алла-тааля санъа даа бетер япа билир эди. Сен манъа мектюп ёллагъан эдинъ, мен исе не айтмакъны бильмейип, чокъ чекиштим. Алла-тааля башыма бинъ бир тюрюл тюшюнджелерни ягъдырды, орюмчекке тюшкен чибин киби джан алында чекиштим. Башым агъырлашты, юрегим агъырлашты. Бабама къаве пиширгенимде элимдеки фильджан апансыздан ерге тюшип парланды, анама ярдым эткенимде пилявнынъ тюбюни алдыргъаным, къорантамыз ашсыз къалды. Анам мени урды, мен исе къабаатлы дегиль эдим, буларнынъ эписине тюшюнджелерим къабаатлы. Геджелери тюшюнджелеримден юкълап оламайым: биз экиминъ бахтлы ола билирмизми? Бабаларымызнынъ истеклерине къаршы кетсек, Алла-тааля бизим эвленемизге разылыкъ берирми? Мен билем, олар биз киби тюшюнмейлер, олар даа сагълар, азрети пейгъамберимиз исе: "оларнынъ алдында къанатларынъны котерме, оларгъа бойсун, оларнынъ сёзюни динъле" — дей. Рустем, сен манъа янъы дюнья акъкъында язгъан, оны косьтермеге сёз берген эдинъ. Мен анда къуш киби учып бармакъ истейим, лякин бабамнынъ козьлеринден бир тамчы козьаш ерге тюссе къальблеримиз ич бир вакъыт къуванчкъа толмаз. Мен бу акъта чокъ тюшюндим, Рустем, чокъ тюшюндим, аздим-тоздым, эль-аягъым джансыз киби. Козълериме юкю кирмей, агълай-агълай козьлерим къып-къырмызы олдылар. Ялынъыз Алла-тааля мени аджый ве даян, деп къалибиме къувет бере. Рустем бабасына къайтсын, аякъларына йыкъылсын, гунях ишледим, тевбе этем десин, дей... Рустем бундан сонъ омюрлик сенинъ олурым. Бабанънынъ разылыгъыны ал, меним бабам исе къаршы чыкъмаз. Иште, геджелернинъ биринде Алла-тааля юрегиме бу фикирлерни къойды, мен онъа къаршы кеталмам. Сен бойле япмасаң, такъдир бизни бир йипнен багълап оламаз. Алла-тааля эр бир адамнынъ бойнуна онъа ляйыкъ къуш багълар. Азрети пейгъамберимиз шай деген. Эндиден сонъ манъа мектюп язма, корюшмеге фурсат арама. Мен джемаат огюнде, Алла огюнде бетим ачыкъ олмасыны истейим. Афу эт, Рустем. Бу вакъыткъадже айткъан ве язгъан сёзлерим ичюн багъышла. Бутюн ой-фикирлерим шейтан эсаретинде эдилер.

Сенинъ бахтыкъара Меръеминъ".

Мектюпни окъуп битирген сонъ Рустем ачувланды, къайнады, кийиклешкен, вахшийлешкен киби олды.

Мына недайын экен яресин?!

Онынъ тер-темиз къальбине сачкъан урлукътан мына не осип чыкъты?

Демек, джаиллик сыджымлары айдынлыкътан кучлюю экен... Кийик от ашлыкътан тез осе экен де!..

Къаны къайнап, башына урды, ачувындан юреги патлаязды.

Меръем!.. Рустем тевбе этип, бетини аякълар астына таш-

ламасыны Мерьемнинъ озю истей! Онъа не олды? Юрегинде кимни ташыды? Эр шей анълашыла — ираде, уютлер эписи куль олды.

О, даа онъа эвлениджек ола эди.

Мына санъа не олып чыкъты.

Мектюпни парча-парча йыртып, котерип атты. Юреги тилим-тилим олды.

Кягъыт парчалары ильк къар данелери киби авелендилер. Бунъа озю де тааджиplenди.

Мерьем не деп язды? Не деп язды?

Кягъыт парчаларыны топламагъа башлады. Элери къалтырадылар, ачувы ятышып башлады.

Кягъыт парчаларыны бирлештирип, окъумагъа башлады, юреги кийик тикенлер эльдивени ичинде къалгъандай олды.

Эм окъуды, эм агълады.

Кескин язылгъан сёзлер арасында уют йипчиклерини арады, сёнеяткъан атешни гъайрыдан туташтырмакъ ичюн юрегини таш диварларгъа урды.

Бельки... бельки, онынъ юрегини кийик отлар бийлемегендир, бельки захиречик озюнде кучъ-къувет тапып даа осер... Озю къабаатлы. Бойле шейни чокътан корьмеген эди.

Отурып мектюп язмагъа башлады. Бир дакъкъагъа олса биле оны корьмек истегени акъкъында язды...

Оны ялынъыз севген къызы ташламады, аякълары астында топракъ тайды... башы устюндеки кунеш къарарды... о, бу кунешни не къадар мешакъатлардан кечип тапкъан эди...

Мектюбини язып битирди. Сокакъкъа чыкъты.

Айше къайда джоюлып кетти экен?

Яваш-яваш сокъакъ бойлап адымлады. Айшени къыдырды. Къаршысына расткельген эфендилер ондан атештен къачкъан киби къачалар. Рустем Айшенинъ козюне кирмек ичюн онъа баягъы бахшышлар алды. Лякин Айше къайда гъайып олып кетти экен?

Айше копюр янында чешмеден сув алаята эди. Рустем онъа татлылыкъларны берип, мектюпни Мерьемге еткиз, деп риджа этти. Айше мектюпни алып, эвлер арасындан чапып кетти. Бираздан сонъ козьден гъайып олды. Рустем тургъан еринде тура берди, юреги телашнен ура. Янында балалар ойнайлар — къырмызы феслер, гулли джуббечиклерден козьлери къамашты. Балалар ач, азгын, ачувлы бир копекке таш аталар.

Диварлар кунештен аллангъанлар, ёлда ал думан котерилген, чешменинъ суву исе озюнинъ сонъсыз йырыны йырлай. Инсан къалабалыгъы къайдаларгъадыр ашыкъа, таш ёл бойлап кеткен арабаларнынъ копчеклери такъырдайлар, безз марамалы къадынлар къоралар янында безз джынлар киби кечип кетелер. Омюр кенди акъымыны девам эттире. Минарелер

Рустемден кыачмакъ истегендай, кок кыуббесине мермер багы-аналар кибн узангъанлар.

Рустем эп хабер беклей. Ана-аа! Ниает! Айше алтын кыокъ-лачыкъ кибн чапып келе. Козылерн атеш кибн парылдайлар. Чапып келип Рустемге мектюбинн кыайтарып берди.

Мерьем алмады... алмагъа истемеди.

Аха! Алмадымы? Яхшы... пек яхшы...

Рустем шакылдап кульмек истеди. Демек, таш диварлар аля даа кыаттылар... Сен исе оларнн урып йыкыадыкъ оласынь... Диварлар, мына, туралар, алланалар, ич бир кыбааты олмагъан адам кибн кулюмсирейлер. Яхшы... яхшы... Кульселер куле берсинлер. Ойле кунь келир ки, диварлардан тек тоз кыалыр. Шундан сонь олар инсанннн аятынн гизлемезлер, кунеш нурларынынъ ёлуны кесмезлер... Шимди исе — аллана берсинлер, юреклериннн ал кыаныны иче берсинлер... Сувукъ, мераметсиз диварлар, сизге лянетлер олсун!..

Рустем ачувланды, диварларгъа юмрукъ саллады...

Балалар исе Рустемнинъ янында ойнайлар ве оны эриш-тирелер:

— Афыз! Афыз! О, озы-озюннен лаф эте!..

* * *

— Джафер!

— Не дейсинъ, Рустем?

— Мен мындан кетмек истейим...

— Кыайдан?

— Багычасарайдан. Манъа бу ерлер тарашлыкъ эте... Мен мында яшап оламайым. Койлерден биринде манъа мектептен иш бермелеринн риджа этеджем...

— Не ичюн кетеджек оласынь? Кетме...

— Кетмейим? Не ичюн?

— Билесинъми, сен энди тедавийлендинъ, юрегинънинъ бойле асыкъ олмасынынъ себеби башкы шейде. Мен бу вакыткыадыке индемейип юрьдим, энди айта билем: санъа мектептен иш бермейджеклер. Санъа ред джевабыны чокътан азырлап кыойдылар. Сонъки вакыталар санъа чокъ зарар кетирдилер. Элинде аз-бучукъ кыувети олгъанларнынъ, озылеринн миллетиннн атасы, деп сайгъанларнынъ эписи санъа кыаршылар. Олар эр ерде сени дели, деп косьтерелер, багыыр-чагыыр этип юрелер. Сенинъ акыкынынъдаки хабер энди муфтиге де барып еткен.

— Мында да дивар. Ёлумны кене диварнен кеселер...

— Не айтасынь, шу?..

— Бизде кыайда баш урадыкъ олсанъ огюнъде дивар пейда ола. Кыадынларны алемден кесип, дёрт дивар ичине быракътылар, бошбогыазлыкъ эп дивар кыалай, джаиллик исе кыале кибн

къавий тура. Сен исе истесенъ, диварларгъа башынъны урып парла, бахтынъны къара кульге чевир...

— Сен озь-озюнъе къаршы чыкъасынъ. Даа кеченлерде диварлар сарсылмагъа башладылар, деп озюнъ айтмагъан эдинъми? Юрегинъ темиз олсун, шубелерни котер ат. Десене, сен джамилерде, джемаат огюнде моллалар сенинъ масхаранъны чыкъарсалар кулип отураджанъ? Даа кеченлерде Джума-джамининъ хатиби сени къошардан къой хырсызлагъан къашкъыргъа ошатты. Мына коресинъми... Атеш янмаздан эвель тютюни чыкъар, деген шейни билесинъми?

Рустем эв ичинде башыны асып, о кошеден бу кошеге юрьмекни девам этти.

Джафер де сусты.

Не къадар къыйын... не къадар мешакъат... Огге догъру кетесинъ, тикенлер тенинъны хырпалайлар... Эр бир ютум нефес ичюн не къадар къан акъызмакъ керек ола... Айдынлыкъ тарафкъа адымлайсынъ, уфачыкъ нурны коресинъ, нур исе сенден къача, гизлене, кене пейда ола, кене козьден гъайып ола. Меръем киби... Унутмакъ истейсинъ, унуталмайсынъ. Узакъларгъа къачмакъ, эр шейни унутмакъ, яраларны савултмакъ истейсинъ... Тамам кийик айван киби, юванъа гизленмек, яраларынъны яламакъ истейсинъ...

— Кетеджем...

— Къайда?

— Козълерим корьген ерге... Тек, мындан деф олайым...

— Я, бизим ишимиз, аркъадашлыгъымыз?

— Сиз мында чокъсынъыз.

— Утан-арлан, Рустем...

— Утанайым? Ха-ха! Барсын, олар утансынлар. Ах, сен бильмейсинъ... Сен ич бир шей бильмейсинъ... Ашлыкъ сачмаздан эвель, анълайсынъмы, къан теринъе батып ер къазасынъ, урлукъ сачасынъ, манълай теринънен, аджджы козяшларынънен суварасынъ, ннает башакълар толгъунлашып, юрегинъ умят йиплерине сарылып башлай... Ве бир гедженинъ ичинде тарланъда кийик отлар осип чыкъалар, ашлыкъларны богълар, саба кунеш котерильгенде ялынъыз олю башакъларны коресинъ! Бундан сонъ юрегинъдеки бошлукъкъа насыл этип даянмалы?

Рустемнинъ козьлери яндылар, дудакълары къалтырадылар, аз къалды агъламагъа.

— Кетеджем. Истесенъ буны айып, деп сай, не истесенъ шуны айт, мен даянып оламайым.

Ода ичинде тез-тез юрип башлады. Онынъ агъыр адымлары сукюнетни тарс-тарс яралар...

Кимдир къапыны оттирди.

— Ким о?

Бу — Бекир эди.

Одагъа кызыарып-бозарып, атылып кирди.

Бу кьадар кыуванчкыа ер бармы? О, нелердир айтаджакъ ола, керек сёзлерни тапыштыралмай. Кыапы арасында токыта-лып, Рустемге бакъа.

— Рустем:

— Не олды, Бекир? Хайыр ола? — деп сорады.

Тек бундан сонъ Бекир джурьятланды. Рустемнинъ янына чапып кельди, сачмалап, тутукъланып, чар-чабик нелердир айтмагъа башлады.

— Ким бильсин оны... Сен къавеханеге барма... Мухтар эфендининъ устуне тюкюр. О дей... Мен: “Не ичюн?” дейим. О: “Манъа бойле хызметкяр керек дегилъ. Рустем — явур, динсиз... Ма, менде къазангъан капиклерини алып барып бер... оны корьмеге козюм ёкъ...”-дей. Ах, сени копек огълу копек... ирин торбасы! Билесинъми, козьлеримни къан басты... Ким бильсин оны... Капиклерни аякъларынынъ астына коте-рип аттым: “Озюнь алып барып бер. Мен эндиден сонъ санъа хызмет этмейим, чюнки мен де Рустем киби тюшюнем!”

— Насыл дединъ?

— Мен де “Рустем киби тюшюнем... сени ве байлыгъынъ-ны шейтан ютсын!” дедим.

Бекирнинъ кыулакълары янмагъа, сеси кыалтырамагъа башлады, козьлеринде яш тамчылары йылтырадылар.

Рустем эшиткен ве корьген шейине инанып оламай. Олуджы шейми?

— Сен мендай тюшюнесинъми? Сен онынъ бетине бакъып шойле дединъми? Бетине тюкюрдинъми? Мени дие, ишсиз кыалдынъмы? Башынъ чалышамы? Акъылынъ ериндеми?..

Рустем Бекирнинъ омузларындан тутты, бутюн бу шейлернинъ акъикъат олгъанына инанмайып, козьлерининъ ичине тикилип бакъты.

— Я, сенинъ Истамбулынъ не оладжакъ? Сен даа пара топлап етиштирмединъ де!?. Насыл кетеджексинъ?

Бекир башыны саллады.

— Ким бильсин оны!.. Мен кетмейджем. Я, сен кетмейсинъ де... Джафер де... Мен сизнен кыаладжам... Ким бильсин оны — манъа мында да яхшы...

Бекирнинъ козьлери ирилешкен киби олдылар, козьяшлары тыгъырайым-тыгъырайым, дейлер.

Рустем кыалтырамагъа башлады. Ичинде недир авдарылгъан киби олды. Юреги джыллы, кыуванчлы, улу бир далгъа багърына далгъан киби олды...

— Джафер эшитесинъми? Эшитесинъми, Джафер? О да биз киби тюшюне экен. О бизим адам... Мени деп иштен кеткен, меним тарафымны туткъан, башкълары исе... Эшитесинъми?

Джафер кулюмсиреди...

— Коресинъми, сачылгъан урлукъларнынъ эписи чюрюмей, кийик отлар оларны богъуп оламайлар экен. Бундан санъа не?... Эписи бир кетеджек оласынъ да...

Бекир айрет толу козьлерини Рустемге тикти. Рустем Бекирнинъ омузларыны сыкъып, силькти, ишмарнен Джаферни косътерип:

— Сен онъа инанма... эшитесинъми, онъа инанма!.. Мен ич бир якъкъа кетмейим...

Учюси де эеджан ве къуванч ичинде эдилер. Ачыкъ пенджереден эзан сеси эшитильмекте.

Узун, сакин, эеджан толу эзан минарелерден къопып, шеэрге джайыла.

Эзан сеси де кокке котериле, де ерге эне, дагъларгъа, къаяларгъа урула, агълай ве мусульман умметини Алланынъ намазына чагъыра.

22.04. 1904 сенеси.
ЧЕРНИГОВ.

Украин тилинден ЮНУС КЪАНДЫМ
терджиме этти.

• Юнус Къандым

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСКИЙ ВЕ КЪЫРЫМТАТАРЛАР

Къырым ве къырымтатарлар мевзусы бир чокъ рус, украин ве эджиебий языджы ве шаирлернинъ иджатларында айрыджа бир ер тута. Александр Пушкин, Максимлиан Волошин, Леся Украинка, Адам Мицкевич ве дигерлери ишбу мевзугъа мураджаат этип, акыкъатен де, ольмез эсерлер яраттылар. Къырым ве къырымтатарлар мевзусы украин эдебиятынынъ классиги, несирджи Михайло Коцюбинскийнинъ иджадында да озюне хас бир ер алгъандыр.

Малюм ки, М. Коцюбинский XIX—XX асырларнынъ кесишкен девиринде Къырымгъа филоксера комиссиасынынъ эркъанында эки кере кельген эди. Ялыбою койлеринде, билъхасса Багъчасарайда къырымтатарлар арасында кечирген куньлерини, алгъан теэссуратларыны къайд эте, тувгъан шеэри Черниговгъа кельген сонъ оларны “тертипке” чеке эди. Психологик-фельсефий умумийлештирювлер нетиджесинде М. Коцюбинскийнинъ къалеми астындан “Шейтан шеринде” (“В путах шайтана”), “Таш-

лар устюнде” (“На камені”) икяелери, “Минарелер астында” (“Під мінаретами”) повестини язды.

Керчектен де акыкый, буюк языджы ичюн джогъ-рафик, яхут да геополитик сынъырлар, тар миллий черчивелер олмай. О, эр даим адий инсанларнынъ такъдир, айры джемаат топлумларынынъ аяты вастасынен глобалъ проблемаларны аныламагъа, анылатмагъа, керек ренк ве сёзлерни керек еринде къулланып, дюньявий меселелерни котермеге аркетет эте.

М. Коцюбинский анги бир улькеде булунмасын, о, анда яшагъан миллетнинъ кунъделик аятынен, диний, ыркый дюньябакъышларынен, урф-адетлеринен, турмушынен, шу миллетнинъ тек озюне ант проблемаларынен, къуванч ве кедерлеринен, умют ве хаялларынен якъындан таныш олмагъа тырышаракъ, умуминсанлыкъ проблемаларына башкъа миллетлернинъ призмасынен, инсан ве миллетнинъ къумчыкълар киби ич бир вакъыт текрарланмагъан янъы джеэтлеринде бакъа, бедий-психологик фельсефий экскурслар, лирик чекнлювлер вастасынен инсанны — Алланынъ къулуны — кяинатнынъ мукъаддес бир муджизеси олгъаныны адым-адым тасдиkläй.

М. Коцюбинский башкъа миллетнинъ ичерики аятына органик суретте барып кире ве фотографик тасвирлев усулларына къапылмайып, ят бир миллетнинъ, ят бир тилининъ, ят бир дюньябакъышнынъ къурулышыны, характерини, музыка ве ренклерини штрих-штрих, деталь-деталь менимсей. Бу шей языджынынъ Къырым циклына ант эсерлеринде ачыкъ-айдын козьге чарпа.

М. Коцюбинскийнинъ бу ве бутюн дигер эсерлерини окъумакъ ичюн белли бир азырлыкъ керек дегиль. Оны аныламакъ ичюн кендинъде олгъан терен самиметликнинъ озю етерлидир. Онынъ эсерлери диварда асувлы тургъан къоджаман ресимлерге бенъзей, ресимлердеки эр бир ренк, левха, атта фырчынынъ тесадуфен къатып къалгъан изи окъуйджыны кендилерине чеке,. Ве айны шу алы аныылгъан икяелерни украин дегиль де къырым-татарларнынъ юрегинден къайнап, кягъыт устюне ташкъан эсерлер, деп тюшюнесинъ.

Михайло Коцюбинский къырымтатарларнынъ аятындан алынгъан левхаларны буюк бир нефасет иле акс эттирмеккен, языджы Русие империясына зорбалыкънен къошулгъан улькенинъ омюр ве теракъкыятынынъ яныптуташып тургъан проблемалары узеринде фикир юрьсете. Русларнынъ озьлеринен берабер алып кельген янъы омюр тарзы, янъы медениет, янъы адетлери шу мусульман

диярында яшагъан умметни шейтан шерине огъраталар, миллетнинъ темель ташларыны сарсыталар...

М. Коцюбинский адиселерге социаль ве сынфий дже-эттен кескин кыймет кескен, характер ве типлерни эй-кельтраш киби бедийнй пластика ве гармония ичинде тута бильген, поэтика фельсефесини ачып косътермеге ты-рышкъан бир язиджыдыр. Шунынъ ичюн де М. Коцю-бинский дигер миллетлернинъ стихиясыны адым-адым менимсей, онынъ къалеми астындан чыкъкъан левхалар, манзаралар, атта ки сатырлар фоторесимге бенъзел къал-майлар, кичкенечик чызыкълар, уфачыкъ деталлер онынъ къалеми астында меаретнен ойнайлар ве озюне хас бир музыканы, бир бутюнликни догъуралар.

Къырым — къырымтатар халкъынынъ, онсыз уни-каль, зенгин маневий, ахлякый, рухий бир къырымта-тар миллетининъ олмасы мумкюн дегиль. Бу онынъ топ-рагъы, онынъ алеми, онынъ манълай тери: импер амби-циялары олмагъан кичкене, бир авуч халкънынъ топ-рагъы... М. Коцюбинский буны яхшы анълай. Къырым ве къырымтатарларгъа мунасиб, ольмез эсерлер яратты.

Эбет, эр кеснинъ озъ акыкъаты бар. Озь миллий къы-яфетининъ джоймайып, анъаневий ахлякъ чокъракъла-рыны таптамайып, Авропа цивилизациясына насыл этип къошулмалы, озюнгининъ ички дюньянынъ къавий ве аятбахш япаракъ, озъ алемининъ насыл этип сакълап къалмалы?.. Буларнынъ эписи суаллернинъ суалидир.

Къырымтатарлар арасында Михайло Коцюбинский-нинъ эр даим урьмет-иззетнен анъылып кельгени де те-садуф дегиль. Онынъ кичкене Къырым циклы акыкъа-тен де эр шейни анълая бильген, достане бир назар иле язылгъан ве ят бир эдебиятнынъ, ят бир миллетнинъ гонъюльдешликнен узатылгъан къолу иле токъулгъан килимни анъдыра.

● Шерьян Алиев

Дертлешюв

Дертли бу дюньянынъ дертлер эвиндем,
Дерттен арынтырмы экимлер, Аллам!
Пенджереге бакъсам, кокнинъ тюбюнден
Бир йылдыз козь къыма, хаялым ала...

Керчектен эр кеснинъ йылдызы бармы?
Бу йылдыз менимми, я да бир руя?
Меним киби о да медетке зармы,
Меним киби мумдай сёнеджекми я?

Айрылыкъ кедерин дуямы о да,
Узюлджек киби тувгъан толундан?
Аракеттен янып, куеми о да,
Мендай къавий тутуп умют йипинден?!

Джеррах пычагъыны ис этем мен де,
Бельки, йылдызыма сонъки назарым.
Сандыракълап яткъан бир хастам энди,
Кимге пускюль меним ах иле зарым.

Аман къалырыммы амелияттан,
Даа корюшювлер олурмы насип?
Козь юммай турсам да, достлар аяттан,
Ах, бир шиир язсам, халкъкъа мунасип!..

Къаврулып дертлешем озюм-озюмнен,
Тек йылдызым ашна изтирабыма.
Хасталар ынърана, кендим тѣзюмнен,
Дерсинъ, екюн чекем озь китабыма!

Кечмиш хатыралар ойле бир айдын,,
Козюм юмсам биле, корюнелер эп.
Халкъымдай аз кулип, чокъча мугъайдым...
Омрюм бою чеккен гъурбетлер себеп.

Кок юзюн къаплагъан къара булутдай,
Юртум фаджиасы тутты гонълюмни.
Адалет огърунда янсам да отдай,
Аслы шашырмадым Къырым ёлуны!..

Акътым къавымдашлар акъкъан денъизге,
Ирмакъларгъа къошулдыкъ, биз бир озенмиз.
Ватан асретлиги дерс олды бизге,
Сынавдан кечире эп озь илимиз!..

Талсам, таянмагъа эвлятларым бар,
Олар — козь нурларым, яринки алым.
Эвим, къорантама олдым интизар,
Хасталыкъ кечити: олюм я къалым!

Дертлерим багърымда къатса да ташдай,
Эр кеснен пайлаштым тек къуванчымны.
Душмангъа ачувым тышыма ташты,
Къайда бошатайым, толгъан ичимни?!.

Язылмай къалырмы гузель шиирим,
Ачмайын солармы диль гонъджелерим.
Кене тапталырмы мукъаддес ерим,
Диярыма бахшыш — сѣз инджилерим!

Эгер гъайып олсам, сафтан, арадан,
Чыкъмасам юртдашлар хатырларындан,

Несиллер ичинден мени арагъан
Тек тапабиледжек сатырларымдан!..

Умютлер терк этмей, быракъмай ялынъыз,
Къабирлерни делип, чечек ачкъандай.
Истегим джумледен къалсын нурлу из,
Сёнген йылдызлар да шавле сачкъандай!..

Дертли бу дюньянынъ дертлер эвиндем,
Дерттен арынтырмы экимлер, Аллам!
Пенджерге бакъсам, кокнинъ тюбюнден
Бир йылдыз козь къыма, хаялым ала...

6-27 август, 1997 с.
Семашко ве Шаалимов адына хастаханелер.
Акъмесджит — Киев.

ЭГЕР КУЛЬСЕНЬ...

Эгер кульсень, лятифлигинъ
Алемден башкъа.
Назар тийсин, санъа дегиль
Дагъларгъа, ташкъа.

Эгер кульсень, алялыкълар
Теньсиз хусюнде.
Сенден арув даа ким бар
Бу ер юзюнде?

Эгер кульсень, табиат да
Шеньликке уя.
Кулюмсирей дагълар, атта
Яшара дюнья!

Эгер кульсень, нурлу чыкъдай
Гонълюм тавлана.
Сен козюмде къарачыкъдай
Айбетли манъа.

Эгер кульсень, мен де кулем,
Джоша эеджан.

Учып кете къайгъы, элем
Бизим къуванчтан!

Эгер кульсенъ, бир чечексинъ,
Шай ярашыкъ гуль.
Эм эфсане, эм керчексинъ,
Кульсе, джаным, куль!..

ИНСАНДЫР

Омюр бир тюш киби, яшайыш — табир,
Ач козюнь, юм козюнь, кечер де кетер.
Инсан — дертке мельэм, эджельге — сабыр,
Инсан тильнен бувар, юрекни кертер.

Инсаннынъ чырайы гуль киби ача,
Ондан терек къала, къала йыр, дестан.
Инсан йылан олып, зеэрлер сача,
Суллюкдай къанынъны сувура инсан.

Гъоньджень гульге дёнер сыджакъ бакъыштан,
Кунешли баарьдай гонълюнъ ачылыр.
Бир назар сувукътыр бузлавукъ къыштан,
Бутюн вуджудынъа ине санчылыр.

Инсан бир ель олып санъа токъунмай,
Геминъни ялдатыр, елькенинъ ачсанъ.
Инсандыр аякътан чалгъын толкъундай
Йыкъмагъа тырышыр, не къадар къачсанъ.

Кене шу инсандыр Аблямит олып,
Ёлунъа копюрлер къуарар кечмеге.
Кимиси шейтандан эмирлер алып,
Къуршунлар ягъдырыр, коксюнъ тешмеге...

Инсан бир Таирдай север яресин,
Джеллят огюнде сёзюнде турар.
Инсан бар эп арар илле чаресин,
Йымырта косътерип, сонъ бор туттырыр.

Боранлы геджеде джойсанъ ёлунъны,
Алла мусафири олгъан инсандыр.

Байлыгы ташса да, къакъып къолунъны,
Сенинъ рыскъынъа да далгъан инсандыр.

Бир ерге сыгъмаз о, онъа тар джиан,
Де ашагъа энер, де кокке учар.
Насреддин оджадай джазибели джан
Отургъан будагъын тюбюнден пычар!..

Инсаннынъ эр бири тылсымлы йылдыз,
Бильмем, нелер гизлей, сырлы алемдир?
Инсан инсангъа багълымы йипсиз,
Инсанлар инсангъа — къуванч, элемдир!..

Инсангъа ынтылам, ынтылам кене,
Къач дефа тюшсем де, тузакъларына.
Инсанны коръмесем, сабырым тюкене,
Эп бир ынтыламан къуджакъларына!..

5. 01. 1997 с.

ДЁРТЛЮКЛЕР

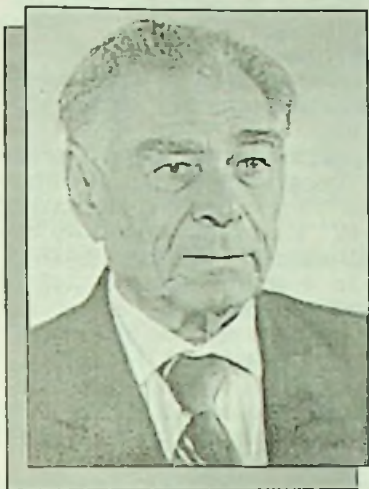
* * *

Ах, нейлейик, кеттинъиз де бизни ташлап,
Айрылыкъ отуны якъып, козьни яшлап.
Сувсагъандай сагъынамыз озюнъизни,
Сёзлеринъиз чынъласа да, бизнен яшап.

* * *

Яныкъларда къандильсынап аллыгы,
Дудакъларда бераларнынъ баллыгы.
Хайтармагъа тюшсе, къырым къызлары,
Козь талдыра дюльберликнинъ боллугъы!

ХАЙЫРСЫЗ СЮРПРИЗ

(Бир пердели комедия).

Иштирак эткенлер:

ЭЛЬМАЗ —

ЭСМА — Эльмазнынъ анасы.

ЭСКЕНДЕР — Эльмазнынъ севгилис.

Санада — эв одасы.

Сагъда экинджи одагъа кырылгъан къаны, солда исе, тышары чыкъылгъан къаны. Эсма бир шейлер утюлей. Санагъа, рухтан тюшкюн алда, Эльмаз чыкъа.

ЭЛЬМАЗ — Селям алейкум анам!

ЭСМА — Алейкум селям къызым! Тюшкюн алда корюнесинъ, бир шей олдымы шу?

ЭЛЬМАЗ — Эбет, олды. Бабалары олгъан балалар бахтлы ола экенлер. Биз кибби бабасызлар исе ...

ЭСМА — Рахметли бабанъ сагъ олгъан олса, сенинъ вазнетинъде баягъы денъишиклик ола билир эди амма, эр алда, мен санъа эм аналыкъ, эм бабалыкъ япмагъа тырышам. Манъа шикъетинъ бармы?

ЭЛЬМАЗ — Сагъ олунъыз, аначыгъым. Мен сизни ич бир шейде къабаатламайым. Сизнен пек мемнюним.

ЭСМА — Я бабалылар сенден ненең айрылалар да, сен оларны озюнден устюн саясынъ?

ЭЛЬМАЗ — Бугунъ топлашувда мектебимизнинъ директоры, орта бильгиге саип олгъанымызгъа даир шеадетнамелерни бергенде, Эскендернинъ бабасы еринден турды да: "Меним огълум орта мектепни алтын медальнен битиргени ичюн, мен онъа, Мальта аласына бир афталыкъ сеят ёлланмасы такъдим этем", — деди. Мектепни мен де алтын медальнен битирдим амма, языкълар олсун, меним бабам ёкъ.

ЭСМА — Ах кызым, кызым... Мен сени ич бир шейден махрум этмеге тырышам. Бу истегинчи де ерине кетирмеге азырым. Къайда кетмеге истесенъ, билетинчи арын барып кетиририм. Айт, къайда кетмеге истейсинъ?

ЭЛЬМАЗ — Керчекми, аначыгъым?

ЭСМА — Эльбет де керчек, кызым.

ЭЛЬМАЗ — Ойле олса, билетни бугунъ саат 16-да Мальта адасына кетеджек учакъкъа алсанъыз, Эскендерге буюк бир сюрприз япар эдик.

ЭСМА — Яхшы. Шимди сымарлайым да, барып кетиририм. (Телефон ача). Ало... Бу, сеят ширкетими? Манъа, саат 16-да Мальтагъа кетеджек учакъкъа бир афталыкъ ёлланма керек эди. Къалмадымы? Ич олмагъанда бир ерчик тапып оламазсызмы? Хатринчиизни хошлар эдим. Я билетни Кипрге алсам, оны да денъиштиреджек, я да кери теслим этеджек адам чыкъып къалмаса, ниетимиз бошкъа кетеджек де. Не? Ойле аллар чокъ ола дейсизми? Бираз тюшюнип бакъайыкъ... (Эльмазгъа) Битмезден эвель билетни Кипрге алынъыз. Эр бир учакъта, ёлланмаларыны денъиштирмеге, я да къайтармагъа истегенлер чыкъып къалалар. Бахтынъыз олса, сизге де биревни чыкъып къалыр, деди. Не япайыкъ?

ЭЛЬМАЗ — Башкъа чаре олмагъан сонъ, билетни Кипрге аладжакътырсыз даа. Бельки ёлланмасыны биревни къайтарып да, манъа насип олур.

ЭСМА — Разы олсанъ, о да битмезден эвель барып кетирейим.

ЭЛЬМАЗ — Барынъыз. Разым. Чамашырларны мен утюлерим.

(Эсма кете, Эльмаз утюлевнен мешгуль ола). Эгер Мальтагъа кетмек къысмет олгъан олса, мени учакъ ичерсинде корип, Эскендер шашып къалыр эди. Амма сюрприз оладжакъ эди... Къысмет олмайджакъ шейге чаре олмай экен. Не япайым? Кипрни кезип келеджектирим даа. Биз Эскендернен, единджи сыныфтан берли достлашып кельдик. Ана энди онынджы сыныфны да битирдик. О, орду хызметини одеп къайткъан сонъ, эвленмекни козьде тутамыз. Бутюн вакъыт бир-биримизден айрылмайып да, шимди сеяткъа айры-айры кетеджегимиз бираз келишмей, эбет. Ким биле? Бельки Мальтагъа кетеджеклерден бири билетини къайтарып да, о да манъа къысмет олур. Лякин бу хаялгъа ишанмакъ къыйын.

ЭСКЕНДЕР — (Ичери кире) Мумкюнми?

ЭЛЬМАЗ — Кель, кель Эскендер. Юрь, отур.

ЭСКЕНДЕР — Мынавы гульдестени къабул этип сувгъа къойсанъ, мен сеяттан къайтып кельгенджек солмаз эди. Лякин сувуны эр кунъ денъиштирмек керексинъ.

ЭЛЬМАЗ — Яхшы. Мен оны гульдангъа къоярым амма, сувуны эр кунь денъиштирювни...

ЭСМА — (Келе) Селям алейкум! Хош кельдинъ, Эскендер!

ЭСКЕНДЕР — Сагъ олунъыз!

ЭЛЬМАЗ — Олдымы?

ЭСМА — Олды. Джыйышына билесинъ. Учагъынъ саат 17-де котериледжек.

ЭСКЕНДЕР — Хайыр ола... О да насыл учакъ?

ЭСМА — Мен Эльмазгъа бир афталыкъ сеяат ёлланмасы алып кельдим. Мына. Къысмет олса, бугунъ саат 17-де Кипрге учаджакъ.

ЭСКЕНДЕР — Бугунъ мен де учаджакъым. Лякин мен Мальтагъа кетем.

ЭСМА — Яа... Хабери миз олмады. Огъурлар олсун! Бу ёлланманы Эльмазгъа, орта мектепни алтын медальнен битиргени ичюн алдым.

ЭСКЕНДЕР — (Эльмазгъа) Я сен, топлашувда бабам манъа Мальтагъа ёлланма бергенини корьдинъ де. Ананъа айткъан олсанъ, санъа да ёлланманы Мальтагъа алыр эди.

ЭЛЬМАЗ — Мен анама айтып етиштирамадым, о энди алып кельген. Айды сен мугъайма. Гульданнынъ сувуны эр кунь денъиштирювни анама авале этерим. Гульдестенъ, сен къайткъанджек солмаз.

ЭСКЕНДЕР — Языкълар олсун! Гульдесте солса солгъай эди де, эки миз бир ерде сеяат эткен олсакъ...

ЭСМА — (Эльмазгъа) Мен сенинъ шейлерини азырлайым, сен исе Эскендерге бир къаве пишир.

ЭЛЬМАЗ — Яхшы. Шимди пиширirim. (Эльмаз тышары. Эсма экинджи ода тарафкъа кетелер).

ЭСКЕНДЕР — (Телефон ача) Бу, Аэросеяат ширкетим? Мен бугунъ саат 16-да Мальтагъа учаджакъ эдим. Базы себеплерден отърю, анда кетип оламайджакъым. Меним ёлланмамы саат 17-де Кипрге кетеджек учакъкъа денъиштирип оламазсызмы? Не дединъиз? Денъиштирге бир ёлланма чыкъып къалды дединъизми? Шимди барам. Тезден сизнинъ огюнъизде олурым, ич кимсеге сатманъыз! (Телефон трубкасыны ерине къоя). Бахтынъ олса да, бойле олсун. Эльмазнен берабер бир учакъта Кипрге учаджакъмыз. Бундан да буюк бахт олурмы? Эльмаз! Манъа къаве пиширме! Мен бир ерге бармакъ кереким.

ЭЛЬМАЗ — (Табакъ устюнде джезве ве фильджан тутып келе) Ничюн я? Мен энди пиширдим.

ЭСКЕНДЕР — Вакътым ёкъ. Эгер аджелеликнен бир ерге етишмесем, бахтымы эльден къачыра биледжегим.

ЭЛЬМАЗ — Шу джояджакъ бахтынъ пишкен къаведен де къыйметлими?

ЭСКЕНДЕР — Чокъ къыйметли. Афу эт! (Кете).

ЭСМА — (Ёлджу чантасы тутып келе). Мына, керек олып къаладжакъ киби шейлеринъи азырладым. Тешкериип бакъарсынъ. Я Эскендер къайда я?

ЭЛЬМАЗ — Къавесини биле ичмеди. “Аджелелникнен бир ерге бармасам, бахтымы къачыра билем”, — деп ашыкъып кетти. (Телефон къакъа).

ЭСМА — Ало!.. Сеят ширкетинден айтасызмы? Эбет, Мальтагъа денъиштирмеге истеген эдик. “Мальтагъа кетджек бир адам ёлланмасыны къайтарды”, — дейсизми? Ич кимсеге берменъиз. Мен шимди такси тутып барырым. (Эльмазгъа) Бахтынъ бар экен къызым. Мальтагъа бир ёлланманы къайтаргъанлар. Мен шимди барып, сенинъ ёлланманъны денъиштирип келирим. Сагълыкънен къал! (Кете).

ЭЛЬМАЗ — Бу дюньяда адалет бар экен. Бир шейни зиядесинен арзу этсенъ, Алла бабай да ярдым эте экен. Ана энди Эскендер мени озъ учагъында корип, шашып къалгъаныны коръмелисинъ. Инаныладжакъ шейми бу? Акъылынъы учурмакъ бир шей дегиль.

ЭСКЕНДЕР — (Хош тебессюмнен келе). Мен къапыны къакъып биле турмадым — кире бердим. Сен манъа къаве пиширген эдинъ. Теклиф этсенъ, энди ичмеге вакътым бар.

ЭЛЬМАЗ — Шимди, къыздырайым да...

ЭСКЕНДЕР — Сувукъ олса да ичерим.

ЭЛЬМАЗ — Я бойле аджеле къайда барып кельдинъ? (Къаве къоя). Бююр!

ЭСКЕНДЕР — Бу, менним сырым.

ЭЛЬМАЗ — Не? Менден гизлеген шейинъ де бармы?

ЭСКЕНДЕР — Ёкъ, ёкъ. Сенден гизли шейим ёкъ амма, санъа бир сюрприз япаджакъ олам. Эвельден айтсам исе о, сюрприз олмаз. (Эсма келе). ЭЛЬМАЗ — Олдымы? ЭСМА — Олды къызым, олды. Тамам сен истегенинъ киби олды. ЭЛЬМАЗ — Сагъ олунъыз аначыгъым! (Къучакъ ап опе

е Эскендерге чевириле). Менде де сен ичюн сюрприз бар. Лякин мен де санъа оны бильдирмейип тураджыгъым. ЭСКЕНДЕР — О да насыл сюрприз экен? ЭЛЬМАЗ — В къты кельгенде билирсинъ. Акъылынъы учурмасанъ, яхшы.

ЭСКЕНДЕР — Явашчыкътан къулагъыма айтса.

ЭЛЬМАЗ — Эгер шимди къулагъынъа айтсам, о, сюрприз олмаз.

ЭСКЕНДЕР — Эсмапте! Эльмазнынъ сюрпризи не олгъаныны сиз билесизми?

ЭСМА — Билем эбет.

ЭСКЕНДЕР — Бельки сиз айтырсыз.

ЭЛЬМАЗ — Ёкъ, ёкъ! Айтманьыз, анам. Вакъты келип башына “дымп” этип тюшкенде, озю билир.

ЭСМА — Сиз лафнен къазан къайнатманьыз да, янь-ылмасам, Эскендернинъ учагъы саат 16-да котериледжек. Оны озгъармагъа азырланайыкъ. Сен де шейлеринъи алыр-сынъ да, бир даа эвге кельмеге сыра тюшмез.

ЭЛЬМАЗ — Яхшы анам, яхшы.

ЭСКЕНДЕР — Мен пек ашыкъмайым. Бизим учагъымыз бир саат сонъ — саат 17-де учаджакъ.

ЭСМА — Ёкъ, ёкъ! Мальта учагъы тамам саат 16-да котериледжек.

ЭСКЕНДЕР — Я сиз оны къайдан билесиз?

ЭСМА — Я мен... Мен...

ЭЛЬМАЗ — Манъа Кипрге учмакъ ичюн ёлланма алгъанда эшиткен.

ЭСМА — Эбет, эбет... Мальта учагъы вакътында учаджакъ, дедилер.

ЭСКЕНДЕР — Олар шай илян эткен сонъ, бизим учакъ бир саатке кечикеджегини айттылар.

ЭЛЬМАЗ — О вакъыт сен де анда эдинъ, шаймы? Ёкъса санъа башкъа биреви бильдирдими?

ЭСКЕНДЕР — Меним ичимде ойле бир дуйгъу пейда олды ки, сен пиширген къавени биле ичмейип, аджеле-ликнен ава лиманына барсам, илян эткенлерини озъ къулакъларымнен эшиттим.

ЭЛЬМАЗ — Шимди билирмиз. (Телефон ача). Бу ава лиманымы? Мальтагъа кетеджек учакъ вакъытында учаджакъмы, ёкъса кеч чыкъаджакъмы? Сагъ олунъыз! (Эскендерге) Сенинъ учагъынъ вакътында кетеджек. Даа эвинъизге барып бир шейлер аладжакътырсынъ. Юрь, кеттик!

ЭСКЕНДЕР — Мен о учакъкъа минмейджегим. Менимки бир саат сонъ учаджакъ. Сени озгъармагъанджек мен учмам.

ЭЛЬМАЗ — Сен... Сен фаркъына бармадынъ. Бизим учагъымызны бир саат эвель учураджакъ экенлер. Тез-тез кетмек керекмиз.

ЭСКЕНДЕР — Кипргеми?

ЭЛЬМАЗ — Эбет.

ЭСКЕНДЕР — Керчекми? Шимди билирмиз. (Телефон ача). Афу этинъыз! Саат 17-де Кипрге кетеджек учакънынъ учыш вакътында денъишиклик олдымы? Сагъ олунъыз! Ич бир денъишме олмагъан. Тамам саат 17-де котериледжек экен.

ЭСМА — Я сенинъки де озь вакътында — саат 16-да уцаджакъ да, ничюн кетмеге ашыкъмайсынъ?

ЭСКЕНДЕР — Не къадар гизлемеге истесем де, сырымь сизге ачмасам олмайджакъ, гъалиба.

ЭСМА — О да насыл сыр экен?

ЭСКЕНДЕР — Мен, Эльмазнынъ Кипрге кетеджегини бильген сонъ, о къаве пиширмеге кеткенде, сеят ширкетине, меним ёлланмамы Кипрининъкине денъиштирмелерини риджа эттим. Бахтыма, бир ёлланманы денъиштирмеге истеген киши бар экен, разы олдылар. Аджелеликнен кетип, Мальта ёлланмасыны Кипрининъкине денъиштирип кельдим. Меним сырым, Эльмазнен берабер Кипрге кетювден ибарет.

ЭЛЬМАЗ — Вай аначыгъым... Бу не олып чыкъты я? Мен айтып оламайджагъым. Озюньиз анълатынъыз.

ЭСМА — Эльмаз сеннен берабер Мальтагъа кетмеге истегени ичюн, имкян олса, Кипрге алгъан ёлланмамызны, сеят ширкети Мальта ёлланмасына денъиштирмесини риджа эткен эдик. Иште андан телефон ачып, бир дане Мальтагъа кетиледжек ёлланма къайтарылгъаныны бильдирдилер. Мен де аджелеликнен кетип, Кипрге алгъан ёлланмамызны Мальтанынъкъына денъиштирип кельдим.

ЭЛЬМАЗ — Не олып чыкъкъаныны анълайсынъмы?

ЭСКЕНДЕР — Анъладым. Биз умуотсизден бир-биримизни севиנדиреджек олып, хайырсыз сюрпризнен огърашкъанмыз. Бизге ёлланмаларымызны денъиштирип бергенлер, биз исе, мемнюн олып, озь-озюмизни алдаткъанмыз. Иште, самимнетлик олмагъан ерде, бойле ду-барагъа огърай экенсинъ.

ЭЛЬМАЗ — Не, энди сен Кипрге, мен Мальтагъа кетеджекмизми?

ЭСКЕНДЕР — Токъта. Бельки бир чаре тапылыр. (Телефон ача). Бу, сеят ширкетими? Бир дане Мальта ёлланмасыны Кипрининъкине, я да Кипрининъкини Мальтанынъкъына денъиштирмеге имкянынъыз бармы? Ёкъ? Биз, эки киши бир ерге кетмеге истеген эдик, лякин айры-айры тюштик. Къайда? Истанбулгъа мумкюнми? Я анда не вакъыт учыладжакъ? Бир сааттен? Шимди етишип барырмаз. (Эльмазгъа) Ёлланмаларымызны къабул этип, Истанбулгъа эки ер береджеклер. Учакъ, бир сааттен авагъа котериледжек. Кеттик! Сагълыкънен къалынъыз, Эсмапте!

ЭЛЬМАЗ — Сагълыкънен къалынъыз, аначыгъым!

ЭСМА — Ёлунъыз ачыкъ олсун! Сагълыкънен барынъыз!

ПЕРДЕ.

*Кырымтатар
шиириети
антологиясы*

ХҲІ АСЫР ШАИРИМИЗ УСЕИН КЕФЕВИЙ

ХҲІ асырнынъ мешур эдебиат ве илим эрбапларындан олгъан Усеин Кефевий (асыл ады Усеин-бин Рустем) эдебий тахаллюсындан да анылашылгъанына коре, Кефедэ догъгъан ве сонъра Тюркиедэ яшап, анда Усеин Кефевий адынен белли олгъандыр. Эдебиятымызнынъ кечмишине аит макъалелерде орта асырлар деври кырымтатар шаирлери сырасында ады анылып кельген Усеин Кефевий бизим дикъкъатымызны чокътан джелъп этсе де, онынъ аяты ве яратыджылыгы акъкъында хайли вакъыткадже элимизде ич бир малюмат екъ эди. Онынъ акъкъында ильки малюматны биз 1990 сенеси Ленинград кутупханесинде булгъан эдик. Якъында исе яш араштырыджылардан Акъмесджит Девлет университетининъ кырымтатар эдебияты кафедрасынынъ оджасы Тимур Усеиновнынъ "Йылдыз" журналынынъ 1996 сенеси 5-джи санында Тюркиедэ чыккъан неширлерден топпап, бастыргъан "Усеин Кефевий акъкъында базы малюматлар" серлевалы макъалеси бу шаир акъкъында бильгимизни баягы арттырды.

Шуны айрыджа къайд этмели ки, Усеин Кефевий акъкъында бизим эдебиятымызда ильки малюматны намлы алимимиз Бекир Чобан-заде язып къалдыргъан экен. Бу хусуста биз та Ташкентте яшагъан вакътымызда энди филология илимлери докторы олгъан Айдер Меметовнынъ 1989 сенеси "Йылдыз" журналынынъ 6-джи санында бастыргъан "Кырымтатар тилини огренюв тарихы ве онынъ вазифелери" адлы макъалесинден окъуп бильген эдик.

Бекир Чобан-заде 1925 сенеси "Окъув ишлери" журналынынъ 4-джи ве 5-джи санларында дердж этильген "Ленинграддаки Кырым язма абиделери" серлевалы макъалесинде... айны вакъытта ХҲІ асырда иджат эткен кырымлы алим ве шаир Усеин Кефевий хусусында малюмат кетирип, онынъ шиирлеринден парчалар бере — деп яза Айдер Меметов шу макъалесинде. Бу язы бизге о вакъытта Ленинграддаки Салтыков-Щедрин адына джемаат кутупханесинде шу косътерильген "Окъув ишлери" журналыны

тапмагъа ве Бекир Чобан-задениниъ анда басылгъан макъалесинен таныш олмагъа ярдым эткендир.

Бекир Чобан-заде Ленинградда булундыгъы ва-кытта бош ара тапкъанда кутюпханеге кире ве шу бир отургъанда тарихимиз ве эдебиятымиз ичюн кыймет-ли эльязмаларны расткетире. Бу акъта о, юкъарыда анъылгъаны киби, махсус макъале язып, оны шу ва-кытта Къырымда чыкъкъан "Окъув ишлери" журналын-да бастыра. Озь макъалесинде Бекир Чобан-заде шой-ле яза:

"Бутюн хызметлер арасында севгили Къырымы-мыз ич бир вакъыт акълымыздан чыкъмадыгъындан, онъа аит базы хатирелери де джанландырмакъ, та-зертмек мумкюн олды. Бу бир-эки хатирейи керчек-тен бизге чокъ кыйметли олдыгъы ичюн къырымлы окъуыджы ве окъутувджы аркъадашларымле пай-лашмагъа къарар вердим.

Бир-эки саатлик бош вакъыт ичинде бу хатире-лерден экисини козьден кечирмеге мувафакъ олдым. Бунлардан бириси мешур "Къязыаскер дефтерлери"-дир ки, биринджи нумерасы узеринде русча язылар бу-луыр".

Бу ерде Чобан-заде шу "Къязыаскер дефтерлери" ху-сусында кыскъа малюмат бере ве бизни меракълан-дыргъан экинджи эльязмагъа кечип, шу сатырларны яза:

"Къязыаскер дефтерлери"нден башкъа йине айны кутюпханенинъ эльязма фондында "Усеин Аль-Кефе-вий" нам иле мешур къырымлы алим ве шаирлеримиз-ден бирисининъ "IV" (117) саифелик китапчесини бул-дым. (Бу китапче) Бурсалы Таир Бегинъ "Къырым му-зллифлери" нам эсеринде де корюльдиги усулнен Кефе, Эски-Къырым тарихининъ энъ медений, энъ парлакъ саифелеринден бирисини тутмакътадыр. Усеин Аль-Кефевий "Рузнаме" деп ад вердиги бу эсеринде идж-рий 995 (1489) сенесинде озь ватаны Кефее Истан-булдан келип силя яптыгъыны языор. Демек ки, бу затле бизи учь юз элли сенелик вакъыт айырыор".

О вакъытта Усеин Кефевийнинъ шу эльязмасы-нынъ бир нусхасыны, эльбет, биз де эльде эттик. Бе-кир Чобан-заде исе озь макъалесинде бу джонкнинъ мундериджесине кечип сёзюни шойле девам эте:

"Китапчеси ер-ер шиирлерле тезийин олунмыш, сусленмиш тефаллерден (парчалардан) идареттир. Яни бурада Усеин Аль-Кефевий Къуръан ве Хасфза да-янаракъ, бир такъым сиясий, фельсефий муакемелер

юрютиюр. Тили о вакъытнынъ Истанбул услубине
пек якъындыр. Китабынынъ эр еринде кендисини че-
кемеен душманларындан шикъет идиюр".

Бундан сонъ Бекир Чобан-заде Усеин Кефевий-
нинъ китапчесининъ 57-джи саифесинден "Чокъ суч-
лы факъырнынъ ал-эхвалы" серлевалы шиирини ми-
саль кетире. Шиирде акъыкъатен муэллифининъ озъ ал-
эхвалы, озъ вазииети, душманлары элинден чектиги зор-
лукълары акс олуна.

Башлангыч ве орта тасильни Къырымда алгъан
Кефевий озю язгъанына коре, Кефеден 1577 сенеси
анасы ве бабасынен Истанбулгъа кочъкен. Анда о
къыскъа вакъыт ичинде озюнинъ бильги ве истида-
дынен эдебият ве илим адамлары арасында буюк ур-
мет къазана. 1582—1601 сенелери арасында о Шах
Шубан Хатун, Явуз Селим, Сулеймание киби энъ буюк
медреселернинъ мудерриси вазифелеринде булуна,
Къуддус къадылыгына тайинлене. Усеин Кефевий-
нинъ сонъки хызмет эткен ери исе Мекке-и Мукерре-
меде ола ве 1601 сенеси шу сонъки яшагъан еринде
вефат эте. Бурсалы Мехмет Таирнинъ язгъанына коре,
бу корюмли эдебиятчы ве шаир Эдирне шеэриндеки
Зехр-и Мар джамиси янында дефн олунгъан.

Ашагъыдаки шиирлер Усеин Кефевийнинъ юкъа-
рыда анъылгъан эльязмасындан алынды.

УСЕИН КЕФЕВИЙ

ХАСБ-И АЛ ФАКЪЫРЕ ПЮР ТАКЪСИР

Гель эй, къалем, дегиль гъайрынынъ налын
Беян эйле факъырынъ хасб-и налын.

Беним дерд-у деруним бикерандыр¹
Диль ве джаным гъам иле натувандыр²

Бени анъларды эр кильк-и сийеһкяр³
Эгер олсайды налымдан хабердар.

Беним не чектигим агъяр элинден
Билюр маъбус олан куффар⁴ элинде.

¹ бикеран — къарарсыз, уджсыз-буджакъсыз

² натуван — аджиз, зайыф, кучъсыз

³ эр килк-и сийеһкяр — эр анги гунаһкяр (адий адам)

⁴ куффар — кяфирлер

* * *

Мукъаддам энди чун башлангыч бабы
Банъа махсус кыылды бу китабы.

Джианда чюн асар къалмыш ифазыл
Бу лутфа олмамыш ич кимсе васыл.

Маариф дерья-и аманыдыр бу
Банъа хакъкынъ азм-и эфсаныдыр бу.

Кераметдир эвеля эр бир ривает
Дегиль бейһуде эфсане икяет.

Сарапа¹ джумлеи кешф-у керамет
Кимиси хасб-и һалым олды беззат².

Керамети анъылса эвлиянынъ
Зуур эйледикче лутф-и худанынъ.

Анынъ ким чешми пак эвеля дили саф
Корюндже бу китабы ильде инсаф.

Ки эр бир фитнесидир накъди гевһер³
Сес-шамата къулагъына олур зевр⁴.

Назар итди эали онъа шаид
Мисальдир къадри заргяр шиносид⁵.

Бихакъ эрбаб теба⁶ бендесиюз
Маариф эһлининъ афгъандасиюз.

Не гъам онъа хусуд этмезсе рагъбет
Аля къалур дилинде дагъы асрет.

Сафа эһлининъ олур чешми пюр-нур
Акъаретли бакъанлар олурлар кёр.

Шу ким аминъ диер ушбу дуая
Гиде иманлылар дар-и бакъия.

Эй аля, эй бульбул-и багъи маани
Дилинъдир сатырынънынъ терджимани.

Замиринъ махзан-и эсрар-и мафтаъ⁷
Келямынъ гъайб диджурында масбаъ⁸.

Дамыдыр эйлерсинъ арз-ы ахвал
Масаид дар заман фархунда дарфал⁹.

Беян эйлер бизе бир тадж икяет
Лисан-и гъайбдан эйлер ривает.

Сакъын ким эр заман олмаз масаид¹⁰
Сепеһр бивефа чарх-и маанид¹¹.

¹ сарапа — баштан-аякъ

² беззат — затсыз, кимсесиз, озъ алына

³ накъди гевһер — пешин джевһер (къыйметли таш)

⁴ зевр — къыйметли шей, ильван

⁵ шиносид — къыйметли ильваннынъ къадрини
бильмек, аңламакъ

⁶ теба — табий олгъан, бойсунгъан

⁷ замиринъ эсрар-и мафтаъ — манасы, сырлары
сакълы, гизли

⁸ — онынъ сёзлери энъ терен сырларны ачыкълай

⁹ — замангъа уйгъун аджайип фал бакъув

¹⁰ масаид — имкян (эр заман имкяны олмаз)

¹¹ — вефасыз дюнья инатлыкънен эп денъише
(чарх киби дёне)

Бир кунъ олуб гуша-и ваъдатнишин¹
Алырдым назрет-и хакъкъы анынъ.

Джанда ферах, дильде сафа вар эди
Зикр-у сана бакр-и одам яр эди.

Файз олуб² анвар саадет бека³
Рушен эди рах-и хидаят бека.

Мулькет-и насути идуп хаб табаъ⁴
Булмыш эдим аleme лагъута⁵ рах.

Олмыш эдим хамдам сёз-у гудаз⁶
Алырдым назрет-и хакъкъа нияз.

Алды эдим нахи китабы керим
назрет-и Къуръан калям-и къадим.

Джан-у диль файз Худа ярикун⁷
Дильде бунынъ киби сафа варикун⁸.

Тогъды аман хатырыма нагехан
Кунь-гедже эвель мехр-и фелек ашиён.

Яни ки, хамнам-и Халил-и Худа
Пайраве⁹ асар-и шахи энбия.

Хатырыма кельди бу ким фал эдим
Талие садини касб-и хал эдим¹⁰.

Эки джиани тире мурадатгъа хадиф
Маруф олды аysteme, мана-и ман араф.

Зат-ы Мухаммади санъа диль гъамгын
Къорхонни къонджати риджа биле ёлдын.

¹ *ваъдатнишин* — бирлик олмакъ

² *файз олуб* — чокъ файда кетирип

³ *бека* — даима

⁴ — азырки дюнъяны бозып, махв этип

⁵ *алеме лагъута рах* — энъ алий алемге ёл

⁶ *сёз-у гудаз* — севги асретлиги

⁷ *ярикун* — ярдым косътер

⁸ *сафа варикун* — бизге мерхамет эт

⁹ *пайраве* — табий олмакъ

¹⁰ — бу вазиетке, бу бахытлы талийге биз ляйыкъмыз

* * *

Гуфтарымы сандылар мусаллам¹
Маджмуге суханварони алем²

Эр сатр-е "Маджаллис-ан-нафаис"³
Эр лафзе мансатун араис⁴.

Эввель аны фазыл⁵ Нишанур
Расм инди вали дакъикъ-у мастур⁶.

Руи сухане дегиль кушаде
Олмаз гъараз андан истифада.

Гуфтарым анълар лам-и хам
Бири къати чюн бириси муъбам⁹.

Анлар бу арус-и зийнет энди
Ахырыны бекр¹⁰ къуди кенди.

Валичюн¹¹ о бекр олды шавхар
Назм инди мисаль ахд-и гавхар¹².

¹ мусаллам — акъикъатен

² — алемнинъ бутюн шаирлери топламы

³ — эр сатыры бир нефис инджи дестесидир

⁴ — чешит услуб ве шивелерни къаврап алгъандыр

⁵ фазыл — бильгили, алим

⁶ — суфийлернинъ там догъру фикирлеринен безе-
тильген

⁷ — (шиирде) сёзнинъ манасы ачыкъ дегиль (ачыкъ
олмаз)

⁸ — ойле олса, ондан файда олмаз

⁹ муъбам — аныкъсыз, бельгисиз

¹⁰ бекр — оригиналь, озьгюн

¹¹ валичюн — укъумдарчюн, саибичюн

¹² ахд-и гавхар — джевхер сечими

* * *

Султанлар кишварында кямрандыр¹
Шеджаат мулькини саибкъырандыр².

Султанларын атамакъ зибдасыдыр.
Намы Османиянынъ хамдасыдыр.

Джилял энди саадет маснадия³
Шараф верди хилафат⁴ маснадия.

Замини ильдир аддиле маъмур
Замана халкъын энди джумле месрур⁵.

Эйилик кельмеди мисли джиана
Назиран⁶ корюнди чешм-и замана.

Джиан турдыкъча турсын девлетиле
Саадет тахты узьре шевкетиле.

¹ *кишварында кямрандыр* — озь мемлекетинде
мемнюнлер

² — *девлет саибининъ* батырлыгыдыр

³ *маснадия* — тахт

⁴ *хилафат* — халифат, девлет

⁵ *месрур* — шад, мемнюн

⁶ *назиран* — беньземек

* * *

Хамд-и худа иле шуруя алдым
Хакъкы суджут иле рукуя алдым.

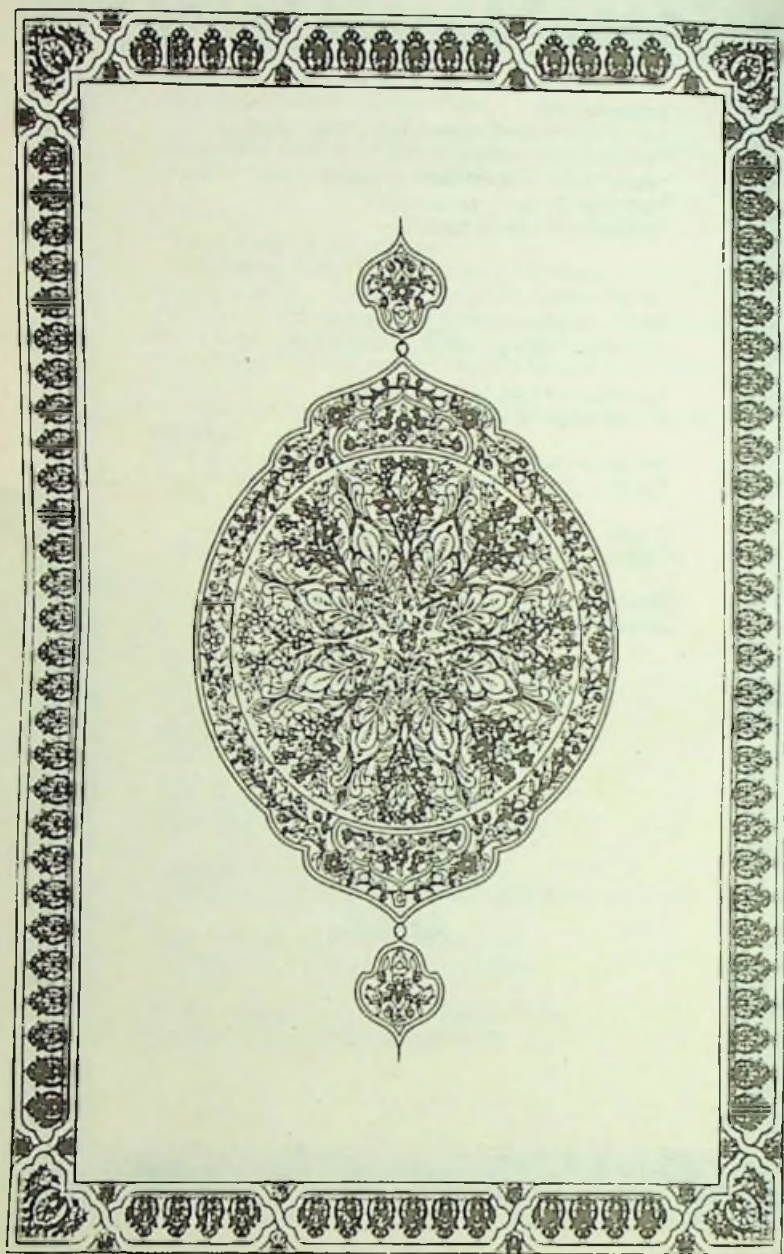
Талийини кыылды бу аят аман
Аят-ы гъуррайы бишарат¹ нишан.

Меджда сеза², меджда ки, бари Худа
Лутфла, эхсанла кыылды сеза.

Джанип ве хакъан болсын фатх-и³ баб
Олды, эйа, шах-и саадет маъаб.

Шукюр ки бу ниъметке иля мудам
Девлет ки иде Худа мустедам⁴.

43-нджи ТАЛЕБЕ...

(Белли тюркшнас-алим, кырымтатар шаири Бекир Сыткы Чобан-заденин догъгъанына 105 йыл толувы, Кырым Девлет архивинде онынъ эки шиирининг тапылувы мунасебетинен илимий ве бедний иджадына даир базы къайылар).

Миллетимизнинъ шанына шан, шуретине шурет, дегерине дегер къошкъан Бекир Сыткы Чобан-заде бутюн тюрк ыркынынъ улу эвлядыдыр.

Бу сёзлер, эльбет, мубалягъа махсулы дегильдир. Керчектен де Бекир Чобан-заде башта бир кырымтатар халкынынъ, тек бундан сонъ бутюн тюркий халкъларнынъ, ады асыллар девамында силлинейджек улу илим ордусынынъ, тюркшнаслар ордусынынъ мешур ве джесюр селаскерлеринден биридир.

Чобан огълунынъ тюркшнаслыкъ илими ве эдебиятымызнынъ бойле юксекликлерине котерильмеси озюне хас бир муджизе олмакыен, миллетимизге Юдже Танърымыздан энген бир кераметтир. Улу эджадымыз Исмаил бей Гаспралы джеми тюркий халкъларнынъ фикир ве дуйгъуларыны, арекет ве амеллерини бирлештирип, эп бирликте, айдын истикъбаль ёлларыны араштырмагъа, зулум ве истибдат чытырманлыкълары, батакълары арасындан кечип, маарифетининъ айдын нурлары къучагъында урь ве мунасиб омюр кечирмек, илери миллетлер сафындан кендине ляйыкъ ер алмагъа чагъыргъан олса, Бекир Чобан-заде бутюн акъыл-идракинни, ирадесини, бильгисини, къальбинни, джаныны тюркшнаслыкъ илимине багъышлады.

Алман, маджар, франсыз, арап, фарс, тюрк, рус, азербайджан, кьумукъ, малкъар, озьбек, къзаха, эрмени, гурджи ве саире тиллерини сув тильмач бильген профессор Б. Чобан-заде 200-ден зияде ильмий эсерининъ муэллифиндир¹.

Наполеонинъ сераскерлеринден Ней исимли сераскер кенди тамырларынынъ къадимийлиги, темиз къанлылыгы хусусында макътангъан маршалларгъа: "Меним мешур эдждатларым ёкъ, лякин мен озюм яхшы эдждат олурым"² дегени киби чобан огълу Бекир шанлы, шевкъатлы эдждатларымызнынъ сафында кендине мунасиб ер булды.

Рушдие мектебининъ биринджи сыныфына зар-зорнен, арткъач, яни 43-нджи талебе оларакъ алынган Бекир Къарасувбазар Джемиети Хайриеси тарафындан Истамбулгъа окъувыны девам эттирмеге ёлланылды. 1914 сенеси Султанне (шимдики Гъалатасарай лицей) мектебининъ мувафакъиетнен битирди. Биринджи джиан муаребеси арфесинде Къырымгъа къайтты. Муаребе эснасында рус укюмети тарафындан джебёге ёлландырмакъ ичюн аскерликке чагъырылды. Факъат, бир фурсатыны булып, Бессарабия, Кишинев, Романиядан кечип Тюркиеге кельмеге мувафыкъ олды. Ве деръал Истамбул дарульфунына, филология факультетине окъумагъа кирди. Зекасы, тирнеклиги ве чалышкъанлыгы саесинде оджаларынынъ дикъкъатыны кендине джелъп этти. Истамбул дарульфунунда маджар тилинден лекциялар окъугъан маджар профессору Масарош къырымлы талобенен меракъланды. Бу меракъланув къарасувбазарлы 43-нджи талебеге кениш илим къапыларынынъ ачылмасында ильк адым олды, десек де оладжакъ. Алий филология тасилини девам эттирмек ичюн Чобан-заде Масарошнен берабер Будапештке кетти. Бекир Сыткъы Чобан-заде биринджи джиан муаребеси йылларында Будапешт университетинде окъуды. Истамбулда Багъча къапыда буюктен буюк къондура тюкянларынынъ саибни къырымлы туджджарлардан Аджи Бекир-заде Амди бей (Джафер Сейдаметнинъ къайыны) Бекир Чобан-задеге маллий ярдымда булунды³. Будапешт университетинде белли тюркиинас Дьюла Немет ве арапшинас Игнац Гольдштернинъ ёлбашчылыгында тюрк, арап ве маджар филологиясыны теренден огренип башлады. Бунынънен бир вакъытта Этвеш колледжи янында элжебий студентлер ичюн тешкиль этильген семинар мешгулиетлерине къатнады. Окъувынынъ сонъунда кениш араштырмалары нетиджесинде "Кодекс Куманикус"та созукъ сеслерининъ ассимиляциясындаки тахмин этильген бозулувлар" мевзусын-

да диссертация кьорчалап, фельсефе илимлери докторы унванына наиль олды⁴. Будапешт ве Лозанна университетлеринде лекциялар окъуды.

1920 сенеси Б. Чобан-заде Къырымгъа къайтып кельди ве къырымтатар тили ве эдебияты оджасы сыфатында Тотайкой педтехникумында дерс берди, Къырым Халкъ Маарифи комиссарлыгында Татар болюгининъ реиси олды. 1922 сенеси Къырым (Таврида) университетининъ шаркъ факультетинде къырымтатар тили болюгине етекчилик япты, тюрк тиллерининъ тенъештирюв грамматикасы боюнджа лекциялар окъуды⁵. Айны шу сенеси март 15-те Къырым (Таврида) университетининъ профессоры олгъан Б. Чобан-заде 1924 сенеси шу университетининъ ректоры олды⁶.

1924 сенесининъ кузюнде Янъы элифбе комитети ве Азербайджан девлет университетининъ даветине бинаэн Б. Чобан-заде Бакугъа келе. Ве 1924—1937 сенелери девиринде Бакуда яшай ве чалыша, тюркшнаслыкъ илимининъ пири сыфатында онларнен яш тюркшнасларны азырлай, озюнинъ тюркшнаслыкъ мектебини мейдангъа кетире.

Б. Чобан-заде гъает къуветли тюркшнас-алим олгъаны къошма исбат ве тасдикълавларгъа мухтадж дегиьл. Бекир Чобан-заденинъ ильмий эсерлерининъ элиминде булунгъан джедвелини козьден кечиргенимизде биле бунгъа эмин оламыз. Онынъ ильмий араштырувларынынъ диапазоны не къадар кениш, не къадар терен, темелли олгъаныны оларнынъ серлеваларындан корюнип тура: “Кодекс Куманикус”та созукъ сеслернинъ ассимиляциясындаки тахмин этильген бозулувлар”, “Тюрк-татар тильшнаслыгына кириш”, “Къырымтатар тилининъ ильмий грамматикасы”, “Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ девир”, “Фузулий ве онынъ ери”, “Къумукъ шивеси акъкъында ильк бильдирюв”, “Къумукъ тили ве эдебияты акъкъында”, “Ильмий терминология системасы акъкъында”, “Навоийнинъ тили ве тильшнаслыгы”, “Латин элифбеси эсасында конструктирленген янъы тюрк элифбесининъ унификациясы акъкъында”, “Мирза Фатали Ахундов”, “Азери эдебиятынынъ янъы девир”, “Тюрк-азербайджан тилининъ ильмий грамматикасы”, “Озьбек эдебий тили акъкъында”, “Къарачай-малкъар тили акъкъында къайдлар”, “XVI—XVII асырлар тилининъ характеристикасы мунасебетинен Шах Исмаил Хатаининъ тили ве эдебий иджады”, “Ибн Муханнанынъ тюрк грамматикасы”, “Китаб-и Деде Къоркъут”нынъ бедий-лингвистик талили” ве онларнен дигерлерини сайып кечмек мумкюн.

Иште, СССР Илимлер академиясынынъ Азербайджан шубеси (Азфен) мейдангъа кетирильгенде, мезкюр академиянынъ ильк азаларындан бири де къарасувбазарлы Бекир Чобан-заде олмасы табиий бир шей эди. О, бир чокъ ильмий тешиклят ве бирликлерининъ фахрий азасы эди. Ниает, 1935 сенеси март 16-да Б. Чобан-заденинъ Париж Тильшнаслыкъ джемиетине аза сайланмасы, миллетлерара аланда онынъ эмегине берильген алий дегернинъ бир нишанеси олды.

Лякин 1928 сенесинде Къырым Меркезий Иджра Комитетининъ Реиси Вели Ибраимов НКВД-джылар тарафындан якъаланып, Умумрусие Алий Махкемесининъ укюмине бинаэн шу сенеси майыс 8-ден 9-гъа айланыр геджеси къуршунгъа тизильген сонъ⁹, Чобан-заденинъ башы узеринде кок къарарып, булутлар къоюрып башладылар. Акъмесджитте Бекир Чобан-заденинъ “Боран” (1928) адлы шиирлер джыйынтыгъы дюнья юзю коръгенинен “Енъи дюнья” газетасында (1929 сенеси ноябрь 16) “Зарарлы “Боран” серлевасынен макъале басылды. Б. Чобан-задени “буржуа миллетчилигинде”, “Шураларгъа душманлыкъта” къабаатлап башладылар. 1932 сенесинде “На рубеже Востока” журналында, бундан бир йыл эвель исе Бакуда “Инкыляб ве меденнет” журналында М. Кулиевнинъ макъалелери дердж олуна. Муэллиф Чобан-задени “миллий буржуа къаврамынынъ сёзджюси ве Мусават партиясынынъ идеологы” деп къабаатламагъа арекет эте¹⁰. Албуки, 1918 ве 1920 сенелери арасында Чобан-заде не Азербайджанда булунгъан, не де мусаватчыларнен мунасебетте олгъан эди. М. Кулиев профессор Б. Чобан-задеге “къою пантюкист” ярлыгъыны такъып, онынъ итибарыны тюшюрмеге, шуретини сарсытмагъа окътала¹¹.

Умумен алгъанда 20-нджи-30-нджы сенелерде озь миллетине элял хызмет эткен, миллетининъ шуретине шурет къошкъан, миллетининъ гъуруры олгъан инсанларгъа “аксинкъылябчы”, “буржуа миллетчиси”, “пантюкист” ве бильмем даа нидже-нидже ярлыкъларны такъмакъ нек “мот” эди. Бир чокъ илим адамларынынъ, языджы ве шиирлернинъ, джемаат эрбапларынынъ, сиясетчилернинъ омюрини джеэиннем азапларынен толдургъан бу сой ярлыкълар къолайлыкънен бериле эди. Озь адыны зар-зорнен язгъан, илим-феиден алып береджеги олмагъан ишчи ве койлюлерни Чобан-заде киби адамларгъа къаршы турсата эдилер. Халкъ кутълелери талап эте, деп нидже-нидже зиялыларнынъ башына етильгендир. Месея, Керчь маден заводынынъ татар ишчилери тарафындан язылып, 14 ишчининъ имзасынен “Енъи

дюнья” газетасында дердж этильген мектюпте Б. Чобан-заде “миллетчиликте” ве эки тюрюлю сиясет алып баргъанында къабаатлана. Ишчилер: “ант олдугъы совет укуметини органларындан Чобан-задени профессор унванындан махрум этильмесини риджа этелер”¹². Бу даа 1930 сенеси!..

1930-да Романияда “Эмель” меджмуасынынъ 11-нджи санында бир къач шиирининъ дердж этильмеси Бекир Чобан-задеге къаршы уджумлерни даа да кескинлештирсе. Азербайджанда “Коммунист”, “Бакинский рабочий”, Къырымда “Енъи дюнья” газеталары саифелеринде чыкъмышлар япып, къабаатлавлар ерсиз олгъаны акъкъында язса да, “Мен янъылгъаным. Мен чобан баласыман...”¹³, деп къычырса да, “Миллий Фыркъа”нен багълы кечмишинден ред этсе де, озюни ашшалайыджы дереджеде акъламагъа тырышса да, Сталиннинъ репрессия дегирмен ташлары арасына тюшти. “Миллий буржуа ёлбашчысы, акс инкъилябчы ве пантюркистен бир вакыт ярдым, файда беклемеймиз... профессор ады иле огде кетеджек бир файдалы адам оламаз... Чобан-заденинъ ким олдугъы, кимге хызмет эттиги акъкъында аз-чокъ макъалелер Къырым газета ве журналларында эшитильди. Къырым эмекдарларынынъ сеслерини артыкъ Азербайджан, Баку эмекдарларына эшиттирмек (керек), онлар да озь фикирлерини айтмакъ кереклер”¹⁴.

Бойле къан къустурыджы ифтиралар кенди акъибетлерини чокъ беклетмедилер. 1937 сенеси декабрь 28-де Кисловодск шеэринде “Горняк” санаториясында Б. Чобан-заде НКВД-джылар тарафындан якъаланды. Оны:

1. Гуя, якъалангъана къадар “Миллий джумхуристлерни СССРден айырмакъ ве екяне тюрк-татар девлети къурмакъ гъаесини огде сюрип, СССР территориясында девримджи пантюркист бир тешкилятнынъ азасы оларакъ ВКП(б)гъа ве Совет девлетине къаршы куреште;

2. Къырымда, Азербайджанда, Озбекстанда ве Дагъыстанда сиялы исьян, саботаж ве террор ёлларынен фаалиетлерде булунувда;

3. Фааль джасуслыкъ япып, Тюркие ве Польша гизли тешкиятларынынъ агенти олувында къабаатладылар¹⁵.

Бекир Чобан-заде 1938 сенеси февраль 7—8-де, март 3—6-да, апрель 17—20-де, сентябрь 20—21-де, эписи олып 16 кере¹⁶ соргъу этильди. “Къабааты” ачыкъ-айдын ве ред этильмейджек дереджеде” танылгъан эди. Инсан огълу инсан даяна бильмейджек азаплар, ашшалавлар, соргъулар нетиджесинде Чобан-заде къырылды, “тюрклернен мунасебетни олгъаныны, оларгъа хызмет эткенини, Тюркиенинъ Бакудаки консуллыгынен алякъа пекиткенини, 1930 сенеси беш дане девримджи тешкилт къургъа-

ныны” “таныды”. “Къудретли коммунист партиясындан ве совет девлетинден кенди ихтисасы боюнджа чалышмакъ имкяныны” да риджа этти. Лякин Азербайджанда бинълернен ерли сиясетчилер, илим адамларынынъ, зиялыларнынъ къятили олмыш Матулевич, Зарьянов, Жигур учъюгининъ къарары къатты эди. Б. Чобан-заденинъ “къырымасыны” исе Шер, Герасимов, Григорян ве Зыков киби “мсаретли” соргъу хахимлери “теминледилер”¹⁷.

Б. Чобан-задени инсан оларакъ къырдылар. Лякин онынъ несиллер ичюн язып къалдыргъан илимий эсерлерини, китапларыны, макъалелерини, шиирлерини къырып, ёнуп, сипирип атып оламадылар. Оларнынъ эр бири кескин сююгю кибидир, олар большевиклерининъ, къырымтатар ве тюрк ыркына душман кесильгенлерининъ чувалларына сыгъмадылар ве сыгъмазлар.

Бекир Чобан-заде буюк тюркшинас олмакънен бирликте къырымтатар классик эдебиятынынъ айдын сималларындан биридир. Онынъ язгъан назм эсерлери, Э. Шемми-заденинъ сёзлеринен айткъанда, медениетимиз, тилимиз, эдебиятымыз хазинесине къалдырып кеткен джеверлери¹⁸ аля бугунъ озь къыйметлерини джоймадылар, аксинне олар Къырым шарабы киби, йыллагъан сайын даа да гузель, даа да аджайип, даа да тавлы, даа да мутебер олалар ве оладжакълар.

Классик шаирлеримизден бири (янъылмасакъ Джемиль Керменчкли) “бу дюнья бир пенджередир, эр кельген бакъар гидер” деп язгъан эди. Бекир Чобан-заде ишбу пенджереге бир назар ташлап, кечип кетти. Лякин бу насыл бир назар, насыл бир бакъыш олды! Юзлернен илимий эсерлернен бир сырада, кенди нефисеси, халкъчанлыгъы, самимиетинен шу пенджереле силсимез излерини къалдырып кеткен, онларнен, бельки юзлернен шиирлери окъуйджыны, шиирнетке къыймет кесе бильген, акъикъий шиирнеттен аз бучукъ анълагъан инсанны мефтюн этелер, саргъушлаталар. Оларны окъугъан сайын окъуйджагъынъ келе, буллюр киби чокъракъларнынъ сувларыны ичкендай, ичкен сайын ичджегинъ келе.

Илим Б. Чобан-задеге къуветли шаир олмагъа, дуйгъуларны инджеден беян этмеге кедер этмеди¹⁹. Онынъ “Булутлар, булутлар”, “Дунай таша”, “Ой, сувукъ шу гъурбет”, “Тувгъан тиль”, “Анам”, “Ах табылсам”, “Олюм ве къайтарма”, “Бир сарай къураджакъман”, “Умют шиирлери”, “Къалпакъ махраджы”, “Мезад”, “Яз акъшамы уй алдында” киби шиирлерини бу ерде ангып кечмемек мумкюн дегиль.

Б. Чобан-заде догъма шаир олгъаны делиль ве исбатларгъа мухтадж дегиль. Инсан огълу инсан анадан догъгъ-

ан сонъ лаф этмеге, дёртаякъламагъа, ильк адымларыны атмагъа, чапмагъа, чаяланмагъа ве саире-саире шейлерге огрене ве бутюн омюри бою АЯТ азретлерининъ талебеси олып къала. Б. Чобан-заде де назмиет багъчасына тыпкъы шойле кирип кельди ве шу багъчанынъ эм чечеге, эм багъчеваны олды.

“Етиштикче шаир ола эдим. Амма шиирлерим Истамбулдан дегиль де, ялынъыз, ёкъсул, баскъы адджысыны чеккен, агъыр боюндурыкъ астында инълеген татарларнынъ йырларындан рух ве ильхам алдылар. Он алты яшымда олгъанымда шу сатырларны къалемге алдым²⁰:

*Коюмден сонъсыз узакълыкъкъа тюшерсем,
Иие манъа, Танърым, шу дюльбер дженнетинъ.
Коюм гузель, коюм кениш, коюм дженнетим...²¹*

Етишкин шаир олгъан сайын... рус эдебияты иле огърашмагъа башладым. Факъат къараманларымнынъ татар олгъаныны фараз этерек тюшюндже, дуйгъу, дюньябакъышларыны татар хаялларыма коре, татар тюшюндже, дуйгъу ве дюньябакъышларына коре кечире эдим²².

Б. Чобан-заде рус, тюрк ве дигер халкъларнынъ эдебиятларынынъ энъ гузель ве къуветли эсерлерининъ нефеслериннен нефес алып, ильхамланып, огренип экен, къырымтатар халкъ шиирининъ шаир ичюн не дередже алий, не дередже къыйметли олгъаныны, бир рус алимининъ сёзлеринден файдаланып, шойле беян эте: “Къырымтатар халкъ шиيري бутюн татар диярынынъ энъ маналы, энъ мукеммель ве темиз шииринден биридир”²³. Ве шаир бутюн эдебий яратыджылыгъында бу сёзлерге садкъ къалды, ишбу садкълыкъны эр бир шииринде, эр бир сатырында байракъ этип котерди. Ят иллерде яшаса да Къырымны, Къырымнынъ гузелликлерини, чёллерини ойлай, асрет чеке, яныкълай. Бу дуйгъуларыны буюк бир меарет иле озь шиирлеринде ифаде ве терениум эте.

Бекир Чобан-заденинъ Тюркие, Русие, Къырым, Азербайджан, Озбекистан неширлеринде макъалелери, шиирлери дердж олунгандыр. Бу языларда чешит тюрлю мустеар адлар къуullanгандыр. “Тюрк энциклопедиясы”нда къайд этильгени киби, онынъ беш дане мустеар ад къуullanганыны корьмек мумкюн: Чобан-огълу, Бекир Бавбек, Бекир Чавбек, Бекир Яйбек, Чобан огълу Бекир Сыткъы.

Юкъарыда сайып кечильген мустеар адлар шаирнинъ эдебий тахаллюсларыдыр. Ильминъ эсерлеринде къанде, оларакъ. “Б. Чобан-заде” шекилинде имза къоя эди.

*Татар юрты татарларчюн асла ольмез бир анадыр.
Чюнки сиз де билесинъиз, бизим мелек аналар да
Бу мубарек юртта догъгъан буюк бирер баладыр.*

Бекир Бавбек имзасынен язылгъан бу шиир. “Яш татар язгъычлары” (1911 с. Истамбул) эльязма жуналындан ер алгъандыр... 1919 сенеси Будапештте тюрк тилинде “Шаркъ” газетасы чыкъмагъа башлагъанда Чобан-задени газетагъа муаррир таинлейлер. Бунгъа бакъмадан о, илимнен, бедний иджатнен сыкъы суретте огърашмакъны девам эттирди. Онынъ девирде, яни 1918—1919 сенелеринде ве ондан эвель язылгъан базы шиирлери Истамбулда чыкъкъан “Къырым” междмуасында ве “Кок китап”та дердж олунгъандыр²⁴.

Б. Чобан-заденинъ эдебий асабалыгъыны козьден кечирир экенмиз, бир шей козьге чарпа. Онынъ бедний иджадынынъ энъ гурьдели девирин — Будапештте окъугъан вакъытлары эди²⁵. Бу шиирий берекет эсасен кендиси тарафындан “Къавал сеслери” ады алтында топлагъан дефтеринде²⁶, ве кеченлерде айны шу ад алтында Тюркиде айры китап шекилинде нешир олунгъан джыйынтыкътан ер алгъандырлар²⁷.

Къуветли шаир, къуветли алим олмакъ ичюн къуветли инсан олмакъ керек. Бекир Чобан-заденинъ бутюн бедний яратыджылыгъы, там манасы иле бу сёзлерге джевап берс. Онынъ шиирлериндеки оптимизм, котеринки рух, къувет, нефисе ишанч иле ашлангъандыр, Чобан-заденинъ тюшкюнлиги биле насылдыр бир къуветке малик. Юрегини эзген тюшкюнлик шаирнинъ аджизлиги ве зайыфлыгъыны косьтермей. Чобан-заденинъ тюшкюнлиги — арекетсизлик, бедбахтлыкъ дегиль.

*Тюрбелер чёке, мезарлар умрай,
Не топракъ астында бир эр кевдеси,
Не топракъ устюнде бир джигит сеси.
Медресе, джамининъ къапысы къырыкъ.
Тюрбелер таш болгъан, эвлия сук.
“Манълайгъа язылгъан башкъа да келир...”
Эсирлер тюркюсин мырылдай эр кес.
Тек бир къарт къойнунда бар эски къувет,
Джсетмишлик Шамильдай къахраман черкез...*

*Бекир! Сен, черкезни анълагъан болсанъ,
Хатунлар ишитир, такъмакъны ташла.
Сен Гирай къулусынъ, башынъны ал да,
Шамильдже бир олюм излерге башла,
Сен де шай бир олюм излерге башла.*

(“Къарт черкез” шииринден).

Эбет, Б. Чобан-заде базы бир шиирлеринде тюшкюнликнинъ эсарети астында къалып кете:

*Мазлумнынъ очуны алалмай къалдыкъ,
Зулумны бизлер де моюнгъа алдыкъ.
Джыладыкъ, къайгъырдыкъ, къайгъырдыкъ... Бошуна...
Джаснадыкъ, кезиндик, кезиндик... Бошуна...
Адымыз къарангъы, джылдызсыз акъшам,
Алевсиз, суйгусиз бу олюм — Ах, шан!
Кечемиз, олемиз, олемиз... Бошуна...*

(“Бошуна” шииринден).

Лякин эр анги шаирнинъ иджадында расткельген, расткеле бильген бойле тюшкюнлик алларыны, анылерини омюр даресине терн киби чектирмек олмаз. Меселя, Исмаил Отар (Тюркне) Б. Чобан-заденинъ “Къавал сеслери”не кирген шиирлерини “такъдир”, “фелек” нокътайи назарындан талиль этерек бойле бир риторик суальни огге сюре ве кендиси онъа джевап бере: “Аджеба, шахсий аятында, кендиси кенди “такъдири” иле курешими ве оны енъдими? Ёкъ! “Раст келе” шииринде къысмен яздыгъы киби, аятны ич бир курешсиз, олгъаны киби къабул эткени “такъдирина” багълыдыр... Къырымгъа къайткъан сонъ ильмий араштырувларыны девам эттирди, факъат озъ миллетининъ агъыр эсарет дурумыны коръген сонъ, шаир бунынъ тесири алтында буюк сыкъынтыгъа, баскъыгъа тюшерек, буны тындыра бильмек ичюн, ара-сыра Кезлевге къачамакъ япа, “Петроград” мусафирханесинде къларакъ, чалгъы такъымыны кетирип, дердини эксильтмеге тырыша, лякин кенди “такъдиринен курешмедим”²⁸.

Курешмедим демек къолай. Лякин илимде “экстраполяция” деген бир аңлам бар. Кениш суретте онынъ манасы шундан ибарет ки, бир-де бир вакъианы олып кечкен муитинден, яхут башкъа айры бир муит бакъымында аңлатмакътыр²⁹. Б. Чобан-заденинъ, ве умумен анги девирде иджат эткенине бакъмадан, эр бир эдибимизнинъ эсерлерине кыймет кескенде олар яшагъан девирни инджен огренмейип, талиль этмек янълыштыр. Бекир Чобан-заденинъ иджады не заман башлады, насыл бир заманда къувамына етмеге башлады, ве насыл бир девирде девам этти? Къоджаман сарсынтылар, сонъсыз бельгисизликлер, шашмалавлар, инсанда дешет уяндырыджы ант-еминлер ве олардан да дешетли магълубиетлер, миллий магълубиетлер девирине догъру кельмедими? Бу девирининъ къаршысында Данте Алигъерининъ “Джехеннем”и идилля олып корюнир. 1905 сенесининъ

рус инкхиялыбы, экинджи джиан муаребеси, рус самодержавие сининъ йыкълмасы, 1917 сенесининъ инкхиялыбы, миллий уянув, къурултайджылыкъ арекети, ватандашлар дженки, большевик джеллятларынынъ кетирген къан-къызыл яшайышы, сталинджилик репрессиялар, такъиплер, гулаklar...

Бекир Чобан-заде о девирнинъ шаири олмакънен бирликте бугуннинъ, ярыннынъ ве даа бинълернен кере келеджек ярынларнынъ шаиридир.

*Юз алтмыш йыл! Чатырдан койлерге чёке,
Яшнынъ, къартнынъ, сельбининъ бойнуны буке.
Ич бир келин дувагъын эскирталмай,
Ич бир джигит айгъырын секирталмай.
Такъдирни урып, бирев де тешалмады,
Такъдирнинъ уйген чёллюгин эшалмады...
Мен батырдым къалелим таб козюне,
Яздырдым азад ферманын кене озюне...*

*Шиирлерим джумлеси такъдирге мыскыл!
Такъдирге исъян, такъдирмен куруш текмиль.
Такъдир ольди, басыкъ уйлер юкселир,
Джын, перилер, джавлар, тавлар эксилер...
Юзь алтмыш йыл эдждерхасын ольдюрдим...
“Мадай тильмен” буны язып бильдирдим”³⁰.*

Чокъ языкъ ки, аля бугунъ улу шаиримизнинъ эдебий асабалыгъы етерли дереджеде огренильмеди, тедкъикъ этильмеди, энъ олмагъанда, онынъ эсерлери айры китаплар шекилинде дердж этильмедилер. Бугунъде миллетиимиз рухий ачлыкътан гъайып олып, къырылып кетейткъан бир девирде Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде, Номан Челебиджихан, Мемет Ниязий, Джемиль Керменчикли, олардан эвель келип кечкен озьгюн къалем саиплерининъ эсерлери, назм джевхерлери миллетиимизни бугунъки миллий факъирликтен чыкъарувда, онынъ миллий шуурыннынъ гъайрыдан тикленильмесинде сила, яралы юрегине дерман олмакъ керек.

Бугунъ меджуаамызнынъ саифелеринде Бекир Чобан-заденинъ Маджаристан пайтахтында окъугъан девиринде язгъан эки шиирини дикъкъатынъызгъа авале этемиз. Биз Къырым девлет архивинде башкъа бир мевзу боюнджа араштырувлар алып баргъанымызда Бекир Чобан-заденинъ бу шиирлерини тесадюфен расткетирдик. Бу эки эсер — “Истудент”³¹ ве “Печель азиз”³² 1917 сенеси Будапештте язылгъан олып, 1918 сенеси Асан Сабри Айвазовнынъ муаррирлиги алтында чыкъкъан “Миллет” газетасында

дердж этильгендир. Арап уруфатындан кирил уруфатына кочюрип алынгъанда шиирлернинъ тилини, шекилини олдугъы киби сакълап къалмагъа арекет эттик. Шиирлердеки базы сёзлер весикъанынъ ипрандыгъы себебинден окъулмай. Оларнынъ ерине чокъ нокъталар къойдыкъ...

...Бекир Чобан-заденинъ "Къавал сеслери" ады алтында кендисиз базы шиирлерини топладыгъы дефтерининъ баш тарафында, 1919 сенеси декабрь 25-те, шойле деп язгъан эди:

"Меним языларым ич бир шей косътермесе де, къырылгъан, чайпалгъан, бельки бугунъ, ярын олип, джокъ болып кетеджек къырымтатарны, онынъ минлерини, къусурларыны, кедерлерини, дуйгъуларыны бек яхшы косътере. Бир кунъ келип, тарих Къырымман огърашса, къырымтатар къырымтатарны къыдырса, меним языларым ортагъа чыкъар..."³³

43-нджи талесенинъ бундан аман-аман сексен йыл эвелиси язып къалдыргъан сёзлери, юрегинде беслеген умюти козьяшлардан туз кесильген топракъкъа тюшмедилер: тарих Къырымнен огъраша, къырымтатар къырымтатарны къыдыра, ортагъа нидже-нидже язылар даа чыкъаджакълар.

МЕНБАЛАР:

¹В. АСЛАНОВ: "Акъ лекелер силинир". Баку, 1991 с., 191—198.

²Ф. Д. АШНИН: "Бекир Вагапович Чобан-заде" журнал "Народы Азии и Африки", 1967 г., № 1, стр. 208.

³Sevki BEKTORE: Profesör Bekir Sitki COBAN-SADE. "KIRIM", aylık, ilmi, siyasi ve kültürel mecmua" Ankara, sayı 11(23) Mayıs, 1961 с.

⁴Ф. Д. АШНИН: "Бекир Вагапович Чобан-заде", журнал "Народы Азии и Африки", 1967 г., № 1, стр. 208.

⁵А. Г. АЛЕКПЕРОВ, Р. Г. ТАГИЕВ: "Бекир Чобан-заде" (К девяностолетию со дня рождения), журнал "Советская тюркология", Баку, 1983 г., № 3, стр. 95.

⁶Vagif ASLANOV: Doğumunun 100 yılında Bekir COBAN-SADE", Ankara, Emel dergisi, sayı 196, 1993 с., s. 19.

⁷С. НАГАЕВ: "Меденний инкыляб аскери" — "Йылнамедеки излер" джыйынтыгы, Ташкент, 1991 с., с. 203—211; Ф. Д. АШНИН: "Народы Азии и Африки", 1967 г., № 1, стр. 212—216.

⁸Nazif GANRAMANLI: "Karasu vbazarlı Profesör (Bekir Coban-zadenin Hayati ve Edebi Sahsiyeti)" "Emel", Ankara, sayı 210, s. 9, 1995 с.

⁹"Енги дюнья" газетасы, майыс 10, 1928 с.//И. А.-о. Керим: "Меденний эснас". Акъмесджит, 1997 с., санфе 180.

¹⁰М. КУЛИЕВ: "Паитюркизмнен бойле курешмек олмаз"(азерб. тилинде), журнал "Инкыляб ве меденнет", Баку, 1931 с., № 3—4, санфе 56—59.

¹¹Nazif GANRAMANLI: "Karasu vbazarlı Profesör (Bekir Coban-zadenin Hayati ve Edebi Sahsiyeti)" "Emel", Ankara, 1995 с., sayı 210, s. 9.

¹²"Енги дюнья" газетасы, "Чобан-заденинъ мектюби мунасебетинен", январь 30, 1930 с.//И. А.-о. Керим: "Меденний эснас", Акъмесджит, 1997 с., санфе 219.

¹³Сент ХАЛЛЛ: "Профессор Чобан-заде акъкъында бир къач сёз" "Яш къувет" газетасы, январь 25, 1930 с.//И. А.-о. Керим: "Меденний эснас", Акъмесджит, 1997 с., санфе 362.

¹⁴Айны менбаалар. "Меденний эснас", с. с. 366—367.

¹⁵Nazif GANRAMANLI: "Karasu vbazarlı Profesör (Bekir Coban-zadenin Hayati ve Edebi Sahsiyeti) "Emel", Ankara, sayı 210, 1995 c., s. 7.

¹⁶З. БУНИЯТОВ: "Молчать не приучен", журнал "Огонек", Москва, 1988 г., № 45, стр. 22—24.

¹⁷Nazif GANRAMANLI: "nin ayni eseri, s. 8.

¹⁸Эшреф ШЕМЬИ-ЗАДЕ: "Бекир Чобан-заде" (Б. Чобан-заде в А. Ля-тиф-заденниг ширилер джыйынтыгына язылган макъале), Ташкент, 1971 с., саифе 14.

¹⁹А. КРЫМСКИЙ: "Литература крымских татар" (Студии з Криму) укр. тилинде. Харьков, 1930 с.// "Голос Крыма" газетасы, № 19, майыс 6, 1997 с.

²⁰Bekir Sitki COBAN-ZADE. "Bir Tatar Genci 'nin Anayurdundan: KIRIM", "Emel", Ankara, 1992 c., sayı 189, s. 5. (Къырымтатар шаири ве илим адамы Бекир Сыткы Чобан-заденниг маджарджа оригиналындан тюрк тилине чевирильген бу макъаленинг асылы Будапештте чыкъкан "BUDAPESTI HIRLAR" газетасынын 1918 сенеси март 28-де 72-нажи салында дердж олунгандыр. (Макъалени тюркчеге чевирген Henryk Jankovski 'nin къайды).

²¹Хенрик ЯНКОВСКИЙНИНЪ къайды: "Б. Чобан-заденниг дердж эт-тирген ширилерининг ич бирисинде бу сатырларны расткетирмедим. Ша-ириинг озу буларны маджарджагъа бойле чевирди: "Mit esinaljak isten a te szep 'edenadder.

Ha falumtol oly vegleten tavolo esik.

Falum szep falum szeles, falum paradicsom", "Emel", Ankara, 1992 c., sayı 189, s. 5.

²²Bekir Sitki Coban'sade, ayni eser, s. 9.

²³Bekir Coban-zade, ayni eser, s. 9.

²⁴Nazif GANRAMANLI: "Karasu vbazarlı Profesör (Bekir Coban-zade 'nin Hayati ve Edebi Sahsiyeti) "Emel", Ankara, 1995 c., sayı 210, s. 17—19.

²⁵И. КЕРИМОВ: "Эки асыр арасында. XIX—XX", буклет, Акъмес-джит, 1997 с., с. 17.

²⁶Ismail OTAR: "Coban-zade ve kader", "Emel", Ankara, 1991 c., sayı 186, s. 11.

²⁷И. КЕРИМОВ, айны эсер, с. 17.

²⁸Ismail OTAR: ayni eseri, s. 18.

²⁹И. КЕРИМОВ: "Дуадан унутмангыз" (У. Ипчининг догъгъанына 100 йыл толувы мунассбетинен). "Къырым" газетасы, № 48(433), декабрь 6, 1997 с.

³⁰Макъалеле Б. Чобан-заденниг ширилеринден парчалар "Эмель" (№ 186, с. с. 15—18).

³¹Чобан-заде БЕКИР: "Истудент". "Миллет" газетасы, № 158, ноябрь 24, 1918 с.

³²"Печель азиз", "Миллет" газетасы, № 148, ноябрь 13, 1918 с.

³³Ismail OTAR: "Coban-zade ve kader", Ankara, "Emel", 1991 c., sayı 186, s. 11.

ИСТУДЕНТ

Суюкли достум ЧАПЧАКЪЧЫ Халильге

Койде бир кунь джамиден сонь
Беш-он киши кьурулды кенъешмеге!
— “Бизнинъ джакъ да бираз, эй, тиль окъусын,
Бильсин бираз къазакъман сейлешмеге!”

— “Айса, мына... бир ясакъ, ишинъ болса,
Къол къоймакъчюн джюръмийсинъ афталарман,
Де Ивангъа ялварың, де Машагъа,
Сонъ судьянынъ “чёрт!...”лары даан яман!..

— Мынавякълар шай болса бир чаре бар!
Акъсиитнинъ огъулчыгъы зийрек, атеш.
Валлайы шу, козюнъни илип ала!..
Берийик оны, уйренсин гъазет, тебеш.
Мында оссе — туварчы боладжагъы,
Олур учитель больгде анда китсе.
Ненинъ ёкъ, айтчынъыз осал ягъы?
[.....]” такъар дессеъиз, киер шапке,
“дининъчюн тугуль, кунюнъчюн”, деген ногъай,
Пийгъамберимиз “тиль огрен”, деп зор кыла.
Моллаларгъа фарзы якъын олгъандай,
“Русча бильмек закон”, деп муфти айта!..

— Молла акъам да шай десе, айса энди,
Биз джаявгъа, уймакътан башкъа къалмай.

— Сен билирсинъ, къардашым: “Алла-эфенди!..”
— Сен не дийсинъ озюнъ шу, Акъсиит акъай?

— Мен не дийим!.. — дий гъарип Акъсиит да,
Уйде болса оджагъа бармайман, дий,
Не дестанда ашкъы бар, не мевлюдда,
Джуре тунъ, кунъ къырларда тувар куте,..

— Не де къопса коклерден, эй, джемаат!..
Мына джавлукъ, ташланъыз ич ойланмай.

* Наширджилик.

** Къавуслар ичине алынган нокъталар еринде олган сёзлер оригиналда окъулмайлар.

Онынъ орджы зекятындан артыкъ къат-къат,
Бундай савап къазангъаны бик коп болмай.

* * *

Даа дегенде умумнынъ джавлугъына
Сагъанакътай шурадан тюшти акъча.
Селимчикни къырлардан алып кельдилер,
Къашкъа атлар дильжангъа екильдилер...
Гъарип Селим япышты анасына,

“Бармайман, деп, мен, къазакъ оджасына”.
Анасы да: “Ят ильге джибермеймен,
Башчыгъына шапкелер кийдиртмиймен,
Мен китемен шай болса ичингизден!..”
деп джылады заваллы яш келинчек.

* * *

Эки айгъыр тоз, думан учуп кетти,
Даа дегенде шеэрге барып етти.
Учителлер пек яман къувандылар,
“Маладес!” деп, козылери яшландылар.
“Баламчиктен балабан джигит болар! —
деди учитель, корерсинъ, токъта, татар!”

* * *

Бир къач йыл сонъ гимназист шинелинде
Селим энди коюнде шай сёйлене:
— Вы, гъаспада, бильмейсингиз насыл задач,
Но, уйкъудан окъулмай, имам биле.

Гъала-гъул не, а, мынав не, предлож къач?
Десенъ, сизден бирине шаша къала
Сентбаталлар, масаллар башынъызда,
Пушкинлерден, Гогольден сезгингиз ёкъ,
Эр заман бир перде бар къаршынгызда;
Что это за жизнь, ой, не дай бог!..

Одеске де кетермен, бог поможет,
Къуртулырман эрте-кеч бузавджыдан,
Бир истудент болайым сонъ, кель лаф эт!
Не поселян тынъларман, не дуварьян!..

* * *

Койнинъ халкъы джыйылып джами алдында,
Гимназистни тамам да тавландыра:

* Гедже-кульдюз.

— Олян, бунынъ бабасы хырсыз тувул,
Ички ичмез, аллатмаз, яхшы киши!..

— Анасы да пек шайлы, темиз кокло,
Заваллынынъ джыламакъ осал иши!

— Ох, кумюшим китти, о, бинамазгъа,
Ичкен олсам, барем, ич янмаз эдим!..

— Ана, бизим зекятман булгъан ёсма,
Копек болса бир кемик атмаз эдим.

— Мен сизлерге тап баштан айттым, эбет,
О паралар, уютлер нафиле дсп!..

— Къана!.. молла, не ачмай авызыны?
Саваплардан дагъытсын юзлеп, бинълеп.

— Эй, джемаат, токътанъыз, бильги аджиз!..
Тек окъусын, джурьмесин ишсиз-гучьсиз.
Даа яшлыкъ сувур бунынъ къафасындан.

* * *

Йыллар кечти, Селимни бахт сакълады,
Чокъ аджыды, умумен эп якъалады,
Бир кунъ Одес шеэринде расткелиштик,
Таныш булдыкъ сейлештик, пек суюштик,
О вакъытта подвалда яшай эди.

Тапса кие, хардж эте, ашай эди.
Тар пенджере алдында кокси ачыкъ,
Окъур эди, алдында бир лампачыкъ.
Тапмай юкъу коп гидже тар къапысын,
Бундай чёкюк уйде де о не япсын?..
Сейлештик серт къышнынъ танъынаджек,
Бизге не бар корьмийджек, о киргенджек.
Козюн ачар, гурь сачын сыйпалар, кулер.
Сонъ, козьашдай джаныгъын төкер, төкер.
Къолун аврап дер эди:

— Татарнынъ да
Яшамакъкъа, джурмекке, суюнмекке
Башкъа халкъдай акъкъы бар эр заманда.
Уйде биле дуймагъа, тюшюнмеге...
Пушкин, Гоголь... русларнынъ башы, козю,
Лякин деме булардай бизде чыкъмаз!..
О джырчылар, чынъчылар айткъан сёзю
Эп о маден еринден чыкъкъан эльмаз.
Бизнинъ койлю эр заман яхшы джырлай,

Лякин огъа къайтармагъа джылыт къайда?
Коп ший ойлай, унута, кене ойлай,
Муштерисиз, бармы айт, асыл файда?
Тилимизде тапылыр бар омримиз,
Кельген, кечкен [.....] гузель эди.
Эски джуртлы, коклюмиз, эр союмыз,
Деп о кутти бабайнынъ наснатыны.

Коп вакъытлар узаныр къум устюнде,
Къара денъиз четлерине къарар эди.
Джырлар, ойлар суюкли тилимизде,
Хаяллардан сарайлар къуарар эди. —
Эй-й... дер эди, къардашым, Бавбек достум,

Шимди къумгъа билесинъми, нелер яздым?
Дюнья булай къач кере кельген, кечкен
Азраильден къоркъмагъан бахытлы пек!
Яхшы олюм кишини киши эткен,
Ачлыкъ, олюм, суюгюмен эр шийден пек.
Мына сырнынъ тюбюне биз сткенмиз,
Бизмиз оксюз джебрыман янгъан, куйген!..
Тешек, ястыкъ, ёргъанын халкъкъа берип,
Озюнинъ ерде яткъанын коп коръгенмен.
Кене одыр, аязда кокюс керип:
“Ачлыкъта бар адетини... бильсенъ...” деген.

* * *

Ят эллернинъ байрамы башлагъанда
Ачлыкъ, асрет онынъ да башын сыйпай.
Ёргъун козю кульгенде, яшлангъандай,
Бираз даа оськенин озю анълай...

Онынъ ёргъун козюнде, акъ бетинде
Аткъан танънынъ нуруны мен коремен,
Шимди узакъ дюньянынъ бир четинде
Оны ойлай, селямым джиберемен.

* * *

Коп вакъытлар тарихны акътараман,
Девирлернинъ чокърагъын къыдыраман,
Эр девирнинъ коремен къарт анасын,
Бундай ач бир джигитининъ одасын.
Ач достумдан коп девлет, нур беклеймен,
Онынъ туткъан оруджы макъбул, диймен,
Умют этем, якъында онынъ адын
Огренеджек яш бала, эркек, хатын!

Эп факъырлар тырышсын, тез болсын бай,
Ач истудент къалмасын тюрбесиз шай!...³¹

Будапешт, 23 июнь, 1917 с.

ПЕЧЕЛЬ АЗИЗ*

“Печель” сёзю бизнинъ якъта бек авур,
Топал, сокъур къатында дженгиль къалыр.
Печельнинъ аякълары къыйыш бола,
Мындай киши не кунъ коре, не уйкъу.

Лякин печель бизнинъ якъта бек мукъаддес,
Печеллерни сунъ, сая бизде эр кес.
Яман сёзге яхшы мана къайдан кельди?
Буны айтмакъ бу джаныкънынъ джурек дерди.

Бизнинъ якънынъ татары эки бирлик,
Къара татар, акъ татар — кучюк, буюк.
Татарнынъ бек бир къара [.....]
Такъыр джерге сскирди шу печель эсап.

Аякълары шай къыйыш бир къастдай,
Бири-бирине тагъыла, къавгъа башлай.
Бир азизни он джылда айып булды,
Он бешинде джылышты, чечек джулды.

Акъшам-саба къарт анайы джылай, джылай:
“Неден къыттынъ бол бахшынынъ бизден мыдай?
Къызлар коръсе: “вийкъ...” дийлер, джиренелер,
“Байгъуш онъмаз”, дий тойда чинъгенелер”

Базы тышта корюнсе джыйлыша халкъ,
“Тюльбер!” дийлер, Сельбидай боюна бакъ!..
Тойдан къува, джамиде итеклийлер,
Кенъ дюньяда факъыргъа джокъ бир аз джер.

Бузып ташлай барлыгъын бу аякълар,
Мындай печель бетине, айт, ким къарай?
Узун къышта, тойларда сёз турагъы,
Тек печельнинъ къамбуры, эки аягъы.

* Печель — къыйыш аякъ демектир, Къарасу тарафларында бондай бир Азиз тюрбеси бар, халкъ арасында айтылган бир эртеки де бардыр. (Б. Чобан-заденинъ ихтары).

Джамилерде кобининъ баш дуасы:
“Танърым сакълар печельнинъ юз къарасын”.

Факъыр бала олуп гедже [.....] таша,
Джылай, джылай озюн джангъыз тапа.
От корюне бек эркек къызлармыдек,
Бильмий озю дюньягъа нечюн керек.
Яз, къыш оджакъ башында кульмен ойнай,
Бек аз коре печельни джылдыз, кунъ, ай.

Бир кунъ кульде бир арув комюр тапты,
Кести, джонды, учлады, къалем япты.
Сонъ диваргъа бойнуздай элиф язып:
“Алла:” деди, къатына бир лям къазып.

Аз заманда Асанчыкъ нам къазанды.
Молла къара язысына сукъланды.
Дува язды дертлиге, шифа сорап,
Китап ачты джолчыгъа огъур къарап.

Нефесимен кинли дерт джокъдай болды.
Бир эрифнинъ эп этнеси бозулды.
Коп байларнынъ гъайыплары табылды,
Коп джурекнинъ яралары джабылды.

Язысыны коп къарадым окъуялмай,
Бир сатрында бир догъру харф табалмай.
Лякин коре халкълар мында энъ коп мана,
.....

Ялан тугуль, Танъры бар, джигит акъам!
Бу языман коп хаста болды сагълам.

Тюрбеси бар мезарлыкънынъ къатында,
Акъшам болса къабринде нурлар джана.
Чевресинден джаш келинлер эсик болмай,
Торуналарын джетип келе коп къартанай.

Печель Азиз турагы дженнет болсун,
Язысына нур, шифа толсун, толсун!
Бу ше’риме тилерим хакъ нурыман,
Бир джигитнинъ конълине болсанъ дерман³².

январь 14, 1917 с. Будапешт.

ЮРЕК АТЕШИ

(Несирджи Урие Эдемова
— 60 яшында)

Алтмышынджы сенелери кырымтатар эдебиятына буюк бир тазе акъым келип кыошулды. Эбет о даа зайыф, мукеммеликтен узакъ, тили эп-пейи фукъаре ве озъ ёлуны бельгилеп етиштирмеген эдебият федаийлерининъ гуръ бир акъымы эди.

Иште, шу гуръ акъымда ялдамакъта олгъан эдебият "къа-йыгъы"нынъ ичиндеки секиз-он хаялперест, романтик эдебий генч арасында, бекленильмегенде бир "заифе" де пейда олды.

Эдебият тарихымызны яхшы бильген, иджат майданында озюнинъ салмакълы эсерлеринен танылгъан эдиплеримизден базылары буны корип, олуджы, кечиджи шейдир, дедилер. Чюнки, бу вакъыткъа къадар кырымтатар эдебиятында назм саасында, масалджыларымыз арасында къадынлар олса да, лякин несирде иджат эткен ве бу эснада озюни косътере бильген эдиплеримиз олмагъан эди. Лякин, шу "эдебий къайыкъ"таки екяне кыыз инат чыкъты ве эдебияткъа "ялкъ" этип корюнип кетмек ичюн дегиль де, онда темелли къалмакъ ве бу саада озъ ерини ишгъаль этмек, озъ сезюни айтмакъ мерамында олгъа-ныны бильдирди. О — Урие Эдемова эди.

Урие алтмышынджы сенелернинъ башындан язып башлады. Чокъ икяелер ве левхалар къаралады. Амма ана тилини яхшы огренмегендже оларны матбуаткъа теклиф этмеге ашыкъмады. Ниает, 1963 сенеси "Ленин байрагъы" газетасында онынъ "Къырмызы гуль" адлы ильк икяеси дюнья юзю коръди ве бир кереден окъуйджыларнынъ дикъкъатыны озюне джелъп этти.

Колем джезтинден пек о къадар буюк олмагъан бу икяеде муэллиф характер ве адисе инджеликлерини къыскъа, меракълы ве меаретнен икяе этмеге бильгенини косътерди. Эсерни окъуркенмиз, анда тасвирленген вакъиаларны озъ козьлери-мизнен корьген киби оламыз, къараманларнынъ ис-дуйгъуларынен нефес аламыз.

"Къырмызы гуль"ден сонъ газетада яш эдебенинъ ардысыра "Мектюп", "Къара козьлер", "Элем козьашлары", "Башымнынъ уджундасынъ, анайым", "Тарла севдасы" киби икяелери басылдылар. Кет-кете онынъ эдебиаттаки адымлары дедиллешти, къавийлешти.

1970 сенеси Уриенинъ "Къырмызы гуль" адлы ильк икяелер джыйынтыгъы дюнья юзю корьди. Бу вакъытта энди онынъ "Ленин байрагъы" газетасына ишке алынгъанына ве анда эдебиат болюгинде эдебий хадим оларакъ чалышкъанына тамам беш йыл олгъан эди.

Биз Урие ханымнен акърандашлармыз. Тек мен Судакъ районынынъ Къоз вадисинде догъгъан олсам, о, Балыкълава районынынъ Байдар вадисинде догъгъан.

Иште, алтмышынды сенелери биз онынънен Ташкентте таныш олдыкъ. Мен анда Самаркъанд виляетинден кельген олсам, Урие Сырдарыдан кельген эди. О, тиббият окъув журтуну битирген, озьлери эвель яшагъан ерде фельдшер олып чалышкъан, лякин эдебиаткъа олгъан севгиси оны Ташкентке чеккен...

Сабыр туюбю сары алтын, дегенлери киби, озюни косътерген сонъ, оны газетагъа ишке давет эттилер. Бойлеликнен о иджат къазанында къайнады ве пишти. Чюнки, онынъ этрафында Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Решит Мурат киби белли несирджилер чалыша эдилер. Олар Урие ичюн эм ана тили мектеби, эм университет оджалары олдылар. Эбет, сонъундан Урие чалышувнен бир сырада, Ташкент девлет университетини де битирди, лякин эсас оджалары кене де онынънен ян-янаша чалышкъан акъсакъал эдиплеримиз олдылар.

1974 сенеси окъуйдыжылар Уриенинъ "Нишан юзюги" адлы повесть ве икяелер джыйынтыгъыны окъумагъа наиль олдылар. Муэллифнинъ биринджи буюк колемдеки эсери — "Нишан юзюги" повестинде эсасен яшларнынъ къайнакъ омюри ве лекесиз, пак севгиси акъкъында икяе олуна.

Етмишинджи йылларнынъ биринджи ярысында язылгъан ве шу kitapкъа кирген икяелеринде Урие энди къадын-къызлар образынынъ буюк бир галереясыны яратты. Эльзара ("Озю билеми экен?"), Зулейха ве Нияр ("Кене шу козьлер"), Зейнеп ("Корюшов"), Алиме ("Огъурлар олсун"), Айше ве

Шефикъа ("Экинджи келин"), Эдие Асанова эм де Зулъфие ("Олар кимлер эдилер"), Умида ("Эмджемнинъ икяеси"), Зейнеп ве Мавиле ("Эвлят") образлары шулар джумлесиндендир.

Мен "Нишан юзюги" китабыны эвге кетиргенде бедийи эдебиятны пек севген, хусусан Уриенинъ эсерлерини айрыджа бир меракънен окъугъан анам аман-аман эки юз саифели шу китапны эки геджеде, окюр-окюр агълап, козьлери яштан бунарлана-бунарлана окъугъаныны ич унутып оламайым.

Эбет, бу эсерлер, бу образларнынъ эр бири акъкъында айрыджа токъталмакъ, оларнынъ дикъкъаткъа ляйыкъ чизгилерини, хусусиетлерини косътермек мумкюн, лякин, зан этсек, эдебият мухлисleri эдибемизнинъ бу эсерлеринен энди чокътан танышлар.

1977 сенеси Урие Эдемованынъ "Омюрлик янымдасынъ" адлы повести чыкъты. Бу эсер алыш-вериш саасында чалышкъан адамларнынъ омюрине багъышлана. Бу саада чалышкъан адамлар эдебиятта не ичюндир, эксери алларда, менфий образлар оларакъ косътериле тургъанлар. Эдемовада онынъ акси олды. Эсернинъ баш къараманы Нусрет Османов бир тамам мусбет образдыр. Тиджарет саасында юксек бильгиге ве медениетке саип адам. Бу саада о чокъ янъылыкълар, эйишлер япа. Замандашларынынъ дюльбер, ярашыкълы кийимелерине ярдым эте. Окъуйдыжылар бу аджайип мутехассыснен о институтны битирип, башкъа бир шеэрге барып тюшерек, анда малшынас олып чалышып башлагъан вакъытта та-ныш олалар.

Муэлпиф бу саада янъылыкъ ачкъаныны окъуйдыжылар эсернинъ биринджи саифелеринден анълап башлайлар. Бизим халкъ онъа тик бакъа. Яш, сагълам, зиялы бир йигитке бу зенаатны ич де ляйыкъ корьмейлер. Биринджи вакъытларда Нусретнинъ озю де бираз шашмалагъан киби ола. Лякин, сонъундан о денъише, озюнде озь ишине къатты эминлик догъа.

Бу эсер акъкъында язиджымыз Шамиль Алядин шойле деген эди:

"Омюрлик янымдасынъ" повестинен Урие Эдемова, за-нымджа, ялынъыз къырымтатар эдебиятында дегиль, умумен эдебият алеминде бир янъылыкъ яратты. О, инсанны зенааты дегиль де, инсан озю кутъкен зенаатыны яраштыргъаныны косътере бильди".

Повесть къараманларындан бирининъ пафларынен айтаджакъ олсакъ, "яхшы я да ярамай зенаат олмай, яхшы я да ярамай зенаат саиплери олалар". Буны эсер кетишатында ачыкъ-айдын корьмек мумкюн.

"Омюрлик янымдасынъ" повести дюнья юзю корьген сонъ,

матбуатта о хусуста дердж олунган тенкьидий макъалелер, истек ве фикирлерни козь огюне аларакъ муэллиф эсерни гъайрыдан ишлеп чыкъты, сонъуны денъиштирди, онъа янъы бир кыысым — хатиме кьошты ве 1985 сенеси оны "Юрек атеши" адынен гъайрыдан чыкъарды.

Иште, шу китабына онынъ "Баш язысы" деген янъы эсери де кирди. Бу — языджынынъ энъ яхшы эсерлеринден бири-ди. Муэллиф бу повестинде бахт ве баш язысы не, инсан оны озю ярата билеми, деген суаллерге джевап бермек макъса-дынен иш коререк, эсердеки къараманларнынъ талийлерини меракътлы ве джанлы образларда акс эттирмеге тырыша.

Бу эсер яшларгъа багъышланган. Онда муэллиф иджат-кяр инсаннынъ, хусусан яш кыызларнынъ омюрге атылган бир янълыш адымы оларнынъ бутюн аятларыны аст-устъ этип ташлая биледжеги, бахтлы омюри янып, кульге чевирипеджеги акъкында айтмагъа, анълатмагъа тырыша.

Урие Эдемованынъ эсерлерини дикъкъатнен окъур экен-миз, эдебиятта онынъ ана образыны яратувгъа — бу буюк инсангъа терен севги, сайгъы ташыгъаныны анъламамакъ мумкюн дегиль. Онынъ хусусан "Къырмазы гуль" "Алгъыш", "Аскернинъ анасы", "Башымнынъ уджундасынъ, анайым", "Эвлят" киби икяелерини ве юкъарыда адлары къайд этип ке-чилъген повестьлерини окъур экенмиз, бунъа бир даа эмин оламыз.

Урие 1971 сенесинден 1987 сенесине къадар Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында къырым-татар эдебияты болюгининъ муаррири олып чалышты. 1987 сенесинден о болюкке реберлик япты. Мына энди единджи йылдыр ки, о реадкциясы иле ана-Ватанымызгъа келип, "Тав-рия" нешрияты янындаки къырымтатар эдебияты ве санаты болюгине мудирлик япмакъта. Бутюн бу йыллар девамында Урие ана тилимизде чыкъкъан юзден зияде китапкъа муаррир-лик япты. Дейджегим, бугунъде о эдебиятымызнынъ энъ те-джрибели, итибарлы муаррирлеринден бири-ди. Бутюн булар Уриеге терджименен огърашмагъа да имкян берди. О, онлар-нен башкъа миллет эдиплерининъ эсерлерини ана тилимизге чевирип, газета, меджмуа ве джыйынтыкъларда бастырды. Белли рус языджысы И. С. Тургеневнинъ "Биринджи севги" ве "Арфе" эсерлери де онынъ терджимесинде айрыджа ки-тап оларакъ чыкъты.

1990 сенеси "Йылдыз" меджмуасында Урие Эдемованынъ "Айдын геджеде" романынынъ биринджи кыысмы басылган эди. Муэллиф якъында шу романнынъ экинджи кыысымыны да язып битирди.

Биз эдибенинъ юбилейи арфесинде онынънен корюштик ве мен:

“Урие ханым, эгер сыр олмаса, романнынъ язып битирильген экинджи кысымында не акъта икяе этиле?” — деп сорадым.

— Потемкиннинъ девамджылары олгъан кызыл аскерлер девлетининъ бир айдын геджеде бутюн кырымтатар халкынынъ башына кетирген фаджиалар — оларны озъ ана-Ватанларындан тюби-тамырынен юлкып атканы, бу халкъ ярым асыр девамында сюргюнликте яшагъаны акъкъындадыр.

Романнынъ экинджи кысымында айны вакъытта халкымызнынъ Ватангъа къайтып келип, насып ёлларнен ерлешеятканы тасвирлене, — деди муэллиф.

Анълагъанымызгъа коре, Урие Эдемова шимди “Къорантанынъ уйкени” повести узеринде де чалыша экен. Бу эсернинъ де баш мевзусы Ватанымызгъа къайтувнен багълыдыр.

Биз истидатлы эдибемизнинъ ишкирлигине, махсулдар чалышувына сукъланамыз ве севинемиз, онъа джан-юректен догъгъан кунюни хайырлап, сагълыкъ-селяметлик, узун омюр, иджадий мувафакъиетлер тилеймиз ве юрегининъ атеши даима янып тургъаныны истеймиз.

Аблязиз ВЕЛИЕВ.

АЙДЫН ГЕДЖЕДЕ

(Романдан парча)

Мавиле иллюминатордан тышкы бакъты. Бошлукъта арскетсиз тургъан топар-топар чуллу, акъ булутларны корьди. Оларны кyar белледи.

— Ер корюне, — деди тааджиПЛенген сеснен.

— О ер дегиль, тата, биз шимди булутлар устюнде-миз.

— Булутлар устюнде?! — Мавиле кене тышкы бакъ-ты.

“Татам, гъалиба, омюринде тайярелен биринджи кере учмакъта”, — деп тюшюнди Алие. Янындаки арыкъ мучели, эсли кyaдынгъа дикъкятнен бакъты. Козылерине онынъ назик вуджуды, омузлары даа да юфкъаргъан, уфакълашкъан киби корюнди. Устюнде, койлюджесине тикильген янгы ешилъ антери, айны тюсте йипек явлугъы башындан тайып, омузлары устюне тюшкен. Чаларгъан сачлары хыналы. Опынъ асылында чешит тюрлю бояларнен алып-береджеги ёкъ. Климерде, иште шимдикиси киби, бир ерге бармакъ керек олса, кызларынынъ зыкысындан кюртулмакъ ичюн сачларыны бираз хыналай. Эллери... Олар, асылында, назиклер, амма кунешнинъ кучлю зияларындан ве агъыр хызметтен кyaбашкъан, бакъыр ренкке киргенлер. Къан дамарлары кyaбаргъан. Сагъ элининъ ишарет пармагы кыйышкъан, бугумлары шишип томалакъланып кългъанлар. Сынъарча пармагы бу белядан кyaчып кюртулмакъ истеген киби, кенаргъа кыйышкъан. Мавиле Алиенен лаф этип отургъанда, бирден яш кyaдынынъ эллерине козю тюшти.

— Эллеримиз бири-бирине ич де бенъземей, — деди. — Сенинъ эллеринъ дамарсыз ве тегиз, пармакъларынъ да дос-догъру, менимкилери хачлы-хучлу.

Мавиле сескенип алды, тез-тез кyarдашына сыйыкъты. Аякъларыны топлады. Сол элинен сагъ омузыны тутты.

— Не? Омузынъыз агъырамы, тата? — деди Алие ратсызлангъан алда.

— Э! Сызлап башлады. Деми тышта ава яз чиллесинден къалгъан бир кунь киби инсанны якъаджакъ дереджеде сыджакъ эди. Шимди салкъын. Къайдан бильмем сувукъ ель уфюре.

Алие тѣпедѣ салкъын ель уфюрген вентиляторны къапатты. Эп бир къайдандыр сувукъ ель кельмекте.

Иллюминатордан тышкъы дюньяны сейир этип кетер, деп Алие татасыны о якъкъа кечирген эди.

— Олмаса озъ еринъызге кечинъиз, тата! — деди Алие, — Мында сыджачыкъ, ушюмезсинъиз.

— Сен демирденсинъми, ёкъса?

— Меним омузым агъырмай.

Мавиле онъа итираз этти. Чантасы ичинден къалын шалыны алып, ель ишлеген якъыны орытти. Буныныен эр шей битти, деген киби къардашына бакъып кулюмсиреди.

— Къач капиклик адам олгъанынъы бильген сонъ, чаре коръмек керксинъ! — деди.

— Бу пармакъларнынъ бойле къыйышлыгъы да, омузынъызнынъ агърысы да, эписи кечкен агъыр йыллардан асабалыкъ. Дегирменде кечирильген геджелер... — деди Алие тюшюнджели алда.

Мавиле айретте къалды. “Сен оны къайдан билесинъ?” деген киби, онъа козь къыясындан бакъты.

— Бизлер даа “бер ашайым, орыт, юкълайым”, деген балалар, о вакытларда бир шей бильмесек де, анам сонъундан эписи акъкъында сѣйлеген эди.

Эльбет, Мавиле о агъыр куньлернинъ биринде торбачыгъындаки беш-алты кило богъдайны унгъа чевирмек ичюн къомшу къышлакътаки дегирменде бир кунь-бир гедже невбетте турды. Авасы таш чатлайджакъ киби увукъ. Устюндеки пальтос

юфкъа. Дегирмен ичиндеки адамларнынъ чокъусы эркеклер. Базыларынынъ башларында узун къуйрукъл къоюн терисинден къалпакълар. Къазахлар.

ында девелернен кельгенлер. Устьлеринде ичи юнлю тонлар. Аякъларында ат ягъы сюрютюльген порсуна чызмалар, богъдай толу чуваллары янында юкъусырап отуралар. Къадын заты аз. Эки-учъ къартанай, чуваллар арасында юкълайлар. Оларгъа кенардан бакъсанъ, чул обасы беллейсинъ. Дюльбер ве яш Мавилеге гедже о къадынларнынъ яшында отурмакъ мумкюн эди, эки-учъ ойнакъ. къыргъый бакъышлы йигит козетип, онъа бакъып ырджай бердилер. Къызгъа андан турып кетмек, тенаджа бир ерге барып, козьге чалынмаз ерде отурмакъ керек олды.

Бутюн гедже анда, дивар тюбюнде байгъуш киби топланып, къоркъуп, пысып, буюкъып отурды. Къурсагъы ач, дегирмен биначыныны ичи дым ве сувукъ. Дивар тарафкъа кельген сагъ омузы чатлакълардан ичери сокъулгъан сувукътан бузлады, къатып къалды. Дегирменнинъ ич къарартыджы бир макъамдаки тасырдысы алтында ёргъунлыкъ ве меджалсызлыкъ, ачлыкътан ве къоркъудан устюн кельди. Юкълап къалды. Яры геджеде къызны дегирменджи къарт уянтты:

— Тур, къызым, сенинъ невбетинъ кельди, — деди ёргъун, къарыкъ сеспен.

Мавиле козьлерини бирден ачты. Улькюн ярыкъта кирпиклери ве сачлары унгъа булангъан къарт онъа бакъып тургъаныны коръди. Онынъ козьлеринде аджынув аляметлери бар эди. Тюневин саба дегирменге кельгенде эр кесни сытыкъ чырайнен къаршылагъан бу ихтияр адамда шимди къызгъа мерамет уянгъаныны корип тааджипленди. Дегирменджи яры толу богъдай чувалы устюнде отура эди. Еринден тургъанда, омузлары устюндеки къара сатинден тикювли эски чапаны тайып, аякълары тюбюне тюшти.

Къарт эгилип оны аладжакъта, Мавиле ондан эвель давранды, чапанны ерден алып, мукъайтлыкънен, устюндеки тозны яваштан къакъты, къарткъа узатты.

— Сагъ олунъыз, — деди Мавиле юрегиндеки мемнюниетни билъдирмек ичюн ве азачыкъ эгилъди.

— Эвалла, къызым, — къарт чапаныны кийди, къызнынъ торбачыгъыны алды, гъачыр-гъучыр дёнип, богъдайны ун эткен ташларгъа таба кетти.

Мавиле, ерге танъ ярыгъы тюшкенде, эвлерине ун алып кельди, бир бучукъ кунъден берли ач къардашлары шу куню бирер кесечик сыджакъ ве лезетли такоз питеси ве ярымшар чанакъ шинген, къокъулы буламыкъ ашадылар. Шу гедже дегирменде Мавиленинъ омузына кирген арсыз агъры оны омюри боюнджа терк этмедиле, ёлуна ёлдаш олды. Базан суса, озюни бираз унуттыра, азапламай, амма вуджуды бираз зайыфлагъан киби олса, деръал тепип чыкъа, кучюни косьтере.

Тегиз учкъан тайяренинъ бирден кевдеси титреди, силькинди, чукъур ичине тюшип кеткен киби, феза ичине бир далып чыкъты.

Мавиленинъ тюшюнджелери таркъады. Даа янъчыкъ кунеш шавлеси алтында кумюш киби йылтырап корюнген къоджаман къанатлар сыландылар, къуршун рекинни алдылар. Силькинюв текрарланды. Мавиле Аллеге чевирилъди:

— Бу не ичюн чарпына бере? — деди.

Алие джевап берюв ерине, онынъ омузлары устюнден узанып, тышкъа козетип алды. Сонъра озюнинъ ерини отурды.

— Къою булутларгъа кирип чыкътыкъ, — деди, озюни сыкъмадан.

— Памукъ киби йымшакъ булутлар бойле буюк тайяренинъ тынч учушына кедер этелерми?

Алие онынъ сёзлерини тасдыкълап, башыны саллады.

— Бельки бизим тайяремиз мавы кок теренлигинде, о якътан-бу якъкъа кейфленип, ялдап юрген булутларгъа кедер этедир? Оларнынъ раатлыгъыны бозадыр? Олар исе бизге озьлерининъ къаршылыгъыны косьтермеге тырышадырлар? — деди Алие.

— Я шимди бирден кучьлю ягъмур ягъып, яшын-яшынласа, не япармыз?

Алие онъа бакъып кулюмсиреди.

— Бизим тайяремиз шекерден дегиль, ирип кетмез...

Салон ичинде тынчлыкъ укъом сюрмекте. Базы адамлар китап, яхут газета окъуйлар, эксери ёлджулар юкъу-сырамакъта. Булутларнен, умумен бир шейнен, алып-береджеклери ёкъ.

Мавиле де китап окъумагъа севе. Рахметли анасы онъа балалары кичкене экенде, сен гедже-куньдюз китап окъугъандже, балаларнынъ чорапларыны, урбаларыны ямагъайдынь, — деп дарыла тургъан. Сютнен кирген джаннен чыкъа, дейлер. Не япаджакъсынъ, о бу хасталыкътан омюри бою къуртулып оламады. Сонъки вакъытларда козьлери зайыфлады. Элине тюшкен газетанынъ биринджи сёзлерини окъумакъ ичюн биле козьлюгини къыдырып башлай. О шимди чантасы ичинде. Китап да бар. Откюр Хашимовнынъ “Эки къапу арасында” деген романы. Мавиле бу языджыны бегене. Онынъ эсерлери ичинде озюнинъ омюрини корьген киби ола. Лякин шимди окъумагъа истемей. Даа догърусы, онынъ къафасында тюшюнджелери пек чыбалып кеттилер.

Алие креслосына яслангъан, козьлери юмукъ. Лякин о юкъусырамай, нелердир акъкъында тюшюне. Мавиле азачыкъ къыбырдангъан киби олса, козьлерини деръал ача, онъа: “Не дейсинъиз, тата?” деген киби бакъа. Шунынъ ичюн къыбырданмай отурмагъа тырыша.

Онынъ назарына бирден Алиенинъ сатъ тарафында отургъан яш киши илишти. Козьлери юмукъ. Ченгесини огге узаткъан. Череси тегиз ве без. Якъында тыраш олгъан, бетиндеки тюклери серт олса керек, тыраштан сонъ ченгесининъ териси когерик корюне. Сия сачлары, къызларнынъки киби, узун ве далгъалы. Устюндеки камзолы

къар киби безз. Аякъларында безз чораплар ве кок аякъ-къаплар. Эллери де тегиз ве безз, пармакълары узун. Мавиле оны джанлы адамгъа дегиль, манекенге бенъзетти. Шеърлерде кийим тюкянларынынъ пенджерелеринде бойле йигитлер ве къызлар олалар... Мавиле, озюнде бу яш кишининъ элине ири кетмен туттырды, къапулары огюндеки бостангъа ёллады... О къартоп чапалай. Безз чораплар, кок аякъкъаплар устюне тоз-топракъ тюше. Урбалары ешилъ боягъа булгъалана. Ярым саат ичинде къияфети танылмаз алгъа келе.

— Койлю эмеги деген шей ойле ола, къардашым! — деп фысылдады.

Козылерин дёрт-беш къадын ве эрксини сюзип кечти. Къулакъларына къырымтатарджа сёзлер эшитилъди.

Тайяреге минмек ичюн билетлерни джедвельден кечирмеге кететкъанда, Алие мындакилернинъ учтен эки къысымы бизим халкътан, деген эди.

Бу адамлар да озылериндже гузель кийингенлер, черелери бакъыр ренкинде, топракънен огърашкъанлары дуола. Эльбет, бизим халкънынъ да эписи меним киби дегильдир, араларында Алие кибилери де чокътыр. Дикъкъат эткен адам деръал айырды эте биле, деп тюшюнди Мавиле.

— Бизим халкъ тайяреде данма бойле чокъ оламы?

Алие, бойле бакъкъанда, озь тюшюнджелери ичинде гъаркъ олып отургъан киби эди, лякин татасынынъ суалине деръал джевап берди:

— Эки-учь йылдан берли демек мумкюн!

— Я эвеллерде?

— Эвеллердеми? Эвеллерде де кете эдилер, лякин шимдикиси къадар дегиль!

Мавиле сонъки суали ичюн къолайсызланды. Эвеллерде де кете ве келе эдилер. Бинъ бир беляларнен Къырымгъа сокъулып къалгъанларнынъ чеккен азапларыны, ялынъыз озь башларындан кечирген къырымтатарлар анълайлар. Лякин эписи бир кетелер. Озь догъмуш юртуныда кельмешеклернинъ кейф чатып яшагъанларыны коръмек къолай шей дегиль. Бир йыл семерели чалышувдан сонъра озь тапкъанына ана топрагъында булуиماغъа кеткенлери исе, андан сыкъынып кельген акърет ве кедерлери ичинде бир йыл чекишин юре эдилер.

Мавиле чокъ дегиль, даа якъынларда олып кечкен бир вакъяны хатырлады. Мавиле о вакъытта озылерининъ къышлагъындаки кучюк хастаханеде ашчы олып чалыша эди. Ашханеге, омюрининъ отуз йылыны бу хастаханенинъ амбулаториясында кечирген фельдшер, ватан дженкининъ иштиракчиси Февзие агте кирди. Къуванчы ичине сыгъмай.

Дайма ёргъун ве тюшонджели бакъкъан сия козьлерине дерсинъ, яшлыкътаки нур, шеньлик, дюльберлик къайтып кельген.

— Санъа бир шей косътерейимми? — деди о Мавилеге. Озю сагъ элини артына сакълады.

— Косътереджек адам оны сакълап отурырмы? — деди Мавиле сабурсызлыкънен.

Февзие апте джам киби кескин сесинен шакъылдап кульди.

— Къырымгъа кетем, манъа ёлланма бердилер, — деди.

Оны Къырымгъа бутюн хастаханенинъ хадимлери буюк къуванчнен озгъардылар. Чюнки, энди башында къарасындан зияде акъ сачы олгъан, аякълары агъыргъаны ичюн толугъуджыны азачыкъ о якъ-бу якъкъа ташлап юрген Февзие аптенинъ Къырымны — озьлерининъ Ялта дживарында ерлешкен Дегирмен коюни анъмагъан куню ёкъ эди. О Ялтада, “Озбекистан” санаторийсинде раатланаджакъ, лякин Ватанында бараджакъ ерлери, япаджакъ ишлери чокъ.

— Къара денъизде эр кунъ ювунырым, сыджакъ къум устюнде ятарым, аякъларымнынъ агърысы кесилир. Дженк йылларында Къырым дагъларында сувукълаткъан аякъларымнынъ агърысына онынъ сыджакъ къумында ёкъ этип келирим, — деди.

Мавиле онъа сукъланып бакъты.

— Февзие апте, денъизге меним ичюн де бир кере далып чыкъарсынъыз! — деди.

— Мытлакъа, къардашым! Бир дегиль, он кере...

Теэссюф ки, Февзие апте андан пек кедерли ве тюшкюн алда къайтып кельди. Баягъы вакъыткъадже кимсе тишининъ акъыны коръмеди. Атта эски юрек хасталыгъы козгъалды. Бир айгъаджа иште корюнмеди. Чалышып башлагъан сонъ да, кимсе ондан бир шей сорамагъа джесарет эталмады. Итимал, онынъ азачыкъ савушып башлагъан ярасыны тырнамакъны ерсиз таныгъандырлар. Онынъ хасталыгъы Ватанда кечирилъген “бахтлы” куньлернен багълы экени билинди. Къайда барса, озь халкъы акъкъында кийик сёзлер эшиткен. “Айлутлар, саткъынлар, локъатаджылар...”

Мавиле кечкен ярым асыргъа якъын вакъыт ичинде Къырымгъа, озь койлерине барып оламады. Ондаки аятнынъ аджлысыны да, татлысыны да коръмеди. Бу бахткъа наиль олмакъ ичюн онъа эвеля къардашларыны, сонъра озь балаларыны — эки къорантаны бакъып осьтюремек, окъутмакъ керек олды. Чюнки о биринджи къорантанынъ энъ буюги. Ёкъ, онынъ агъасы да бар эди!

Мавиле козылери огюне онынъ сымасыны кетирмеге тырышты. Сыкъ тереклик ичинде оськен сельби киби узун бойлу. Гуръ сачлы. Козылери азачыкъ кваверенкли, бакъышлары айдын ве кескин. Онынъ бакъышларыны Мавиле омюрининъ сонъунадже унутмайджакъ. Агъа ве кыыз къардаш лакъырды этип отургъанда, янларына бир де бир огълан кельсе ве Джафер оны бегенмесе, къардашына: “Бу серсемге къулакъ асма, шаплыагъызынынъ бири” деген киби ири ве дюльбер козылерини азачыкъ кыысып, отъюр бакъа тургъан. Шунынъ ичюн мектепте ойле-бойле огъланлар Мавилега токъунып оламай эдилер. Энъ гузель кыызлар онынънен якъын дост олмагъа тырыша, чюнки олар Джаферни бегене экенлер. О себептен, Мавиле мектепте энъ чокъ досту олгъан кыызлардан бири эди. О агъасы ичюн къопая, бурунлана. Базан исе о къардашыны эсаретте тута, сербест нефес алдырмай. Мавиле бундан шикъяетлене тургъан. Бойле вакъытта анасы кулюмсирей ве; “Мавиле, инсаннынъ кучюги олгъандже копекнинъ буюги олмакъ эйидир”, — дей. Асылында исе агъасынынъ къанаты алтында олмакъ Мавиле ичюн буюк бахт эди.

Лякин энъ керек вакъытта о шу къанаттан махрум къалды. Бабасы да, агъасы да Ватан мудафасына дженкке кетгилер. Мавиле дёрт къардашыны бакъып осьтюрге меджбур олды. Эльбетте, бу ишни элинден кельгенине коре япты. Ёкъ... О шимди кене къанат — къанатлар астында булуна. Дуйдурмай янындаки Алиге козетип алды. Алие сол элини Мавиленинъ тизи устюне къойгъан, башыны креслогъа таяп, козылери юмукъ алда, юкълагъан адам киби отура. Техника илимлери докторы. Бу иш узеринде чокъ чалышты. Балаларыны тербиелемек, чалышмакъ, диссертация язмакъ.. Якъында оны Москвада къорчалап кельди. Мавиле къардашына бакъып теренден кокус кечирди. “Бу гъарип де, бир кунъ биле иштен, окъувдан бошап, инсан киби раат-раат юрмегендир”, деп тюшюнди. Шимди исе Ватангъа кетелер.

Бир афта эвельси Мавиле азбар ичиндеки бостандан помидор джыйгъанда, къулагъына Алиенинъ огълу Дилявернинъ сеси эшитильди. Башыны котерди:

— Тийзе, мында кельинъиз! Иш бар! — деп кычырды Дилявер.

Мавиле элиндеки яры толу сепетни ёлакъ ичинде къалдырды. Эллерини оглюгине сюрте-сюрте кетеркен, эбет, муим иш олмаса, бу бала афта арасында шеърден мында кельмез эди, — деп тюшюнди.

Дилявер онынъ паспортыны алмагъа кельген.

— О да не ичюн керек олды?

— Анамнен берабер Къырымгъа, догъгъан коюнъизге кетеджек экенсинъиз!

Мавиленинъ къоджасы Экрем, онъа бакъып, мыйыкъ астындан кульди.

Мавиле бирден шашмалады. Оглугини чезди — багълады, чезди — багълады. Эллери эп къалтырадылар.

— Мен сени, ярым адамны, бир озюнъни эвде насыл ташлап кетеджегим, — деди о къоджасына, — азбардаки ишлерни ким япаджакъ? Сыгъырны ким сагъаджакъ?

— Эписининъ чареси тапылыр, Мавиле! Къардашынъ сени Ватангъа алып кетмек истей. О манъа буны чокътан айткъан эди.

Дилявер эвге кирип, бираз къапынды, паспортны алып, шу куню озьерининъ эвине къайтып кетти. Бир афтадан сонъра апте ве къарлаш ёлгъа чыкътылар. Мавилени Ташкентке азбар толу къызлары, киевлери, къомшулары, койдешлери озгъардылар. Оларнынъ арасында ялынъыз энъ кучюк огълу Таир ёкъ эди. О ордуда.

Таир мектепни битирген сонъра институткъа кирмек ичюн шеэрге кетмеди. Чалышып башлады. Мавиленинъ онъа джаны агъырды.

— Таталарынъ институт битирдилер. Сен бир огълан олардан айырылып къаладжакъсынъмы? — дие иддалашты огълунен.

Таир бу сёзлерге чокъ эмист бермеди. Къапакълары шишичке козълерини ийлекарлыкънен бираз къысты. Якъындарда буртюкленген манълайыны пармакъларынен эггеледи. Анасынынъ козълери ичине бир талай тикленип бакъып турды.

— Мен чалышып акъча къазанаджакъым. Къырымгъа барып бир эвчик алмакъ ичюн билесинъизми не къадар акъча керек. Бу къызларынынъздан оладжакъ шей ёкъ! Бир догъураджакъ, дигери... не вакъыт бакъсанъ яш балалы, шимди бириси даа...

Таир ярым йыл къадар чалышты, ордугъа алынды. Шимди къызлар онъа бу янъылыкъны язарлар, ким бильсин, насыл севинир! Бельки Таир ордудан къайтып кельгендже олар энди Къырымда олурлар.

О бирден башкъа шей хусусында хаялсырап кетти. “Мен коюмизде кимни коре билирим, аджеба? Арадан беш-он йыл дегиль, ярым асыр кечти! Бу къадар вакъыттан сонъ анда кимни корер де, кимни тапарсынъ?!” Эп хатырлады. Эп тюшонди.

Тайяреге мингенлеринден берли бир вакъиа экинджиини къозгъады. Арды узюльмеди.

Шимди Къырымда эали чокъ, дейлер. Чешит миллетлер. Эписи озьерини анда ерли халкъ эсап этелер. Би-

зимкилери шимди зар-зорнен Кырымнын чёлъ рай-онларына сокъулып олалар. Язылув меселеси кене пыткалы. Байдар вадийсинде исе бизимкилери умумен ёкъ, дейлер. Оларгъа анда бармагъа мусааде олунмай. Не ичюн? 1944 сенеси коммунистлер бойле укюм чыкъардылар. Кырымтатарларгъа олгъан бу вахшийлик эп девам эте... Лякин халкъ бирлик олып иш корсе бу зынджырларны эписи бир къопарып атар... Олар, эльбет, башта Байдаргъа барырлар, анда ерлешмеге тырышырлар...

Козылері огюнде чокъ йыллар эвельси бир сыныфта берабер окъугъан аркъадашлары, онгъа маъзун алда бакъып тургъан Рустем асыл олды. Юреги чапаланып алды. Шимди Рустемни корсе, таныр экенми? Я о Мавилени?

Рустем шимди Кырымда яшай. Амма къайсы ерде экенини Мавиле бильмей. Онынъ худжур бакъышлары бар эди. Мавилени корьгенде череси бирден къуванч иле йылтырай, юрегинде не олса, эписини айтаджакъ, тёкеджек адам киби джоша, сонъра маъзуллене.

Сонъки кере оны шу алында корьген эди.

Мавиле секизинджи сыныфны битирмек узре. Сонъки "ана тили" имтианындан гъает хошнут чере иле чыкъты. Онынъ этрафында топлангъан талелелерге сагъ элининъ беш пармагъын ачып косътерди. Козылерини юмып, теренден нефес алды. Сонъра озюни тышкъа атты. О имтианларгъа диама биринджи олып кире, биринджи чыкъа. Бу, эльбетте, ялынъыз озъ кучюне зияде ишангъаны ичюн дегиль! Имтиандан ким къоркъмай?! Адети ойле. Къапы тюбюнде эеджанланып отурмагъа севмей. Отургъанларны корьгенде даяналмай.

Мектепнинъ кениш азбарына чыкъкъанынен кимсеге къулакъ асмай, къаршыдакъи чешмеге чапты. Анда эл-лерини-бетини ювды, салкъынланды. Онгъа бирден чешменинъ янашасында кимдир бакъып тургъан киби кельди. О якъкъа бакъты. Козылері Рустемнинъ шенъ назарынен токъуштылар. Иигитнинъ янакълары алландылар. Мавиле озюнинъ де ойле олгъаныны дуйды. Бетини даа деми чешмеде салкъын сувнен ювгъанына бакъмадан, янакъларына бибер сюрткен киби янмакъта эдилер.

Рустем, Мавиленинъ агъасы, Джафернинъ якъын до-сту. Бири-бирилерини эки-учъ йылдан берли яхшы биле-лер. Балаларнен топлашып дагъгъа фындыкъ, бик фын-дыгъы, ахлап, алджы алма джыймагъа баргъанда, Джа-фер даима достларынынъ янында ола эди. Джафернен экиси тереккс чыкъып, ахлап къакъалар. Мавиле исе ашагъ-ыда, олар къакъкъан ахлапларны джыя. Патырдап тёкю-леяткъан ахлаплар онынъ башына, аркъасына уралар. Ах-лапларнынъ патырдысына къызнынъ шакъылдысы къо-

шула. Эвге кыйткында оларнын торбалары эр кеснининден кыба ола. Бойле вакытларда Рустемнен экисинин козылери тесадоуфен бири-бирине расткеле. Экиси де кулюмсирей ве кене озь ишлеринен мешгуль ола эдилер. Бир кунь олар кене дагыда кызылчык джыйгьанда, Джафернин узакылашып, кыйдадыр екь олып кеткенини дуйган Рустем чапып Мавиленин янына кельди. Сыкь-сыкь нефес алып, онын козылерине тикилип бакъты. Дудаклары кыбырданды, бир шейлер айтмакь истеди... Бу вакытта бираз авлакьтан Джафер оларны чагырып сызгыргьаны эшитилди. Экиси де бирден абдырадылар, сонъра бири-бирине бакъып, кулюштилер. Сепетчиклерини алып, Джаферге таба чапып кеттилер.

Юкьары сыныфларнын талебелери, биология оджапчесинин тешебюсинен чечек джыймакь ичюн дагыдаки аланлыккыа бардылар. Джафернин насылдыр иши бар эди, о себептен эвде кьалды. Рустем эп Мавиленин янында доланды. Чокь ерлерде талебелер тик дагыда тырмаштылар. Огьланлар кызыларгыа ярдым эттилер. Рустем ничюнدير Мавилеге ярдым этмеди, чекинди, кенарда айланып юрди. Бундан файдаланган эки огьлан дагы елу боюнда кызынын янындан кетмедилер. Де бири ярдым этти, де дигери. Рустем оларгыа тосат-тосат тикленип бакъа, лякин бир шей айтып оламай. Тарсыкыа, ачувлана, кыызара, лякин индемей юре. Ниает, уйлеге якьын олар кениш аланлыккыа чыкьтылар. орталыкь бем-без. Сагыа-солгыа — кыйда бакъсань пападие. Мавы кок ве безь аланлыкь. Гуя бутюн дюнья безь чаршафкыа бурюнген. Чокь кечмеден кызыларнын башында чемберлер пейда олды. Мавиленин башында бир шей екь. Кестане ренкли сачлары дагыныкь. Элинде эки-учь дане, сапла-ры узун этип кьопарылган, пападие ве башкыа чечеклер. Деминки йигитлер онга чембер япып бердилер, кызы алмады. Козь кыясындан Рустемге бакъты. Янына учь кызы кельди. Мавилеге бир шейлер айтып, кулюштилер. Огьланлар азачыкь кенаргыа чекильдилер. Рустем бир кьараргыа кельген киби олды. Беш-алты пападие алды, кимсеге бакьмай догьру Мавиленин янына барды.

— Мавиле, бакь буларны, насыл дюльберлер! Санъа кетирдим, — деди эеджанлы, лякин кьатий сесинен.

Мавиле башыны котерди, башта кьаршысында турган Рустемге, сонъра этрафына бакъты. Эписи олмаса да, чокьусынын дикькыаты оларда экенини корьди. Кызы атеш ичинде кьалган киби олды: “Сен не япасынь?” демек истеди. Лякин индемеди. Рустемнин элиндеки чечеклери алды.

Демн ялынъыз Рустемнинъ дегиль, бу алны козетип турганларнынъ чокъусынынъ синъирлери тартышып, эль-аякълары къатып къалган киби олган эди. Мавиленинъ ачыкъ чивитли киби корюнген эля козылерине бакъаркен, Рустем бирден озюни сербест ис этти. Юткъунып алды. Къызгъа, сагъ ол, демек истеди. Лякин агъызындан башкъа сёзлер чыкъгы.

— Мавиле, сенинъ козылеринъ пек дюльбер экен. Мен оларны чокътан эследим, — деди къалтыравукъ давушнен.

Рустем ондан башкъа сёзлер де айттымы, ёкъмы, бильмей. Ондан сонъра, даа не олгъаныны Мавиле хатырладан аджиз. Дагъдан койге насыл тюштилер? Бу вакъыт онъа кимлер ярдым этти? Эки огълан къайда гъайып олып кетти? Къызлар озъ араларында нелер дедилер? Буны оджапче билемиз? Достлары Джаферге айтсалар, къардашына не дер? Мавиле озю бу суаллернинъ ич бирине джевап берип оламай. Эеджанлана, алжизлене. Лякин бутюн буларнен берабер юрегининъ тёрюнде насылдыр хошнутлыкъ ис эте.

Бу вакъиадан сонъра къыз Рустемге корюнювден къачынды. Къаршы-къаршыгъа расткельгенде исе башыны кенаргъа буруп, кече кете эди. Къызны корьгенде Рустемнинъ козылери шенълене, атешлене, лякин къыз терс чевирильгенде, къальби кедер ичинде къала эди.

Бойле этип юрселер де, мектепте къызларнынъ тиллеринде оларнынъ севгиси дестан олды, диварда къайда бакъсанъ, “Мавиле + Рустем”, деген язылар козылерин тюртмекки девам этти.

Вакъыт кечти, Мавиле бу вакъиаларнынъ эпосини унуткъан киби олды, Рустемге кулюмсиреп бакъа башлады.

— Мавиле, имтианлардан къуртулдынъ, хайырлайым, — деди онъа Рустем бир дефа къуванчлы сеснен.

— Сагъ ол, Рустем! Мен беллесем, сенинъкилери де энди бираз енгиллешти, битязды.

Рустем башыны терсине къакъытты.

— Мен оларнынъ биткенини истемейим. Имкяны олса, мен бу мектепте сенинънен берабер он йыл даа окъумагъа азырым!

Мавиленинъ беденини хафиф ель сыйпап кечкен киби олды. Вулжуды къалтырады. Не ичюндир, деръал мектеп азбарыны козетти. Азбар ичинде кимсендир лакъырды этип отургъан Джафер ялкъ этип оларгъа бакъты, яваштан аякъмашинасына минди, достунынъ этрафында бир даире ясады, чыкъып кетти.

“Худжур шей, — деп тюшюнди Мавиле. — Бутюн вакъ-

ыт мени назарет алтында туткъан, яныма бир огъланны якъынлаштырмагъан агъама шимди не олды?”

Лякин о, Мавиленинъ тюшюнгени киби, ялынъыз шимди дегиль, асылда бу ишке озъ мунасебетини дуй-дурмакъ истемей. Къызларнынъ фысылдысыны чокъ керелер эшитти, диварлардаки языларны да корьди. Лякин къызгъа Рустемнен корюшювни, лаф этювни ясакъ этмеді.

Джафернинъ арекетини ялынъыз Мавиле дегиль, Рустем де козетип тура эди. О къапыдан чыкып кеткенинен енгиль нефес алды.

Тегиз, муъкем тишлери йылтырап алдылар. Къыз кулюмсиреди. Озь дуйгъусыны Рустем киби ачыкътан-ачыкъ бильдирмек истесе: “Сенинъ тишлеринъ пек дюльбер экен!” дейджек. — Мавиле! — йигит бирден узанып, къызнынъ элини авучлары ичине алды, азачыкъ сыкъты. Онынъ эллери-къалтырамакъта эди. — Мен даима сенинънен берабер олмакъ, мени эсир эткен козьлеринъге, дюльбер чехренъе даима бакъып турмакъ истейим. Ичимде джаным бар экен, сени кимсеге бермем, меним Мавилем! — О азачыкъ эгиліп, атешли дудакъларыны ири авучлары ичинде комуляген эльнинъ инджечик пармакъларына басты.

Севги багъчасында эки генч ичюн олгъан биринджи ве сонъки корюшюв...

Бу манзара Мавиленинъ тасавурында арт-артына чекильди. Къою думан ичине синъип, ёкъ олып кетти. Кечмишке дёнди.

Мавиле, эльбетте, анда барыр. О койде булунгъан койдешлерининъ айткъанларына коре, мектепнинъ бинасы аля йыкъылмагъан. О кене мектеп. Лякин анда энди башкъа несиль ве къайдалардандыр, йиптен-къазыкътан къуртулып мында кельген, “ерли халкъ” адыны алмагъа тырышкъан зыпкъынларнынъ балалары окъумакъта. Я чемше? О тура экенми? Итимал о да турадыр, бельки эвельдекиси киби чагълап акъадыр. Суву да ойле, татлы ве салкъындыр. Табиат денъише бере, лякин сув ёкъ олмас. Озь ёлунен кетеберир. Я инсанлар? Ах! Инсанлар... Муреккеп иш! Вакъыт оларгъа япаджагъыны япа, кече кете. Мавиле о девирни козьлери огюне кетирмек истеди. Ниает, мектеп ве чешме. Олар озъ ерлеринделер. Ялынъыз Мавиле ве Рустемнинъ о бахтлы девирни ёкъ. Ола да бильмей.

Мавиле хаялнен кене анда доланды. Мектепнинъ артында сыранен узун сельбилер бар эди. Талебелер тенефюсте оларнынъ тюбюнде дёрткоше топ ойнай эдилер. Джафернен Назим деген огълан даима ана башы ола тургъанлар...

“Акъ терек, кок терек, бизден сизге ким керек?..”

Мавиленинъ къулаклары тюбюнде кыз баланынъ джам киби къуру, чатлакъ сеси янъгырады.

Онъа къаба, сагъыр сес къошулды.

— Шахане Мавиле керек...

Бу Рустемнен бир сыныфта окъугъан Назимнинъ сеси эди.

Назим Мавилеге чокъ керелер мектюп язды. Лякин ич бирине джевап алмады. Корюшкен вакъытларында исе ондан не ичюн джевап бермейсинъ, деп биле сорамай эди. Кулюмсиреп, къызнынъ козьлери ичине бакъа бере тургъан. Рустемнен экисининъ севги романы эшитилген сонъра, мектюплер кесильди. Лякин Мавилени къайда коръсе, къулакларынадже къызара, сусып кечире эди. Назим онунджы сыныфта окъугъанда, къышта апансыздан ольди. Дагъдан одун кетиреяткъанда вызнен кеткен арабасыны айланмаларнынъ биринде етиштирип бурып оламай, учурымдан ашагъы атылып кете. Мектепнинъ артындаки мезарлыккъа комьдилер.

Мавиле, шубесиз, онъа да барыр. Анда мусульман мезарлыгъы узанып барып, рус мезарлыгъына токъуна. Оларны бири-биринден кениш топракъ ёл айырып тура. Бу мезарлыкълар дженк вакътында зияде кенишледилер. Мезарлыкъларнынъ юкъары маалле тарафында Акъяр чарпышмаларында эляк олгъан юзлернен аскерлер ве денъ-изджилер дефн олунды. Ашагъыда, мусульман мезарлыгъыннынъ девамында, офицерлер... Олар да чокъ эдилер. Эписи яш кишилер.

Мавиленинъ козьлери огюнде ири къара мермер устюнде, элинде тюфегги, огге ынтылгъан аскер пейда олды. Эльбет, шимди анда ойле эйкель барлыр.

Бу абиделер оларнынъ къапылары огюнден де корюнселер керек. Оларнынъ къасабасы гъает дюльбер манзаралы ер. Ялта беттен келип, Байдар къапысындан вадийге кирилген сонъра, огюнде Байдар къасабасы пейда ола. Ешилликке комюлесинъ. Дагълар, орманлар, къаялар, къырлар... Шу дагълар этегинде къасабалаки адамлар озюнджесине бахтлы яшай эдилер. Аналар, бутюн кунъ тарла-ларда чалышып, ёрулып кельген къоджаларынны, огъул ве къызларыны темиз одалар ичинде къабул этмеге тырышып, чапа-чапкъалай, эр ерни сипире, сюрте, акъ-шамлыкъ аш бакълалар. Сыгъырны сагълалар, сют пиширелер. Орталыкъкъа къаранлыкъ чёке, эвлерде чыракълар яна. Къоранталар акъшамлыкъ ашкъа отуралар.

Шойле кунълернинъ биринде, къоранта беш ода бойлап кеткен узун ве кениш, джамлы, ачыкъ кок боялы, электрик ярыгъындан кунъдюз киби ярыкълатылгъан софа

ичинде, софра башында акышамлыкъ емеги вакъытында Алимени тыштан буюк огълу Джафер чагъырды. Ана чапып чыккыты.

Джафернен Мавиле эвлерининъ сол тарафында булунган куюу башында, индемейип, сукют алда сакъланып туралар. Куюудан тазе чекильген сув кюпкыа ичинде чалкъланып турмакыта. Джафернинъ аякымашинасы куююнынъ тахталарына даяндырылган.

— Хайыр ола, балам, кыйда эдинъиз? — деди ана Джаферге мураджаат этип.

— Дегирмен дереге кезинип чыккыкан эдик... — Джафер деми анасы чыккып кельген софагъа баккыты. — Ана, озюнъиз яшагъан, юрген эвни, софаны бу ерден сейир эткен вакъытынъыз олдымы? — деп сорады гъамлы сеснен.

Ана онынъ сёзлерининъ манасыны анълап оламады. “Ким билъсин оны” деген киби, омузларыны кыысты.

— Не ичюн сорайсынъ? — деп огълуна диккыятнен баккыты.

— Сиз о яккыа, о дюльберликке бакынъыз, яхшы бакынъыз!

БЕДИЙ СЁЗЮМИЗНИНЪ ЭВРИМИ

(XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы деври иле багълы историография меселелери)

Къырымтатар бедий эдебияты чокъ асырлыкъ тарихке малик олып, кендисининъ эвриминде (эволюциясында) икътисадий, сиясий, ичтимаий ве медений дурумына багълы чешит девирлерге болюнир. Бу больмелернинъ сынъырларыны бир чокъ алим ве тедкъикъатчыларымыз тюрлю-тюрлю берселер де, эр алда эсас буюк къысымларыны айыргъанда, умумий анылайышлары ве косътеришлери бир олгъанындан, биз шу умумий нокъталарны эсас тутамыз.

Башлангъыч ирмакълары умумтюрк (Орхон-Енисей) язма ядикярлыкълары теркибинде YII-XI асырларгъа аиттир. Бундан сонъ XIII-XV асылрлар, сонъра XV-XVIII ве, якъынджа тарихимизни алсакъ, XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девирлеридир. Эбет, бойле больмелерде де баягъы дередже шартлылыкъ бардыр. XIX ве XX асырнынъ арасыны бир чокъ тедкъикъатчыларымыз (эм акълы оларакъ) 1905 сенесинедже, яни биринджи рус инкъилябынадже, ве бундан сонъки девир, эсасен 1917 сенесинедже, болелер. Бундан сонъ да 1917-21; 1921-28; 1928-41; 1957-87 ве сонъкисинден кунюмизге къадар девир косътериле.

Иште, бугунъ юксек тасиль программалары боюнджа къырымтатар эдебияты ве эдебий тенкъидининъ тарихи огренилirken, мезкюр девирлерге болюнип огрениле. Буларнынъ эписи эдебий сёзюмизнинъ эвримини, умумий кетишатыны огренильмесини къолайлаштырмакъ макъсадынен, текрар этемиз, бири-бирине багълы олгъан тарихий, икътисадий, сиясий, ичтимаий, медений ве атта жанр, шекиль, услуп, ольчу, тиль бакъымларына эсасланып болюнгендир.

Бу чалышмамызда бедий эдебият тарихимизнинъ эврим нокъталарындан бири олгъан XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девринде айрыджа токъталып, бунынъ къыска эдебий анылайыш нокъталарыны бельгилеп, базы историография меселелерини, яни бу девирге багъышлангъан тедкъикъатларны козьден кечирип, оларнынъ мезкюр девирдеки эдебий-тарихий джержьянларыны, кучълюдже бедий нокъталары-

ны ве, кереги олгъан вакъытта, алякъадар меселелерни ачыкъ-лайджакъмыз.

XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девирине багъышлангъан тедкъикъатларнынъ буюк бир кысымы улугъ мутефеккиримиз Исмаил-бей Гаспринский иле багълыдыр. Бу тедкъикъатлар эм колем, эм джиддиет, эм сыфат бакъымындан айырылып туралар. Лякин буларнынъ чокъусында энъ аз токъунылгъан меселе — кырымтатар бедий эдебияты ве бедий сёзю олгъанындан ве И. Гаспринский иле багълы тедкъикъатларнынъ библиографиясы аман-аман эписи якъында айры китап суретинде нешир олунгъаны себебинден,¹ буларгъа хусусий дикъкъат айырмайып, тек бедий эдебиятымызгъа багъышлангъан монографиялар ве махсус чалышмалар узеринде токъталаджакъмыз.

XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы деври эдебият тарихимизининъ энъ аджайип ве юкселиш нокъталарындандыр. Илимде "уялма деври" ибареси алтында белли олып, акъикъатен, Къырым кутълелерининъ энъ кениш даиреде джаннамасы ве тепренмеси, бутюн ичтимаиетимизининъ кучлю силькинип, джемиеттеки тефеккюр ве анъламларнынъ тюрленмеси, эбет, миллий медениетимизининъ "уялмасына" ве белли дереджеде илерилемесине себепчи олып ве ахырысонъу, иште, бу джанланманынъ, "уялманынъ" ве онъа коре арететлер акъымынынъ нетиджесинде 1917 сенеси ноябрь 24 (яны услюпнен декабрь 6) 1 Къырымтатар Миллий Къурултайымыз кечирилип Русие ичерисиндеки мусульманлар арасында, эм ялынъыз олар арасында дегиль, биринджи миллий парламент ве парламентнинъ башында тургъан 5 кишилик директория сайланды...

Эдебий-медений саагъа келиндже, ич бир тюрлю къабартма этмейип айтмакъ мумкюн ки, "уялма деври" ичтеписининъ (импульсининъ) нетиджеси оларакъ 1917-21 ве 1921-28 сенелерининъ, бугунде классикамыз сайылгъан, энъ гузель эдебий эсерлери яратылгъандыр.

✓ Юкъарыда къайд этип кечкенимиз киби, бугунде-бугунь "уялма девирининъ" огренильмеси Къырымда, эм ялынъыз Къырымда дегиль, акълы оларакъ биринджи невбетте Исмаил-бей Гаспринскийнинъ шахсиети иле багълыдыр. ✓ Онынъ буюк ве олдукъча амачлы, хедефли ве прогрессив фаалиети нетиджесинде этрафында кырымлылардан Бекир Эмекдар, Асан Нури, Аджи Абибулла, Абдульгъафар Шейх-заде, Сеит Абдулла Озенбашлы, Абибулла Керем, Исмаил Леманов, Асан Сабри Айвазов, Осман Акъчокъракълы, Решит Медиев, Асан Чергеев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Мемет Нузет ве даа сонъра Номан Челебиджихан, Джафер Сейдамет, Абляким Ильмий, Бекир

¹Ганкевич В. Исмаил-бей Мустафа-огъу Гаспринский. Биобиблиография. Симферополь, "Крымучпедгиз", 1995 (80 с.).

Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде ве даа бир чокъ дигерлери топланып, маарифперверлик, миллетсеверлик иле ашланып миллий азатлыкъ гъаелерини куттилер ве кендилери де миллий-медений-эдебий сааларда гъает фаалъ чалышма ве арекетлерде булунып, о девирдеки инкишаф эснасымызда ольченмеси къыйын олгъан муим роль ойнадылар.

Дженктен зель бу девирни эр тарафлама огренильмеси ичюн бир чокъ ишлер япылды. Тек монографик чалышмаларнынъ (булдугъымызгъа коре) сайысы едиге бара. Сырада биринджиси Осман Акъчокъракълынынъ 1920 сенеси "Миллет"те басылгъан "Къырым тюрк-татар эдебиятынынъ къыскъаджа тарихчеси"² серлевхалы парчасы тура. Бундан сонъ А. Лятиф-заденинъ 1927 сенеси чыккъан "Къырымтатар эдебиятынынъ сонъки деври эдебияты акъкъында"³, профессор Б. Чобан-заденинъ 1928 сенеси айры китап шекилинде чыккъан "Сонъ девир къырымтатар эдебияты. Тенкъит теджрибелери"⁴, академик Агафангел Крымскийнинъ 1930 сенеси басылгъан "Литература крымских татар"⁵, Амди Гирайбайнынъ 1935 сенеси Костенджеде (Романия) нешир олунгъан "Къырым эдебиятына бир бакъыш"⁶, Абдуреим Алтанълынынъ 1935-36 сенелери девамында басылгъан "Шамиль Тохтаргъазы ве Чергеев"⁷ ве, ниает, Керим Джаманакълынынъ 1940 сенеси савундырылгъан "У. Ш. Тохтаргъазы — халкъ шаири" мевзусындаки намзетлик диссертациясыны къайд этемиз.

Амма бу ве базы дигер чалышмаларнынъ азачыкъ олса да инджелемесине кечмезден зель, сёзю кечкен девирде бедий эдебият акъкъындаки анълайышларны, онынъ вазифелери, назарий джиэтлери, бедий сыфат дереджеси ве ичтимаиеттеки эмieti хусусындаки фикирлерни козьден кечирменинъ люзюмиети бардыр.

Эдебий ве медений фаалиет акъкъындаки фикирлер зелья XIX асырнынъ сонъунда чыкъарылгъан И. Гаспринскийнинъ "Медениет ислямии" (1894), "Муаллимлере ёлдаш" (1898), "Усул-и-эден" (1901) киби рисалелеринде сёйленип, сонъундан 1906 сенеси "Терджиман"да (№ 20, март 1) басылгъан "Миллий шиир ве эдебият" парчасында умумийлештириле. Гаспринскийнинъ назарында: "Лисаннынъ мизаны (ольчюси — И. К.) ве незакети — шиирдир, шаирлер исе лисаннынъ энъ буюк, энъ мунир (айдын — И. К.) хадимлеридир. Бинаэ-

² "Миллет", 1920, №/№ 6, 7, 9, 10, 12, 13, 14.

³ "Окъув ишлерин", 1927, № 4-5. С. 29-44.

⁴ Акъмессджит, "Илери" журналы идареси", 1928 (102 с.)

⁵ Студий з Криму. Киев, 1930.

⁶ Къырым шаирлери. Костендже, 1935 (96 с.). С. 14-35.

⁷ "Большевик ёлу", 1935, № 4. С. 15-17; 24-26; № 6. С. 16-20; № 7. С. 24-27; № 8-9. С. 22-23; № 10. С. 19-22; "Эдебият ве культура", 1936, № 1. 37-40; № 2. С. 29-32.

налейхи (демек ки — И. К.), ара-сыра корьдигимиз миллий шиирлере козь кьулакь олуёруз. Нешир олунан шиирлерден бир хайлиси гъает ачыкъ ве садё тюрк дили иле язылмакъ иле берабер легафетлидирлер (дюльбердирлер — И. К.) Амма базылары пек кьаба ве балталама олдукъларындан мада (гъайры — И. К.), шиир биле дегильдир, чюнки базы "шиирлерии" табият-шиириеси олмамакъ иле берабер шиирин везн ве ольчюси олдукъындан хабердар олмадыкълары анылашылыёр..."

Гаспринскийнинъ бу алынмада "табият-шиирие" аныламы кениш мананы ташып, бугуньде "бедийлик", "бедиеет дереджеси" киби аныламларнынъ айныдыр. Мында эм образ, эм тиль, эм аэнк, эм ольчю меселелери турып, бедий эсернинъ эсас маиети анылатылмакътадыр.

Дигер муэллифинъ, Исмаил Лемановнынъ, XIX асырнынъ сонъуна аит олгъан "Енъи табакъа татар эдиллери" макъалесиндеки бедий эдебият анылайышларына дикъкъат этейик. Академик А. Крымскийнинъ хаберине коре, бу макъале 1898 сенеси язылды, лякин шу вакъытта нешир этильмедди. Ялынъыз 1905-1906 сенелери бу чокъ муим ве буюк парчанынъ къазантатар языджысы Марджани ве азерлилер: эдебият тарихчиси Ф. Кочарлинский ве несирджи Н. Нариманов хусусындаки къысымлары матбуат юзюни корьдилер. Бизим къолумызда И. Лемановнынъ айны чалышмасынынъ 1926 сенеси нешир этильген бир къысмы булунмакъта. Мисальни, иште, шу сонъки метинден кетиремиз: "Бир миллетин эдебияты шу миллетин яшайышынынъ айнасы, кузьгюсидир. Эдебият айнасына бакъаракъ, бир миллетин кечмиш ве ал-азырдаки аятыны, мукъаддератыны (такъдирини — И. К.), онынъ характерини огренмек мумкюн олдукъы киби, бильакис (аксине — И. К.) бир миллетин алы-яшайышы, табияты ве тарихи иле ашна олундыгъы алда шу миллетте не киби бир эдебият ола биледжеги де тасавур идиле билир. Бир миллетин эдебияты, онынъ аяты, руху, маневияты ве тарихи демектир ве шу миллетин балалары мутлакъа озь эдебиятлары иле танышмакъ ве ашна олмакъ керектирлер. Чюнки эдебият окъуйыджы миллет эрфадына (ватандашларына — И. К.) гъает гузель тербие тесир верир. Гузель дуйгъуларыны уяндырыр, рухуны юксельтир, ахлякъыны темизлер, авес ве фаалиетини арттырыр..."⁸

Бунъа пек якъын фикирлерни кене о вакъытлары шаир ве драматургымыз Сеит Абдулла Озенбашлы ифаделеди. О, театр санъатынынъ маиетини анылатыркен, кендисининъ 1897 сенеси язып, 1902 сенеси айры китапче шекилинде нешир эткен "Оладжагъа чаре олмаз" пьесасынынъ кириш сёзюнде: "Театро тесмие эйледигимиз — бир айне-и-акъикъатнамедир. Театро инсанлары бир ере йыгып файдасыз шейлерле баш

кутип, онларын параларыны алмакъ къастыле япылмайып, бейни-бешере бир зб-умум макъамында (инсанларгъа бир умумий баба сифатында — И. К.) хэр беяне, хэр къусур ве нукъсанларыны олдугъы мисалле кендилерине косътерип, онлары ичтинап итмелери лязим келен ве бир такъым шан-и-инсаниете ич де бир заман тенсип (ляйыкъ — И. К.) корюльмемиш олан этвар (арекет усулы — И. К.) ве харекет-и-хэиваниеден сакъламакъ... Театройы бир "алим" дир — дедигимизден сонъра, джемиетни дахи бир мектеб-и-здеп десек, не лязим келир! Чюнки онынъ назир ибретле Сократын "эдеби эдеписизлерден огрендим" — дедиги киби, сахна темашасына назир ибретле мунтазыр олып (беклеп, интизар этип — И. К.) акъикъат хал темашайы ляйыгъыле корип тефхимини (анълатмасыны — И. К.) де биленлер ичюн бу бир сахна-и-ибрет, бехшет (дюльберлик — И. К.), зикъыймет ад олуна билемезми?"⁹

Бу анълайыш ве фикирлерни, занымджа, бугунъ де догъуртмакъ яхут бир шейлер къошмакъ чокъ зор олур. Драматург Сеит Абдулла Озенбашлы джихан театр санъаты иле ашна олдугъы ве пьеса язаркен, жанр талабы, жанр къаиделерине риаает этип, макъсат, гъае ве пьесаджылыкънынъ дигер хусусиетлери акъкъында тасавурлары айдын ве ачыкъ эди.

Назм эсерлерине дёнеркен, кене чокъ ибретли мисаль кетирмеге иджап этилир. Лякин косътерильген менба пек сийрек олдугъындан, о акъкъында да эки сёз къошайыкъ. Сёзюмиз "Ветан хадими" газетасы хусусында кете. 1906-1908 сенелери девамында чыкъарылгъан газетанынъ юзьлердже номерлеринден бугунъде ялынъыз дёрт номери (1908 январь 4 ве 1908 июнь 7 нухаларынынъ копияларыны чыкъарттыкъ) Санкт-Петербургда М. Е. Салтыков-Щедрин адына кутюпханеде булунмакъта. Газетанынъ аман-аман бус-бутюн гъайып этильмеси шашыладжакъ шей... Бунынъ себеби, бельки де, нашири ве мухаррири чар охранкасы фикириндже адден зияде къараманлыкълар косътергенлериндедир. Эр алда мухаррири А. С. Айвазов бир хатырлавында: "Ветан хадими" котерген ичтимай ве сиясий меселелерни о заманда Кырымда нешир этильген рус газетлери биле котермеге къоркъа эдилер... Атта чарын, башындаки таджындан башкъа ич бир дегер ве къыймети олмагъаны да язылды.¹⁰

Иште, бу сакъланып къалгъан дёрт нуханынъ бирисинде А. С. Айвазовнынъ бедийи эдебият ве айрыджа шиирiet ве шайрлер хусусындаки фикирлерине дикъкъат этейик: "Кырымда татар эхалиси арасында миллий лисанда шиирлер ве бейитлер язанлар чокътыр. Бу шиирлерин базылары эллерде

⁹ Озенбашлы С. А. "Оладжагъа чаре олмаз". (Пьеса), Багъчасарай, "Терджиман" матбаасы, 1902 (23 с.). С. 1-2.

¹⁰ Айвазов А. С. Кырым геничлигининъ илькин газетасы. // Илерн, 1926, № 1. С. 52.

гъайып олып гидиёр ве базылары исе, язан кимсенинъ кендинден ве бир къач достундан гъайры, кимселере малюм олмайып къалыёр. Бунъа себеп исе, язанларын бир тарафтан кенди шиирлерини нешир иттирмее ёл бильмедиклери эснада, дигер тарафтан да нешир иттирмее чокъусынынъ икътидары олмадыгъыдыр. Шубе ёкъ ки, бизим миллий шаирлерин язан шиирлеринде ве бейитлеринде нукъсанлыкълар вардыр, чюнки язанлар эдебият къаиделерине вакъыф (бильгили — И. К.) олмадыкъларындан гъайры, оглеринде бир гузель мисаль, гузель бир орьнек коремиёрлар. Миллий къырымтатар шаирлерининъ яздыкълары бихуде (файдасыз — И. К.) гъайып олып китмеси миллиет нокъта-и-назардан олсун, умумий эдебият тарихи ве саире нокъта-и-назардан олсун, пек аджынаджакъ алдыр. Бундан долайы "Ветан хадими" стунларында "Миллий Къырым эдебиятымыздан" серлевха иле миллий къырымтатар шаирлерин шиирлерини ве бейитлерини эки-бир дердж итмее къарар вериёруз... Кеченлерде "Ветан хадиминде Усеин Шамиль эфендининъ (Тохтаргъазынынъ — И. К.) бейитлерини дердж итмиш идик. Бу бейитлер "Ветан хадими" стунларында У. С. эфенди (Умер Сами Арбатлы олмалыдыр — И. К.) тарафындан пек эдибане тенкъит идильди..."¹¹

Эбет, медений ве хусусан эдебий дурумны анылатыджы чокъ озьгюн левха. "Къырымда миллий писанда шиирлер ве бейитлер язан чокътыр". Бу пек эмиетли нокъта. Келеджек чалышмаларымызда буны тетамат ве инджеликлерипе исбат этмеге, тасдыкъламагъа чалышаджакъмыз. Шимдилик бу "чокъ языларнынъ" гъайып олмасы къасеветини ве "бу гъайыплар миллет нокъта-и-назарындан олсун, умумий эдебият тарихи ве саире нокъта-и-назардан олсун, пек аджынаджакъ алдыр" фикирини айыракакъ, "Терджиман" девринде "Терджиман" матбаасында газетанынъ озюнден гъайры даа юзьлердже чешит китап ве рисалелер, шу джумледен бир чокъ эдебий эсерлер басылгъаныны къайд этейик. Бу эдебиятнынъ чокъу Москва ве Санкт-Петербургнынъ буюк кутюпханелеринде шимди де сакъланмакъталар...

Юкъарыдаки алынманынъ сонъ сатырларында У. Ш. Тохтаргъазынынъ шиирлерини Умер Сами "эдибане тенкъит" эткени хусусындаки сёзлерде кене де Гаспринский ве Лемановнынъ "бедиет" акъкъындаки фикери текрарлана. Яни тенкъит де алма-сапма дегиль, эдебиятны, онынъ къаиделерини аныламакъ, яратылгъан образларыны корьмек ве дуймакънен "бедиетни" сезмекнен япылыр.

Айвазовнынъ аныламына коре, бедий эдебият не къадар чокъ яратылса ве иджат этильген шейлер гъайып олмайып, эписок бильмирлер тарафындан догъру къыймет кесильсе,

¹¹ Айвазов А. С. Миллий Къырым эдебиятымыздан. // Ветан хадими, 1908, № 21, июнь 7.

миллий эдебиятнынъ осьмесине ве илерилемесине кениш ёллар ачыладжакъ.

Эбет, миллий эдебият, миллий медениет миллетни миллет этеджек, онынъ цивилизациян эснасыны къоюртаджакъ ве юксельтеджек, инсанлыкъ хасиетлерини даа да ишлеп, дуйгъуларыны темиз ве нефис этип, инсанларны бири-бирине дуйгъудаш ве къардаш япдажакътыр.

Эдебий эсерде мусбет образ яратылыркен, онынъ арекетлери, фикирлери, дуйгъулары белли бир эстетик кучъ ташыяракъ (эбет, истидатлы язылгъан эсерде), окъуйджыларгъа тесири иле кендисине бир самимий меслекдеш, дуйгъудаш ола. Эм ялынъыз мусбет дегиль, менфий образ да белли дереджеде инсанны тербие эткенини, юкъарыда сёзю кечкен С. А. Озенбашлынынъ миллийден эвель бешинджи асырда яшагъан Сократтан мисаль кетирилген "эдепни эдепсизлерден огрендим" сёзлерини, яни насыл япмамакъ, насыл шейлерден вазгечмек, чекинмек, утанмакъ керек олгъаныны корьмек ве анъламакъ...

Эдебиятнынъ джемиеттеки гъает муим ролюни, кереклигини ве бала тербиесинде эмиетини дигер буюк эдибимиз Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ 1910 сенеси нешир этилген "Налеи Къырым" ("Къырымнынъ инъильтиpleri") серлевалы манзумелер топламынынъ кириш сёзюнде коремиз. Ве Тохтаргъазы бу ерде эдебий эсернинъ зайыфлыгъыны тасильнинъ зайыфлыгъы иле багълай: "Бойле бир назмын (бу ерде "шаирин" манасында — И. К.) табиятында шаирлик хасиети булунса биле, назм ве шиириндеки невакис (нукъсанлыкълар — И. К.) тасилиндеки невакисиле мютенасип (багълы, уйгъун — И. К.) булунаджагъы табиийдир..."¹²

Башкъа сёзлернен айткъанда, инсаннынъ истидаты олса биле, оны ишлемек, инкишаф эттирмек керектир.

Ве мезкюр девирнинъ эдебият анъламларындан сонъки мисалимиз Романиядан Ватанына къайтып, асырымызнынъ башында Къырымда гурылеген медений ве эдебий омюрге къошулгъан эски мухаджирлеримизден Умер Сами Арбатлы иле багълыдыр. О, кендисининъ 1910 сенеси басылгъан "Чоджукълара аркъадаш" къырает китабында шойле яза: "Ильк бакъышта теслим олуныр ки, бу китапта саделигин энъ сонъ мертебеси ихтияр идильмиштир. Бизде бу усул узьре бу къададар саде бир къырает китабы хэнуз язылмамыштыр денильсе, пек де любалыгъа дегильдир, иште, китаплар мейданда... (Бу топламда) мазмуннынъ энъ зияде талевенинъ ошуна китеджек... къысымыны интихап эйледим (сайладым — И. К.). Керек тахрире (язылышында — И. К.), керек такърире (тарифинде, икяесинде — И. К.) эльверишли олмаян ич бир шей

¹² Тохтаргъазы У. Ш. Налси Къырым. Къарасувбазар. З. О. Роганнынъ матбасы, 1910. С. 2-3.

сокъмамагъа гъайрет эттим. Шакирднинъ зехн ве фикрине айдынлыкъ кетиреджек, меракъларыны джелъп этеджек, гъайыр-ихтиярий (истер-истемез — И. К.) эзберлееджеклери джитле лисанларыны тасхихе (яхшылаштырмагъа — И. К.) буюк хызмет этеджегинде зерре къадар шубхе олмаян, саде шиирлер къоштум”.¹³

Бу сонъки алынманынъ нетиджеси шундан ибарет ки, бедий эсер (умумен бедий эдебият), хусусан балалар ичюн азылгъан эсерлер, саде образлы, саде анылайышлы олмалыдыр...

Шимди юкъарыда берильген бутюн алынма парчалардаки фикирлерни джумлештирип айтаджакъ олсакъ, бедий эсер ве бедий эдебият инсан ичюн гъает муим роль ойнар, бедий эдебият инсаннынъ дуйгъуларыны инджертир, тербие этер, онынъ энъ къуветли инсанлыкъ хасиетини — фикир ве дуйгъусыны осьтюрир. Бедий эдебиятны чокълаштырмакъ ве сакъламакъ керек. Бедий эдебият сагълам шекилленмеси ве инкишаф этмеси ичюн эдибана тенкъит олмалы. Эдебиятынъ юксеклиги ве сыфат дереджеси тасильнинъ юксеклиги, ве тесир кучю онынъ азнки ве анылайышлы олмасынен багълыдыр.

XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девринде бедий эдебият ве медениет япыджылыгъында бу эсас нокъталарны белгилер ве ачыкълар экенмиз, бедий сёз эврими бир басамакъ даа котерилип анылайыш дереджеси иле баягъы юкселип, джиддийлешип классик талапларына еткенини коремиз.

Энди мантикъ зынджырымызнынъ дигер алкъасына кечмек ичюн чаре бар. Эбет, тамам шу девирнинъ гурь олгъан эдебий-медений кетишатынынъ нетиджесинде, чокъкъа бармай, умумен эдебиятны ве айры азыджыларымызнынъ эсерлерини огренген индже тедкъикъатлар ве монографик чалышмалар пейда олды.

Салмакълыджа араштырмагъа белсенгенлерден биринджиси буюк эдибимиз, бедий сёзнинъ къыйметини ве къадирини гузель билген, кендиси де онынъ озьгюн устасы Осман Асан-огълу Акъчокъракълы олгъандыр. Юкъарыда къайд эткенимиз киби, 1920 сенеси (деврнинъ шаматасы, къанлы чарпышмалары, тахт девримлери ве кучлю ичтимаий бухранларына бакъмадан), “Миллет” газетасынынъ еди номери девамында онынъ “Къырым тюрк-татар эдебиятыннъ къыскаджа тарихчеси” адында чалышмасы нешир олунды. Айтаджакъ олсакъ, (“Миллет” газетасы да бугунъде пек сийрек менбалардан олгъаныны айтмакъ керектир. Оны шимди энъ буюк кутупханелерден къыдырмакъ иши де нафиле япылгъан иш сыйлыр. Тек сонъ вакъытлары Къырымнынъ бекли архив магъ-

¹³ Самм У. Чоджукълара аркъадаш. Къырает. Биринджи китап. Багъчасарай, “Неджм истикъбалъ” матбасасы, 1910. (136 с.). С. 3.

азларындан чыкъарылып, махсус рухсетнамелер иле окъуйы-джыларгъа берильмекте. Биз булгъан биринджи парчада (1920, № 6(57): "50-нджи номерадан мебад" — денильген иляве бериле. Яни махъаленинъ башы 50-нджи номерден келе. Бу илявени профессор Р. Музафаровнынъ "Крымскотатарская Энциклопедия"-сында (Акъмесджит, "Ватан" нешрияты, 1993 (835). Том 1. (С. 62) берильген малюматнен къыяс эткенде, анылашыла ки, биз тапкъан еди парча Акъчокрыакълынынъ монографиясынынъ девамыдыр. Башы исе 1919 сенесининъ 40—50 номерлериндедир. (Оларны биз буламадыкъ). Тамашу девирде "Миллет" газетасы арбий цензуранынъ рухсети иле Осман Мурасовнынъ мухаррирлигинде (куньделик) чыкыкъаны себебинден, номерлер сайысы яныдан башлана. Бундан звельки (1917 сенеси июнь 27-ден) юзълердже номерлери А. С. Айвазовнынъ мухаррирлигинде чыкыкъан эдилер...

Биз тапкъан ве огренген парчадан корюнгени киби, О. Акъчокрыакълы эдебият тарихимизни девирлерге больгенде, Алтын Орду ве Къырым ханлыгъы девирлерини айырып косьтере. Ве, чешит мухаребелер, йыкынтылар ве кочюрилюклер нетиджесинде бир чокъ эдебий эсер эльязмалары гъайып олгъанындан, Алтын Орду деврине аит эдебий эсерлер ёкъ дереджесиндедир, — деп иляве бере. Амма девирнинъ тили, бедий сёзнинъ о девирдеки шекилленмесини косьтермек ичюн О. Акъчокрыакълы Тохтамышханнынъ (795 сене-и-хиджрие-ге аит) ве Тимур Къутлугънынъ (800 сене-и-хиджриеге аит) ярлыкъларынъ мисаль этип кетире. Булардан сонъ, Къырым ханлыгъы заманындаки эдебиятны ве ресмий тильни къыскадан ачыкълай.

Чокъ языкъ ки, Акъчокрыакълынынъ шу чалышмасы девам эттирильмейип, Къырым ханлыгъындан сонъ бу яна олгъан девир ачыкъланмады. Лякин бу тедкъикъаттан да XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында олып кечкен эдебий-медений эснаснынъ ве эдебий сёз эвримининъ тамырлары къайдан ве насыл инкишаф этип кельгенини коръмеге мумкюн.

Акъчокрыакълынынъ тедкъикъатындан бир къач сене кечкен сонъ, бу ишке дигер алим ве эдебиятчылар тутундылар. "Енъи дюнья" газетасынынъ (1927 сентябрь 6) хаберине коре, къырымтатар эдип ве мухаррирлери джемиетининъ риджасы узерине профессор Б. Чобан-заде аркъадаш къырымтатар эдебиятыннъ яны деври акъкъында талиль ве тенкъидий бир маруза иле чыкышта булунгъан эди. Иште, бу маруза, сонъундан белли олгъаны киби, эдебиятымызнынъ тарихине багъышлангъан монографиянынъ бир джюзи эди. Монографиянынъ озю бир йыл сонъра, яни 1928 сенеси, Акъмесджитте, "Илери" журналынынъ идареси неширинде "Сонъ девир къырымтатар эдебияты. Тенкъит теджрибелери" серлева алтында 102

саифели китап шекилинде нешир олунды. (Сонъундан монографиянынъ толу метни Махбубе Мамутова ве журналист Веляде Асанова тарафларындан азырланып, шимдики уруфатта "Йылдыз" дергисинде де басылгъан эди: "Йылдыз", 1993, № 1. С. 3—44. Биз монографиянынъ асыл нусхасы иле файдаландыкъ).

Чалышманынъ мевзумызгъа аит къысмында бойле фикир юрьсетиле: XIX асырнынъ башларындан сонъларына къадар бизде азылы эдебият тесадуфий шиир парчалары, сохта джонклеринде раст кельген бир къач шаркъы, гъазель, иляхий чыкъарыладжакъ олса, дюр эди ("дюр" сёзюнинъ келишкен манасыны буламадыкъ — И. К.) демек мумкюндир. "Терджиман" иле башлангъан янъы эдебият 1905 сенесине къадар керек мундеридже, керексе тиль ве шекиль итибарыле бизде Истанбулнынъ пешинден кетти... (С. 14). "Янъы шаирлер" сырасына Б. Чобан-заде эсаслы оларкъ Асан Чергеев ве Шамиль Тохтаргъазыны кирсете (С. 23).

Эбет бугунъде мейдангъа чыкъкъан ве бир парча огренильген янъы эдебий фактларны козь огюне алсакъ, Къырым Ховадже (XIX асырнынъ орталары), С. А. Озенбашлы, Ходжа Мемет, Абибулла Керем, Абдульгъафар Шейх-заде (XIX асырнынъ сонълары) киби шаирлерни де "янъы шаирлер" сырасына къошмакъ мумкюн олур.

Чобан-заде иле берабер аман-аман бир вакъытта къырымтатар эдебиятынынъ тарихини язмагъа тутунгъан Абдулла Лятиф-заде эди. Онынъ чалышмасы айры китапче шекилинде матбуат юзюни коръмесе де, колем ве инджелеменинъ тетаматынен айырылып тура. Бу иш къысым-къысым "Окъув ишлери" (1927, № 4—5. 29—44), "Червоний шлях" (1927, № 11. С. 196—201), "Бизнинг йул" (1928, № 1. С. 12—15) киби дергилерде къырымтатарджа, украинджа ве татарджа басылгъандыр. Къырымтатарджасы даа якъында яш оджамыз Шевкет Юнусов тарафындан азырланып янъыдан кирил уруфатында нешир этильгендир ("Йылдыз", 1994, № 3. С. 197—208). Мезкюр парчаларнынъ звельки эр учь неширинде айры-айры янъы къысымлар ве къошмалар олгъаны ичюн, А. Лятиф-заденинъ бу чалышмасынынъ толу метни бир дергиде даа басылмагъаныны къайд этмек керектир.

Бу ерде 1927 сенеси басылгъан метни иле иш кореджекиз. Мевзумызгъа аит еринде Лятиф-заде шойле бир фикир юрьсете ки, Къырым Русие тарафындан запт этильмесинден башлап (1783 сенесинден) "Терджиман" девринедже къырымлы миллетнинъ эр джиэттен энъ агъыр, энъ тюшкюн бир девридир. XVIII асырнынъ сонъундан XIX асырнынъ девамында вакъыт-вакъыт девам эткен хиджрет фелякети халкъны эр кунь бираз даа сарскъан, факъирлештирген, мал-мулькюнден, топрагъындан айыргъан ве юзь бинълердже джаннынъ ёллар

ичинде, искелелерде, Къырым ве Анадолу (Анатолия) ялыларында телеф олмасына себеп олгъан. Шунынъ ичюн о девирде ялынъыз мухаджир тюркюлери догъа биле... Халкъ ялынъыз чарлыгъын зулму, хиджретнинъ феякетети, аскерликъ белясы киби бахтсызлыкъларнен мешгъуль. Бу девирде халкъ ялынъыз агълай... Медений къурулышкъа, санъаткъа, шиир ве эдебияткъа истекъ оле (С. 30). Амма "Терджиман" девринден башлап хиджрет белясы сийреклешмеге ве эвельки къуветини джырмагъа башлай, чюнки "хиджрет ваджип" (яни шериат боюнджа лязим олгъан хиджрет — И. К.) шиарынынъ бир долапкъапкъандан ибарет олгъаныны анълаткъан яш фикирлер чыкъа. "Терджиман"нен башлангъан медений уяныкълыкъкъа хызмет эткенлер яваш-яваш "Терджиман"нынъ башына топланалар. Бекир Эмекдар, Ахмет Нуреддин, Исмаил Леманов, А. С. Айвазов, О. Акъчокъракълы, Я. Н. Байбуртлы ве башкъалары. Бу алий затларнынъ эписининъ китап шеклинде эсерлери олмаса да, керек язылы эдебиятымызын догъмасына (джанланмасына — И. К.) ве керексе о замандан бери ичтимаий ве медений омюримизде буюк хызметлери кечкендир... (С. 33).

Шуны да айтмалы ки, А. Ляtif-заде бу чалышмасында Чобан-заде ве Губайдуллинге къошуларакъ XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы деврине "усул-и-джедит деври" — денильмесине разы ола. (Г. Губайдуллиннинъ мевзумыз иле багълы эки чалышмасы В. Ганкевичнинъ юкъарыда анъылгъан рисалесинде косьтериле: 1. Развитие исторической литературы у тюрко-татарских народов (1926). 2. К вопросу об идеологии Гаспринского (1929).

Акъчокъракълы, Чобан-заде ве Ляtif-заде киби буюк эхиллеримизден гъайры, тахминен кене шу сенелери къырым-татар эдебиятынынъ тарихини язмагъа тутунгъан гъает генч ве гъает истидатлы шаиримиз Амди Гирайбай эди. 1923—26 сенелери Истанбул университетининъ филология факультетинде окъуп, Джафер Сейдамет киби буюк симамыз янынъда булуныркен, тюркий эдебияткъа вургъун олды ве шеърининъ зенгин кутюпханелеринден файдаланып "Къырым эдебиятына бир бакъыш" серлевасы алтынъда баягъы колеми ве индже тедкъикъаты иле айырылгъан аджайип бир чалышма яратты. Руху гъафил гъарип шаир сагъ экенде, чалышмасынынъ неширини корип оламады. Тек вефатындан сонъ (белли олгъаны киби, Амди Гирайбай 1930 сенеси Москвада "Бутырка" тюрьмесинде ГПУ хадимлери тарафындан ольдюрильди), онынъ къайны (къарысынынъ агъасы) советлернинъ чубукълы ве эр тарафлама килитли сынъырларындан тыш булунгъан Джафер Сейдамет мезкюр чалышманы 1935 сенеси Романияда (Костенджеде) арап уруфаты иле нешир эткен "Къырым шаирлери" адлы 96 саифели китапчыкъкъа кирсеткен эди (С. 14—31).

Чалышманынъ башында Амди Гирайбай базы гъарп ве рус мюстешриклерининъ (шаркъшнасларнынъ) тюрк-татар эдебиятыны тедкъикъ эткенде, сиясий тешкиллерин дегиль де, лехдже ве шивелердеки эдебиятларнынъ тедкъикъ усулыны къабул этип, Къырым эдебиятыны эки буюк девирге больгенлерини косътере: 1. Шаркъ тюркчеси, яни чагъатай деври. 2. Гъарп тюркчеси — османлы деври. Бойле усулны "терк этмейип" Амди Гирайбай экинджи бир нокъта-и- назаргъа эсасланаракъ, яни лехдже ве шиве итибарына сиясий ве ичтимаий эсаслар къошып, къырымтатар эдебиятынынъ шекилленме тарихини дёртке боле: 1. Къырымнынъ Алтын Ордудан айырыларакъ мустакъиль яшадыгъы учъ бучукъ асырлыкъ девир ве ниает рус истиясы. 2. Русларын Къырымны истиясындан Гаспринскийнинъ "Терджиман"ы неширине къадар. 3. "Терджиман"нынъ интишарындан (дердж этильмесинден — И. К.) 1905 инкъилябына къадар. 4. 1905-тен 1917 сенесине къадар (С. 14—16).

"Уялма девирини" анылатаракъ, Гирайбай бойле фикир юрьсете: "Терджиман"нынъ шиары "Тильде, фикирде, иште — бирлик!" олгъаны ичюн тюрк-татар тилининъ сиясий, ичтимаий, икътисадий меселелеринде бир лисан, даа догърусы бир шиве, къуллаанмакънынъ люзюмиети бар. Гаспринскийнинъ этрафында топлангъан мутефеккирлер ве шаирлер эмиетли-эмиетсиз эпидже эсерлер яздылар ве терджиме этилер. Эм бу заманнынъ бутюн эдебий махсулы я "Терджиман" я да айры китаплар шекилинде "Терджиман"нынъ матбаасында басылдылар. Бойледже, "терджиманджылар" Къырым эдебиятынынъ мазисининъ тайининде муим роль ойнадылар. Къыркъ сене къадар девам эткен бу девир эдебиятына "Терджиман" эдебияты" намы берилип 1905 сенесине къадар эсас ролу ильм ве ирфангъа чагъырмасы эди (С. 30).

1905—1917 сенелери яратылгъан эдебияткъа "енъи девир" намы бериледжектер, чюнки бу девирде эски зехниетнинъ эсасы тамамиле алт-устъ этильди. Рус миссионерлерининъ чалышмалары нетиджесинде миссионерлер ерине ерли миллетчилер етиштирьльди. Махаллий шивелерде рус шаирлерин такълитчилери Тохтаргъазы, Чергеев, Гъафарлар (Абдулгъафар Шейх-заде — И. К.) бир тарафтан олса, дигер тарафтан Истанбул рушдиелеринде етишкен гъарп тюркчесиле эсерлер язгъан Джафер Сейдамет, Айвазов, Джемиль Керменчикли киби языджылар туралар. Бунларнынъ арасында Номан Челебиджиханлар шиирлерини махаллий шиведе язсалар, макъалелерини гъарп тюркче язгъанлары, иште, бу джерьяннынъ нетиджеси эди (С. 31—32).

Амди Гирайбайнынъ фикириндже, махаллий шиведжилик табиятыле мувакъкъат бир девирдир, ёкъса эр тюрк шивеси айры бир лисан оламаз. Махаллий шиведжилик джерьяны къу-

руладжакъ буюк бир бинанынъ темель ташлары айры-айры маине (ромб, дёрткоше И. К.) эткенден сонъра, ерлерине ерлештирилмесине бенъзер. Умумий тюрк писаны да, табий, бундан сонъра даа мукеммель оладжакътыр (С. 32—33).

Шимди исе, асылы къырымлы олгъан украин алыми академик Агафангел Крымскийнинъ "Къырымтатарларнынъ эдебияты" ("Литература крымских татар") чалышмасына кече-йик. Юкъарыда къайд эткенимиз киби, бу эсер 1930 сенеси Киевде басылгъан "Студий з Криму" адлы топламда чыкъты. 1997 сенеси Акъмесджит девлет университетининъ профессо-ры Александр Иванович Губарь мезкюрени русчагъа чевирип, бу сатырларнынъ муэллифи тарафындан япылгъан базы иза-атлар ве тюзетмелер иле, "Голос Крыма" газетасында бастыр-ды (1997, № 18, 19, 20). Бу ерде сонъки (русча) метин иле файдаландыкъ.

Къырымтатар эдебиятыны Крымский та 1889 сенесинден козетип ве огренип кельген. Гаспринский, Леманов, Акъчокъ-ракълы киби мутефеккир ве яzydжыларымыз иле биззат та-ныш эди. 1930 сенелери Къырымда чыкъкъан матбаа малю-матларыннан огренгенимиз киби, Крымскийнинъ бойле чалыш-ма яратмасы ичюн малюматларны Акъчокъракълы Якъуп Ке-мал, Ляtif-заделер бергенлер.

Крымскийнинъ нокъта-и-назарында къырымтатар эдебия-тынынъ эски девирлери XIII—XV ве XV—XVIII асырларгъа бо-люнир. "Терджиман" деври"ни о да, юкъарыда аныылгъан муэллифлер киби, экиге боле, яни "Терджиман" неширинден 1905 сенесине къадар ве 1905 сенесинден советлергедже.

Чалышманынъ биринджи къысмында къырымтатар эде-биятынынъ тарихи иле багълы чокъ меракълы ве дегерли эльязмалар хусусында сёз юрюте. Онынъ язгъанына коре, Якъуп Кемалнынъ элинде Гирайлар заманындан эвель пейда олгъан эльязмалар бар ве булар хусусында о бир иш азырлай. Бундан гъайры, 1615 сенеси Кефеде язылып даа нешир олун-магъан бир эльязмада Къырым шаирлерининъ терджиме-и-аллары ве иджатларындан нумюнелер берильгени ве бу эль-язма Алушта дживарындаки Орн (Ворон?) коюнде яшагъан Али-эфендиде ве тыпкъысы (копиясы) Якъуп Кемалда булун-гъаныны айта. Эм бу ве бойле эльязмалар тек олмайып, олар-нынъ бир чокъу Къырымдан чыкъма мухаджирлер тарафын-дан Тюркиеге алып кетильдилер. Эльязмалардан 1744 сенеси Къарасувбазарда язылгъан Абдульгъафар Къырымлынынъ "Умде эт-теварих ве аль ахбар" ("Тарихий хаберлер...") эсери аныыла. Бильгенимизге коре, бу эсер сонъундан, 1927 сенеси, Истанбулда 207 саифелик китап шекилинде нешир олунды. Ве булар иле берабер энди кениш кутълелерге белли олгъан Сеид Мухаммед Ризанынъ "Аз себ-ус-сейяр фи ахбар мулюк-и-татар" ("Еди сейяре яхут татар ханлары акъкъында хаберлер".

Къазан, 1832, пагинация: I—XXX; 1—347: ве Халим Гирайнынъ "Гульбуни ханан" ("Ханларнынъ гульбагъчасы", Истанбул, 1870. Экинджи нешири А. Ариф-заде (А. Ильмий)нынъ изаатларынен: Истанбул, 1909) эсерлери косьтериле.

Крымскийнынъ чалышмасында энди юкъарыда сёзю кечкен Лемановнынъ 1898 сенеси язылган "Енъи табакъа татар эдиплери" адлы макъалеси акъкъында да сёз юрьсетиле. Буюк филолог, арап тилининъ мутехассысы Лемановнынъ эльязмалары, занымызджа, гъайып этильмеди. Не ичюн дегенде, о 1937—38 сенелериндеки репрессиялар девиринде хапс этильмеди. Шу сенелери ве 1942 сенесине къадар, яни вефатына къадар, Ленинград университетининъ шаркъият факультетинде чалышып келип немселер блокадасы вакъытында вефат этти. Онынъ тедкъикъатлары мезкюр университетнинъ архивлеринде сакъланмалары мумкюн...

Крымский "Терджиман"нынъ неширинден башлап 1905 сенесине къадарки девир акъкъында айткъанда Леманов, С. А. Озенбашлы, Акъчокъракълы, Айвазов, А. Шейх-заде киби эдиплеримизнинъ базы эсерлеринде ве терджимелеринде токъталып чешит озьгюн тефсифлер (характеристикалар) бере ве иджатларына къыймет кесмеге тырыша. 1905 сенесинден сонъки девирни талиль эткенде, Чергеев, Мустафа Къуртиев, Тохтаргъазы, Ильмий, Челебиджихан, Одабаш, Чобан-заде, Ля-тиф-заде, Джемиль Керменчикли ве дигерлерининъ аят ве иджат ёлларыны къыскадан ачыкълай.

Бу чалышманынъ даа бир къыйметли ве змиетли ери шунда ки, Крымский язысына къошма сыфатында бир чокъ къырымтатар языджыларынынъ иджадындан сатыр-сатыр терджиме этильген (подстрочник) нумюнелер бермекте. Шойле ки, Акъчокъракълы ве Шейх-заденинъ базы оригиналь метинлери бугунде ёкъ олгъанларыны козь огюне алсакъ, мезкюр терджимелерининъ змиети къат-къат арта.

ХІХ асырнынъ сонъу ве ХХ асырнынъ башы девири хусусында дженктен эвельки историографияны козьден кечиргенде, даа эки буюкче чалышманы анъмакъ лязимдир. Бириси — Абдуреим Алтанълынынъ "Шамиль Тохтаргъазы ве Чергеев" ве экинджиси — Керим Решидов (Джаманакълы)нынъ "У. Ш. Тохтаргъазы — халкъ шаири" адлы монографияларидыр. Алтанълынынъ чалышмасы язылган тарихи итибарыле бус-бутюн заман авасыны чалып, яни "бутюн дюнья пролетариаты хакимиятти къолуна алмагъандже, буржуйларгъа аманлыкъ ёкъ!" къабилинден олып, реаль аят ве реаль вакъиалардан узакъ ве акситабий олгъаны ве эдебий талильде ич аралыкъ къалдырылмай "сынфий куреш" принципи узеринде къурулгъаны себебинден бугунъ къабул этильмесининъ чареси ёкъ. Амма кене де бу чалышмада да бир чокъ фактик материаллар ве

тарихий весикъалар булунгъаны ичюн, люзюмиетине коре бундан файдаланмасы да мүмкюндир.

Керим Джаманакълынынъ чалышмасы асылында намзетлик ильмий дереджесине язылгъан диссертация опып, 1940 сенеси савундырылгъандыр. Бу диссертацияны биз Москвадаки меркезий кутюпханенинъ диссертацион болжюминде къыдырсакъ да, лякин шу болжюмде дженктен звельки фондлар къапалы олдугъы себебинден эльде этип оламадыкъ. Амма Джаманакълы озю сагъ экенде, (вефат эткен йылы: 1966), диссертациясынынъ копиялары Ташкенттеки къырымтатар редакцияларына ёллангъан эди. Шимди элимизде шу нусхалардан бириси булунмакъта.

1930 сенелеринде Къырым пединститутынынъ янында ачылгъан А. С. Пушкин адына Къырымтатар тили ве эдебияты ильмий-тешкерюв институты башкъа чешит материалларнен берабер Тохтаргъазынынъ да бир чокъ эльязмаларыны тапып топлагъан эди. "Совет эдебияты" журналынынъ хаберине коре, (бу хабер сонъра мерхум языджымыз Шамиль Алядин тарафындан бир чокъ дефалар тасдикъ олунгъан эди), Тохтаргъазынынъ эльязмалары неширге азырланып эки томлу китап шекилинде бастырыладжакъ эди¹⁴. Лякин дженк башланмасы себебинден нешир олунмайып, шимди къайда булунгъаны акъкъында малюматымыз ёкъ. Джаманакълы диссертациясында бу эльязмалардан файдалангъаны корюне. Атта Тохтаргъазынынъ 1911 сенесинде язылгъан "Саадет адасы" романына келиндже, роман хусусында да баягъы бахс этилип, сюжети, къарамавлары ве романдан базы парчалар биле мисаль этип кетириле. Бугуньде "Саадет адасы" романы гъайып сайыла... Шунунъ ичюн де Джаманакълынынъ диссертациясында кетирилген парчалар романдан сакъланып къалгъан аман-аман екяне менбалардыр.

Джаманакълынынъ чалышмасында Тохтаргъазынынъ иджады тедкъикъ этилиркен, эдебиятымызнынъ XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девире, девирдеки эдебий-медений эснас ачыкъланып, бир чокъ меракълы ве муим меселелер котериле. Буларгъа биз келеджек парчаларымызда айрыджа мураджаат этеджекмиз.

Юкъарыда сёзю кечкен чалышма ве монографиялардан гъайры, дженктен звель мезкюр девирге багъышлангъан даа бир чокъ макъале ве парчалар нешир олунды. Оларнынъ чокъусы айры языджы яхут айры меселелерге багъышланып, умумен мевзумыздаки девирнинъ ичтимайи, сиясий ве медений кетишатыны айдынлата ве айры эсерлерге толукъанлы объектив къыймет кесмектелер. Айры макъалелерде ич белли олмагъан тарихий-медений фактлар, тарихий шахслар косъте-

¹⁴ "Совет эдебияты", 1940, № 1—2. С. 8.

рильдилер. Бойле макъалелерден бириси А. С. Айвазовнынъ "Къырымтатарларында газета ве газетаджылыкъ" серлевалы парчасыдыр ("Илери", 1927, № 4. С. 5—14). Бурада "Терджиман" деврини азырлагъан ве бир чокъ инкъилябий вакъияларда иштирак эткен, Гаспринскийнинъ меслекдеши ве ёлдашы Асан Нури хусусында хабер бериле. Асан Нури 1838 сенеси Айвасиль коюнде догъгъан. 1860 сенеси Истанбулга кетип, андаки Дарульмаариф ве Дарульталим киби окъуллагда тасиль алгъан. Тюркиедеки джиддий сиясий арекетлерде иштирак эткен. 1879 сенеси Къырымгъа авдет этип Гаспринский иле танышкъан сонъ, бераберликте газета нешири меселесинде арекет эткенлер. "Терджиман" чыкъмагъа башлагъан сонъ, ялы боюна барып, андаки мектеплерде оджалыкъ иле огърашкъан. Лякин чар акимиедине къаршы чешит сиясий арекетлерде булунгъаны ичюн оджалыкъ вазифесинден бошатылып Айвасильнинъ озюнден де къувулгъан. 1897 сенеси Ялта шеэринде къавехане ачкъан. Къыскъа вакъыт ичинде онынъ къавеси бир эдебият салонына чевирилген. Мында къырымлы оджа языджылардан гъайры, А. П. Чехов, Л. Андреев, М. П. Арцыбашев, К. Д. Бальмонт, В. И. Немирович-Данченко киби буюк рус языджылары булунып, эдебий-медений дискуссияларда иштирак эткенлер. Асан Нурининъ кенди буюк сиясетчи ве медений бир хадим олмакънен берабер русча ве тюркчеден гъайры, арапча, фарсидже, франсызджа ве алманджаны мукеммель бильген ве европа медениетинен ашна олгъан бир шахс эди. 1903 сенеси Тюркиеде Абдульхамид салтанатынынъ 25-сенелиги намына япылгъан юбилей мунасебетиле эски тюрк инкъиляпчылары тюрмелерден азат этилirken, Асан Нури эски достларынен корюшмек ниетиле ёлгъа чыкъкъан. Лякин Одесада Истанбулга кеткенде, ёлда Романияда (Галац шеэринде) хасталанып 65 яшында вефат эткен. Айвазовнынъ язгъанына коре, Асан Нуриден бир медений асабалыкъ оларакъ 400 саифеге якъын эльязмалары къала. Бу язылар тапылмадылар... Лякин араларында бедий эдебиятымыз иле багълы язылар булунгъаныны инкъяр этмек олмаз.

Эминликнен айтмакъ мумкюн ки, Асан Нури медениетимизнинъ буюк бир векили сыфатында XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы деврини азырлагъан ве бу деврининъ эдебий эвриминде кендиси де иштирак эткен буюк бир сима эди.

А. С. Айвазовнынъ мевзумыз иле багълы дигер макъалелеринден даа экисини, яни "Къырым генчлигининъ ильки газетасы" ("Илери", 1926, № 1. С. 49—53) ве "Октябрь инкъилябы ве татар мюневверлери" ("Илери", 1927, № 10. С. 51—57) айрыджа къайд этмелидир.

Булар иле берабер Гаспринскийнинъ дигер меслекдешлеринден О. Акъчокъракълынынъ "Беш майыс матбуат куню

мунасебетинен..." ("Окъув ишлери", 1925, № 2, С. 7—14), "Сеит Абдулла Озенбашлы ким эди?" ("Енъи дюнъя", 1924 январь 11), "Театро хаятымыздан" ("Енъи дюнъя", 1923 декабрь 5), "Къырымда татар матбааджылыгы" ("Илери", 1927, № 4. С. 17—23); Яхъя Наджип Байбуртлынынъ "Татарларда усул-иджедит" ("Янъы Чолпан", 1923, № 2. С. 8—12); Джелал Меиновнынъ "Къырымда татар театросы" ("Енъи дюнъя", 1925 ноябрь 17. Девамы: "Илери", 1926, № 1. С. 40—45); Амет Озенбашлынынъ "Кечен девримизге тенкъидли бир бакъыш теджрибеси" ("Окъув ишлери", 1925, № 2. С. 14—22) киби гъает меракълы ве мундериджели макъалелерини ве тедкъикъ эткен девримизнинъ озюнде нешир этильген Кешфи Челебининъ "Миллий театр" ("Терджиман", 1907 январь 17) ве Анифе Къайбулла-къызынынъ "Айвазовнынъ фаалиети акъкъында" ("Терджиман", 1904 апрель 9) парчаларыны косьтермек лязимдир.

Иште, "уялма девирининъ"нинъ дженктен звельки историографиясыны огренгенде, буюк ве кучюк чалышмаларнынъ юкъарыдаки левхасы ачыла ки, булар эдебият тарихи тедкъикъатчыларымызнынъ назар-дикъкъатларындан чет къалмамалы.

(XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы девринде шиириетимиз)

Юкъарыда "уялма деври"нинъ эдебий фазлиет анълайышлары, назарие меселелери ве мевзумызгъа багъышлангъан базы салмакълыджа чалышмалар хусусында сёз юрюткен эдик. Буларнынъ эсас нокъталары бельгиленип, умумий ёнелиши акъкъында хуляса чыкъарылгъан сонъ, бедий эдебиятымызнынъ эсас тюрлери (назым, несир ве драматургия) айрыджа тедкъикъ этилип, эр бир чешитнинъ озюндеки бедий, назарий, тарихий меселелер ве жанр шекиллелерини тедкъикъ ве талиль этип, шу девирдеки эдебий сёзюмизнинъ эврим (эволюция) ёлларыны ачыкъламагъа чалышаджакъмыз.

Уялма девирининъ назым эсерлерине ве оларнынъ талилине кечмезден звель шу девирни азырлагъан онджедеки базы тарихий вакъиаларгъа козь ташлайыкъ.

Къырым Русие тарафындан запт этильген сонъ, дегиль ялынъыз икътисадий, сиясий ве ичтимайи дурум, шулар иле сыкъы суретте багълы олгъан медений япыджылыкъ ве кетишат да къыска девир ичинде ич ольченмез сарсынты ве йыкъынтыларгъа огъратылды. Эр тарафлама баскъыларда булунгъан миллетнинъ бинълердже залиси хиджрет маджерасына тюшкен экен, ювасы дагъытылгъан къушлар киби, ёллар ичине тёкюльдилер. Аз бир заман ичинде Къырымнынъ юзлердже инсан иле къалабалыкъ койлери бус-бутюн бошалып, адлары

да тарих юзюнден силиндилер. Амет Озенбашлынынъ (1893—1958) 1926 сенеси нешир этильген "Чарлыкъ акимиятинде Къырым фаджиасы яхут татар хиджретлери" монографиясында къошма къысым оларакъ Русиянынъ дворян, князь ве мемуруларына дагъытылган Къырым топракълары ве койлерининъ джедвели бериле (пагинация; 1—119; 1—31. Къошма джедвель: 1—31). Бу джедвель 1802 сенеси август айында тизильген эльязмалардан алынгандыр. Эгер шу джедвельдеки койлернинъ адларыны алып 1924 сенеси Къырым Меркезий Статистик Идареси тарафындан тизильген харитадаки койлер джедвелинен къыяс этсек, 1802 сенесиндеки джедвельде косътерильген юзлернен койлернинъ адлары 1924 сенеси тизильген харитада тапылмаз. Эбет, бир заманда (Русия тарафындан запт этильмеген вакъытта) инсан иле къалабалыкъ олган койлер бус-бутюн бошатылып, ер юзюнден силинип, шу "азат олунган топракълар" рус дворянлары, князьлери ве мемуруларына дагъытылгандыр...

Малюмат ичюн къайд этмели ки, якъында шу амансыз баскыи ве онынъ нетиджеси олган хиджрет далгъаларыны косътерген эки буюк ве джиддий теджъикъат матбуат юзюни коръдилер.¹

Хиджрет далгъасына къошулмаган залининъ вазияти де кунь-куньден агъырлаша эди. Икътисадий, ичтимаий ве сиясий баскыгъа коньмеген чар джеллятлары медениетимизни де бус-бутюн гъайып этмек макъсадынен акъылга ятмаган дешетли шейлер уйдурьп, вахший планларыны амельге кечире эдилер. Меселя, 1833 сенесининъ январь айындан башлап, чар мемурулары ве охранкалары къырымтатарларнынъ къолунда булунган "чар акимиятине ве залининъ озюне телюкели олган" эльязмаларны джыйылып алынмасыны тешкиль этилер. Ве шу сененинъ декабрь айында аскерлер ярдымы иле топланган эльязмаларнынъ якъылмасына укюм чыкъардылар.²

Чар акимияти тарафындан тешкиляландырылган янгъындарда къырымлыларнынъ бинъ йылларле яраткъан ве сакълап кельген ильмий-фикрий ве медений омюрининъ екяне шаатлары биньлердже къыйметли эльязмаларнынъ кулю кокке савурылды...

1853—56 сенелери олып кечкен Русия ве Тюркиис арасындаки дженкте Русиянынъ енъильмеси чарлыкъ акимиятини даа зияде къутуртып къырымлыларгъа къылынмасы къат-къат арткъанындан, хиджрет далгъалары даа бетер къабармагъа, буюклешмеге ве кучьлешмеге башладылар. Атта Къырым улькеси бус-бутюн бошамасынынъ къоркъусы да пейда олган

¹ Сайдам А. Къырым ве Кавказ гъчлери. (1856—1876). Анкара, 1997 (235 с.); Эркал С. Къырым ве Кавказия гъчлери. (1878—1908). Трабзон, 1996 (230с).

² Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Ч. 1. Баку, 1919. (Пагинация: 1—296. С. 128—134).

эди. Бунъа чокъ ибретли бир делиль оларакъ Къырым девлет архивинде сакъланып къалгъан пек сийрек бир весикъаны мисаль этип кетиремиз. (Русчадан терджиме):

Дахилий Ишлер Назирлиги.

Таврия Губернаторы. Кятибиет.

1875 апрель 30.

Дахилий Ишлер Назири бейэфендиге.

Ялтадаки исправник манъа хабер кетиргенине коре, девлет койлюлери: Гурзуф коюнден 17 яшында олгъан Рамазан Усеин-огълу, 20 яшлы Сеитибраим Сейдамет-огълу, 17 яшлы Ваджип Асан-огълу, 19 яшлы Мемет Смаил-огълу, 19 яшлы Абибулла Велиша-огълу; Никита коюнден 20 яшлы Мемет Мустафа-огълу, 20 яшлы Сеитхалиль Сейдамет-огълу; Симеиз коюнден олып Никитада яшагъан 20 яшлы Джеппар Эюп-огълу, Айвасиль коюнден олып Гурзуфта яшагъан 43 яшлы Смаил Къара-Амет-огълу, онынъ къарысы 34 яшлы Гульсюм, огъулары 17 яшлы Асан, 10 яшлы Эмир Сале, 7 яшлы Бекир, анасы ве къызлары 5 яшлы Азизе ве 2 яшлы Альме бу апрельнинъ 21-ден 22-ге кечер геджесинде тюрк кочюрме къайыгъында деньизден чет эльге къачтылар. Гедже къаравулларынынъ азлыгъы себебинден (Гурзуф ялысындан Аюв-Дагъгадже ялынъыз эки солдат, волостной заседатель, юзбашы ве онбашыдан ибарет бир такъым), къачакълар тутуламады. Охранканынъ хаберине коре, татарларны къачмагъа фитлеген ве тешвикъ эткен къызылташлы Эмир Сале Халиль-огълудыр. Бу койлюнинъ эки огълу да кечкен сене Тюркиеге къачтылар.

Юкъарыдакилер акъкъында хабер берир экеним, Сиз алидженапларындан бу койлюни узакъча бир губернияларгъа сюргюн этильмеси хусусында буйрукъ чыкъарманъызны истерим ки, бу ибрет ве нумюне башкъа татарларны кочъмеден вазгечтирсин ве татарларны тынчландырсын...

(Анълашылмагъан бир имза)³

Башкъа весикълардан корюнгени киби, сонъундан Эмир Салени халс этип, Вологодская губерниясына кондерелер. Бир йылдан сонъ, къарысы онынъ азат олунмасына риджанамелер яза. Амма Эмир Салени азат этелерми, ёкъмы белпи дегиль. Эр алда даа бир весикъадан корюнгени киби, Эмир Сале сюргюн олунгъан губерниядан къача...

Бир тарафтан Къырымнынъ бус-бутюн бошاپ къалмасындан ве шу себептен икътисадий вазиятнинъ тюзельмез алына кельмесинден къоркъкъан чар акимиятининъ йымшакъча давранышлары, дигер тарафтан XIX асырнынъ сонъ черигинде Асан Нури, Исмаил Гаспринский ве бир чокъ дигер зиялылары-

³ ГААРК (Государственный Архив Автономной Республики Крым) Ф. 26, оп. 2, т. 1, л. 84б, л. 3.

мызынын кочыни токътатмакъ ниетинен фааль арекетлери не-
тиджесинде хиджрет далгъалары эксильмеге башлады.

Эбет, башкъа бир чокъ факторлар иле берабер хиджрет
далгъасынынъ эксильмеси XIX асырнынъ сонъунда ве XX
асырнынъ башында медениетимизнинъ джанланмасына се-
беп олгъандыр. Не олсун ки, Абдулла Ляtif-заденинъ (1890—
1938) къайд эткени киби, халкъ, исарынынъ бир ташы тюшсе,
оны котерип ерине къоймай эди, чюнки ярынгъа керекмей
беллей эди.⁴

Бу вазиятни деъиштирмей тура, медениетимизни джан-
ландырмакъ мумкюн дегиль эди.

Варлыкълъы табакъаларымызынынъ генчлери базы уриет-
лерден файдаланып, чет эллерге барып окъумагъа кире, дигер-
лери тиджарет макъсадынен башкъа улькелерни долаша ве
анда коргенлерни, бильгенлерни Ватанына, Къырымгъа къайт-
къан сонъ, амелиятлар япа эдилер.

Бойле генчлерден Асан Нури (1838—1903), Исмаил Гасприн-
ский (1851—1914), Аджи Абибулла Эфенди (1825—1895), Бекир
Эмекдар (1839—1909), Исмаил Мырза Муфти-заде (?—?), Мус-
тафа Мырза Давидович (?—?) ве бир чокъ дигерлери 1870—80
сенелери къырымтатар миллий медениетини джанландырмакъ
макъсадынен чокъ фааль арекетлерде булундылар.

1883 сенеси апрель 10 куню (янгъы услюпнен, яни 1918
сенеси къабул олунгъан григориан такъвими боюнджа апрель-
нинъ 22 куню) "Терджиман" газетасынынъ 1-нджи номери
донъя юзюни коръди. Гаспринский кеңдисининъ баш сёзюн-
де: "Терджиман" чареси олгъанына къадар, сагълам фикир ве
файдалы медений малюматларны мусульманлар арасында
дагъытмагъа ве мусульманларнынъ фикирлери ве оларнынъ
кереклери иле русларны таныштырмагъа хызмет этеджектер.
Бу джиддий ве муим вазифелерни бойнумызгъа алыркен, дже-
миетимизден бизге бу меселеде дуйгъудашлыкъ косьтерип,
ярдым эткенлер чыкъаджагъына умют багълаймыз"⁵ — деп
миллетке мураджаат этти.

Бойлеликнен кунъ-кунъден Къырымда ве дигер дахилий ве
хариджий мусульман виляетлеринде япылгъан я да япыладжакъ
медений чалышмалар хусусында хаберлер берилип, бир чокъ
башлангъычлар, яшылыкълар, теджибелер ве миллет файда-
сына япылгъан ишлер "Терджиман" тарафындан джан-юрек-
тен такъдирленди ве олдукъча севкъ этильди.

⁴ Ляtif-заде А. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъки девирни эдебияты
акъкъында. "Окъув ишлери", 1927, № 4—5. С. 32.

⁵ "Терджиман" газетасы 1883-тен 1905 сенесининъ декабрь 9-на къадар
русча ве къырымтатарджа (арап уруфаты иле) ве бундан сонъ тек къырым-
татарджа чыкъкъандыр. Биринджи къысымдаки бир чокъ парчалар, шу
джумледен юкъарыдаки парча, русча къысмындан алынып чевирильген-
дир. Бойле чевирмелер япылгъанда, эр вакъыт айрышка къайд этиледжек-
тир.

Бедий эдебиятка келиндже, газетанын озюнде башлангыч девирде фольклор материаллары ве бедий неширлер хусусында юрек котериджи хаберлер берильди. Меселя, 1886 сенеси январь 17-де ве январь 24-те чыккыан санларында йигирмиге яктын лятифелер нешир этильди.⁶

Айны сенеси август 24-теки номеринде Къазанда нешир олунган Муса Акъджигитовнынъ "Молла Хисамутдин" романы хусусында хабер берилип, кыскыадан олса да, онъа умумий кыймет кесильди. Муэллифнинъ кенди, яккыан азыджылыкъ хызметлери саесинде, бабаджасына такъдирленди. Гаспринскийнинъ озю язган "Молла Аббас" адлы роман-эпопеясы да бир къач айдан сонъ (1887 сенеси январь 25-тен башлап) парча-парча матбуат юзюни коре. 1886 сенесинден Багъчасарайдаки бир зенгиннинъ салонунда кыйрымтатарджа спектакллер къоюлып, чокъ эскиден кельме Кыйрым сахна санъаты да яваш-яваш джанлана.

Иште, уялма девирининъ матбуат юзюни корьген биринджи бедий аляметлери бу ве бойле хаберлер ве парчалардан ибарет эди.

Назым эснасыны алсакъ, бунынъ янъы шекиллер ве услюплер иле багълы кыгъылчымлары XIX асырнынъ орталарындан корюнип башлай. Хиджретлер маджерасы заманында да базы кыйрымлы зиялылар миллий шириет ве умумен эдебиятымызны янъы къалыпларгъа тькип, янъы шекиллер, услюплер яратмагъа аракетте булундылар. Бугуньгедже сакъланып къалган сийрек-серпек малюматлар бу меселенинъ устюни аз-бучукъ ачмакъталар. Профессор Д. П. Урсунинъ якъында нешир олунган бир макъалесинде⁷ та 1840 сенеси Херсон диний семинариясында кыйрымтатар тили дерсини берген А. Алиев акъкъында хабер бериле. Академик А. Н. Кононовнынъ Октябрь инкылябындан эвельки тюркшынаслар акъкъында китабында⁸ исе, Абдуарефи Баданинскийнинъ терджиме-и-алы ве 1873 сенеси Одессада чыкъарган "Русча-татарджа кыйрает элифбеси..."⁹ ве Абдурахман Челеби Кыйрым Ховаджанынъ кене де терджиме-и-алы ве 1850 сенеси нешир эткен "Татарджа-русча къонушма"сы¹⁰ акъкъын-

⁶ Бойле лятифелер ве фикъралар топланып 1897 сенеси "Невадир нефисе" ("Сийрек санъат") серлевасыле айры китапче шеклинде нешир этильди. Китапче хусусында малюмат ве лятифелерден мисалер, тарафымыздай айрыджа басылган эди: Керимов И. Фикир кескилиги. "Ленин байрагы", 1987 январь 3.

⁷ Урсу Д. П. Востоковедение и востоковеды Крыма. — В. кн.: Востоковедный сборник. Таврический экологический институт. Факультет Востоковедения. Выпуск 1. Симферополь, 1997 (208 с.) С. 6.

⁸ Кононов А. Н. Библиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. 2-е издание. Москва, "Наука", 1989 (300 с). С. 19, 37, 51, 95, 136, 169, 257, 258.

⁹ Баданинский А. С. Русско-татарский букварь для чтения в первоначальных народных школах Таврической губернии. Одесса, 1873 (64 с.)

да гъает меракълы хаберлер бериле. Лякин бутюн меселе шунда ки, юкъарыда аныылган XIX асырнынъ орталарындаки къыгъылчымларындан олмакъ узьре, сонъки менбада къырымтатарджагъа чевирильген рус классикасы булунмакъта. Меселя А. С. Пушкинден терджимелер. Шу девирге аит, яни 1850 сенесине аит, башкъа тюркий халкъларда рус классикасындан терджимелер олгъанмы, ёкъмы бизге белли дегиле. Лякин не исе де бу терджимелер энъ эрте япылган терджимелер сырасында тургъанларына шубемиз ёкъ.

Янъы шириетнинъ шу ильк парчаларындан башлап XIX асырнынъ сонъуна къадар басылган ве басылмагъан назым нумюнерини козбучен кечиргенде, оларнынъ язылыш вакъыты иле багълы аз-бучукъ къарышыкълыкъ ве къалабалыкъ дююла. Меселя, Сеит Абдулла Озенбашлынынъ (1867—1924) "Фоногъраф хакъайыкъ" ("Акъикъат сеси") адлы басылмагъан шиирлер джыйынтыгъындан алынган базы назым парчаларында язылган сенелери косътериле. Яни эльязмалар гъайып олмагъан бир вакъытта, оларнен фйдаланган муэллифлер (О. Акъчокъракълы (1879—1938), О. Зеки (?—?), А. Ляtif-заде, А. Озенбашлы ве дигерлери) шиирлернинъ язылган тарихлерини эльязмаларда белгиленгенине коре бере эдилер. Бундан да гъайры, С. А. Озенбашлынынъ базы парчапарты "Терджиман"да нешир олунгъаны ичюн, ич олмагъанда нешир тарихлери беллидир.

Хабибулла Керемге (1848—1913) келиндже, гъарипнинъ ич бир парчасы басылмады. Шукюрлер олсун, белли тюркшнас А. Н. Самойлович (1880—1938) 1913 сенеси, Багъчасарайны зиярет эттиги заман, Яхъя Наджип Байбуртлы (1876—1938) оны Хабибулла Керем иле таныштыргъан. Ве Самойловичнинъ темиз виджданы ве арекетлери нетиджесинде Керем акъкъында айрыджа тетаматлы бир макъале пейда олгъанындан гъайры, бутюн эльязмалары да топланып, огренилип бир чокълары да, муэллифнинъ разылыгъы иле, Санкт-Петербург архивлерине берильген эди.¹¹

¹⁰ Крым Ховаджа А. Ч. Татарско-русские разговоры с присовокуплением к ним пословиц, басен, образцов (!) для склонений и спряжений татарских слов. Казань, 1850 (150 с.).

¹¹ Хабибулла Керемнинъ эльязмалары хусусында малюматны башта бойде менбада расткертдик: Дмитриева Л. В. Турецкая арабическая рукописная книга. — В сб.: Рукописная книга в культуре народов Востока. Книга первая. Москва, "Наука", 1987 (360 с.). С. 473. Соиъра элимизге рахметли оджамыз Басыр Гъафар тарафындан дактилодан кечирильген А. Самойловичнинъ "Бахчисарайский певец, поэт, летописец и метеоролог Хабибулла Керем" (Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии (ИТУАК), 1913, № 50, С. 205—221) макъалеси тюшти. Ве даа сонъра Кырым девлет санайы ве педагогий институтынынъ яш оджасы Нариман Абдулваапов тарафындан Санкт-Петербургдаки архивтерден булган ве арапча уруфатган транслитерация япкъан базы шиирлерини пейда эттик. Х. Керем иле багълы языларымызда бу менбалардан да фйдаландыкъ.

Керемнинъ шиирлерининъ язылган сенелери косътерильмеген — дедик. Амма базы шиирлерининъ тарихлери мундериджесинден де белли ола биле. Меселя, Самойловичнинъ берген хаберине коре, Керемнинъ "Гонджа-и-эфкар" ("Фикирлер гонджеси") серлевалы шиирлер топламынынъ эльязмасы эки къысымдан ибарет олып, биринджисинде 17, экинджисинде 25 шиир мевджуттыр. Иште, бу биринджи (энь эски) къысмынынъ биринджи шиири Гаспринскийнинъ "Ховаджа-и-субьян" ("Балалар оджасы") китабынынъ неширине багъышлангандыр. Демек, шиирнинъ язылган тирихини бильмек ичюн китапнынъ нешир сенесини бильмек керек. Москвадаки Меркезий кутюпханеде (айрыджа къайд этмели ки, къырымтатарджа ве шу джумледен рус тилинден гъайры башкъа тиллерде олган эдебиятнынъ эписи Химки шеэриндеки филиалында булуна) къырымтатар тилинде чыкъкан китап ве рисалелерини косътерген алты каталог къутусыны бакъып чыкътыкъ. Сонъра Санкт-Петербургдаки М. Е. Салтыков Щедрин адына кутюпханесининъ къырымтатарджа нешир олунган эдебиятнынъ каталогларыны огрендик. Ве тедкъикъ эткенимизге коре, Гаспринскийнинъ "Ховаджа-и-субьян"ы 20-ге якъын дефа нешир олунган. Биз булган фишлерден энь эртеси 1888 сенесине аиттир. Бу да С.-Петербургдаки кутюпханеде к.-тат 3-660 шифри алтында булунмакъта. Фиштеки язы: Гаспринский Исмаил Мустафа огълу. Ховаджа-и-субьян. Балалар мектеплерине махсус. Джылт I. Багъчасарай, 1888 (56 с.). Бундан сонъ китапнынъ девамы оларакъ даа учъ джылт нешир олунды. "Ховаджа-и-субьян" эписи олып дёрт джылттан ибареттир.

Бу ерде бизим, "Ховаджа-и-субьян" 1888 сенеси нешир олунган олса, демек, онъа багъышланган Керемнинъ шиири айны сенеси язылды — деп тюшюнмеге акъкъымыз бар. Амма бойле тюшюнмеге кедер эткен башкъа весикъа да бар. Ве бу весикъа ялынъыз шиирнинъ язылган тарихини бельгилемейип, Керемнинъ бу китапкъа багъышланган эсери насыл дуйгъулар алтында догъганы ве насыл гъае ве макъсат онъа къолуна къалем алдыргъаныны косътермекте. Чар мемуры тарафындан язылган бу дилекче олаяткъан ве даа оладжакъ ичтимаий къозгъалмаларнынъ огюни алмакъ макъсадынен язылгандыр. Весикъадан бир парчаны мисаль этип кетирейик. (Русчадан терджиме):

Чокъ гизли оларакъ.

Полиция департаменти.

1900 декабрь 31

№ 13421

Елизаветполь Губернаторы бейэфендиге.

Полиция департаментинде булунган малюматларгъа коре, сонъ заманларда татар эдебиятында насылдыр чокъ янъы ве корюльмеген кучлю эсинтилер, тесирлер ве деньишмелер ола ки, булар Русиеде яшаган 14 миллион мусульман халкъы-

нынъ юз йылларджа бир къалыпта олгъан яшайшыны тепретип, сарсып буюк ве джиддий денъишмелер азырламакъта. Бу янъы эсинтилер, усттен бакъкъанда, хавфсыз бир шейден, яни тасильде янъы усулдан (усул-и-джедиттен — И. К.) башландылар. Усул-и-джедит асылында Къырым мырзасы Исмаил-бек Гаспринскийнинъ 1884 сенеси нешир эткен татарджа бир дерслиги эди. Мында окъув усулы авропадаки усулгъа якъынлаштырылып, савтий (сес) системасында къурула. Бу усул арап уруфатында окъув ве язувны огренме эснасыны баягъы къолайлаштыра ве тезлештире. Шу мезиетлери (устюнликлери, васыфлары) саесинде Гаспринскийнинъ китабы озюне шеревфлиер къазаныркен, башкъа усуллар кенар этиле башладылар... Сонъ-сонъуна усул-и-джедит узеринде къурулгъан окъув халкъларгъа янъы фикир ве гъаелерни ашлагъан буюк бир джерьянгъа чевирильди...

Директор: Залянский ¹²

"Ховаджа-и-субьян"нынъ эмиетини анълаткъан ве чар мемурларыны хавфсырама дереджесини косътерген даа бир весикъа бар:

Таврия губернаторы.

Гизли болюм.

1914 январь 21

№ 1498

Н. А. Маклаков дженапалыйлерине.

Таврия губерниясынынъ халкъ окъуллаары мудир манъа хабер бергени киби, мусульман татар халкъынынъ кенди балаларыны мектеплерде окъутмагъа истеги буюктир. Мектеби олмагъан ич бир кой ёкътыр... Шимди татар мектеплеринде дин аз, дюньявий фенлер чокъ окъутылып, о мектеплер артыкъ конфессиональ мектеплери дегильдир. Мында татар тилининъ сарфы ве атта эсап дерслери окъутыла. Онынъ ичюн мектеплерде Гаспринскийнинъ "Ховаджа-и-субьян"ы киби дерсликлер къуullanалар. Бу мектеплер энди умумтасиль мектеплерине чевирилип, рус мектеплерине якъынлашмай ве Руссени огренмейлер...

Имза: Лавриновский ¹³

Биринджи весикъадан корюнгени киби, "Ховаджа-и-субьян"-нынъ энъ эрте нешири 1884 сенесине аиттир. Бу ракъамны эсас этип алсакъ, Хабибулла Керемнинъ иджады 1884-тен башлап вефатына къадар, яни 1913 сенесине къадар, девам эткендир. Ве Самойлович "Гонджа-и-эфкъяр"нынъ биринджи къысмы (17 шиир) экинджисинден баягъы эски олгъаныны айрыджа къайд этмеси де нафиле дегильдир. Эбет, "Русиеде

¹² Кричинский А. Очерки политики российского царизма на окраинах. Ч. 2. Баку, 1920. (Пагинация: 3-193). С. 166.

¹³ Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Ч. 1, Баку, 1919 (Пагинация: 1-295). С. 274-276.).

яшагъан 14 миллион мусульман халкъынынъ юз йылларджа бир къалыпта олгъан яшайышыны тепретип, сарсып буюк ве джиддий денъишмелер азырламакъта олгъан "Ховаджа-и-субьян" ильк неширинден Х. Керемни де дуйгъуландыргъан, къальбини къозгъаткъан ве къолуна къалем алдырткъан эди...

Хабибулла Керем кучюклигинден багъчасарайгъа кочкен ве анда Сырлы-Чешме деген ерде яшагъандыр. О, Гаспринскийни гузель таныгъан, маариф ве газетаджылыкъ саасындаки ишини такъдирлеген ве "Терджиман"-ны окъумакъ ичюн сыкъ-сыкъ "Балтаджы" къавесине баргъан кишилерден эди. Эбет, "Ховаджа-и-субьян" нешир олунгъан сонъ Керемнинъ къолуна тюшкендир. Онынъ бу хусуста шири эльязманынъ эскилиги ве ипрангъаны себебинден толу окъулып олунмаса да, бу ерде бир къысмыны мисаль сыфатында кетиремиз:

1. Я, Иляхи, медет сенден бизе, эйле сен ихсанлар,
2. хунерлер биз окъусын хэм...
3. Санаатсыз хэм хунерсиз харап олду бу инсанлар.
4. Инает эйле, Яраданым, чыкъсын орадан хульялар.
5. Эзуу бисмиллях иле окъумагъа башладым,
6. анъладым,
7. "Ховаджа-и-субьян" эмиш себеп... хэм бильдим
8.
9. Окъумакълыкъ теджвит иле язы, ракъам, хэсабын
10. Бинъ-бир исмин хуръметичюн ярадан сен Мевлясын
11. Исмаил-бек.....
12. Бир къул икен чокъ чалышты миллет ичюн...
13.

(Биринджи сатырда: "Илях" — Аллах; "медет" — имдат, къуртулыш; "ихсанлар" — эйиликлер, яхшылыкълар. Дёртунджи сатырда: "инает" — керем, мерхамет; "хульялар" — 1. Къурунтылар 2. Хаяллар. Докъузынджы сатырда: "теджвит" — окъума къаиделери).

Кетирильген парчадан ачыкъ анълашылгъаны киби, Керем Гаспринскийнинъ дерслигини ве хызметлерини селямлап, халкъны джаилликтен къуртулмагъа, санаат ве унер саиби олмагъа чагъыра.

Хабибулла Керем ич бир шиирини бастырмады — дедик. Амма онынъ эсерлерини матбуат юзюне чыкъармагъа мерамы бар эди. Шунынъ ичюн о, бунъа юреги сыкъылгъан бир вакъытта, "Гонджа-и-эфкъар"нынъ биринджи къысмыны С.-Петербург цензурасына ёллагъандыр. Керемнинъ эсерлерини белли тюркшнас-профессор В. Д. Смирнов (1846—1922) бакъып чыкъып къырымзызы мерекеп иле бир чокъ сызмалар япкъан. Эм сызып ташламаларнынъ чокъусы я эсерлердеки Къырым тарихи иле багълы ерлер, я да чар мемуруларынынъ акъсызлыгъыны анълаткъан ерлердир.

Ред джевабына бакъмадан, Керем языларыны девам этти.

"Гонджа-и-эфкяр" топламы энди бир тертипке кетирильген сонъ, 1908 сенеси онъа кенди акъкъында хабер ташыгъан ве яратыджылыгъынынъ себебини анълаткъан бойле бир кириш сёз язды. Серлевасы: "Себеп талий "Гонджа-и-эфкяр" (яни "Фикирлер гонджеси" джыйынтыгъынынъ яратылмасына себеп). Кириш сёзюнинъ метни: "Бир кунъ кендим башыма шойле бир меракъ иттим ки, яшым да эллий кечмишти. Бир-ики зялядым дюнняя кельди. Омюрлери аз имиш... Генч икен мерхум олдулар. Мевлям шефаатларындан (къорчаламадан — И. К.) махрум зйлемесин. Аминъ — дие... Серветим ёкъ ки, миллетим ичюн бир шей идеяим де, быракъайым да девр-и-къыямете къадар. Шу арзу иле бир заман дюшюне къалдым. Мевлям хайырлы омюрлер версин "Терджиман" мухаррири Исмаилмырза Гаспринские, 25 сенеден бери "Терджиман" газетеси иле "окъуйын!", "язын!" — дие чагъырыр. "Бакъый къалан шей — тек языдыр" — диюр. Беним исе окъуйып язмакътан джюзий бир шейден гъайры, хич... Мурат иттим бильдигиме коре, язарым — дедим бираз сёзлер. Чюнки "окъумакъ, язмакъ зиян кетирмез" — сёзюни "Терджиман"да дефа-дефа окъудым. Ол себептен бу ише любашерет иттим (башладым — И. К.). Затен кендим Кок-Козлюйым. Аннем дженнетмекея (ери дженнет олгъан — И. К.), бен исе секиз айлыкъ къалмышым. Бен, секиз айлы чоджугъы, ... къартаннем гетирмишлер. Къартаннем бени осьтюрмиш. Беш-алты яшыма кетирмиш, оджая вермиш. Бир къач сенелер орада ирделеме итти исем де (окъугъан олсам да — И. К.), бакъмыш гёрмиш ки, ол оджада хич бир файда аламайджакъым. Сонъра бени Акъмесджитте бир адамын янына вермишлер... Орада дёрт сене къадар омюр кечирдим. Ол эснада къартаннем мерхум олду. Рахметуллахи алейхи (Аллахнынъ рахмети онынъ узерине олсун — И. К.). Ондан сонъра биревлернинъ садакъапарына мухтадж олмамакъ ичюн, алдым башымы гиттим Русие ичери-сине. Русиеде беш-он сенелер мейва тиджарети иле гездим. Сонъра Одессая гельдим. 1871 сенесинде Истанбула гиттим. Бир къач айлар орада эглендим. Сонъра кучь-беля иле Кыырымы йине булдум. Яшым дахи 26-я гельмиш иди. Беним турдугъым шеэр Багъчасарай ичинде 20.000 (ийгирми бинъ) джан мусульман вар. Араларында русча окъумакъ, язмакъ 5—10 сёз билен пек аз иди. Бен кендилигимден беш-он сёз огрене-бильдим. Ол себептен хэр нереди бир мусульман иле бир русун арасында иш олду исе, бен анда булундым, усанмадан ярдым иттим. Мерхаметле иш яптыгъым саесинде Керем адыны къазандым. Эльхамдюлиллах (Аллагъа шукюрлер олсун — И. К.) шимдики вазиятни 30 йыл огюне олгъанлар иле къыяс итмек мумкюн дегиль. Хэр нерее варырсенъ, генчлеримиз сае-и "Терджиман" мухаррири Исмаилмырза химметийле (гъайрети иле — И. К.) ачылмыш енъи усул мектепpler генчлерими-

зи джехалеттен кѳуртарып айдынлыгѳа чагѳырмасыйле, окѳуп-язма иле мѳюневвер олдулар, Мевлям хайырлы омѳюрлер версин. Беним киби надане кѳнѳю кѳалан миллетин халына кѳыяс зйле. Бен исе Исмаил-мырза Гаспринский "Терджиман"ы чыкаргѳандан бери якѳасыны быракѳмамакѳ иле баягѳы тапим алдыгѳым себебинден бу иши башлая бильдим.

Башыма гелени язмадан аджиздир кѳалемлер,
Нелер чектирди бу джаиллик ве не тюрлю эмеклер,
Эсерим кѳалсун дѳюнѳяда фикриле
Кѳалемим алдым элиме, чалыштым бир заман,
Назар итмень кѳусурыма, джумлемиз кечеджек бу джихандан.

1908.

Эбет, бу сатырлардан ватандашымызнынъ бир мѳюджахит вари озѳ халкѳынынъ хорлангѳаныны корип оны джеалеттен кѳуртармакѳ, аякѳкѳа кѳалдырмакѳ, башкѳа омѳюрге, инсан адына лѳайыкѳлы омѳюрге алып бармакѳ истегени, лѳакин кѳолунда не сервет, не имкѳян олмадыгѳы кѳучѳюзлигинден ве аджизлигинден, ич олмадым кенди фикирлерини ве дуйгѳуларыны язып кѳалдырмакѳ ниетиле кѳолуна кѳалем алгѳаны белли ола.

Самойловичнинъ мезкѳюр макѳалесинде язгѳанына коре, Керемнинъ биринджи девир шиирлери чокѳусы алларда умумий ве абстракт фикирлер ташыйлар. Амма Керем кене де озѳ девирининъ энѳ актуаль проблемаларына сес котерип дуйгѳудашлыкѳ бильдиргенини коремиз. Месея, юкѳарыда сѳзю кечкен, хиджрет меселесининъ зарарыны ачыкѳ корьген Керем семетдешлерини назым сѳзю иле кѳуртармагѳа чалыша:

Билиджилер сѳйлесе де, булунмазды чареси,
Вар иди башына эви хѳэм тиджарет ханеси.
Чокѳ кечмеден дѳендѳюлер, кери кѳалыркен пареси,
Не захметлер чекти онлар эвсизликтен хѳэписи,
Пек кѳуч олур иш бозулса тѳюзетильмеси,
Кендилери дерлер буну-чокѳ шукѳюрлер бурасы!..

Хиджрет меселеси, XIX асырнынъ сонѳунда язып башлагѳан дигер бир шаир Сеит Абдулла Озенбашлыны да чокѳ раат-сызлагѳан эди. Ирмакѳ суву киби, Кѳырымдан акѳып кеткен миллетини корьген шаир, джан-юректен янып, кеткенлерге кѳальп сызлатыджы сатырларнен мураджаат эте:

Быракѳуп миллети кѳайда кѳачарсынѳ?!
Зан идерсинѳ ѳлда хасри тапарсынѳ,
Кѳаланлар юзюне кѳаре якѳарсынѳ,
Сенинѳ бу иттигинѳ севап дегильдир!

Бурада къалан эхиле сендинъми эксик?!
Эй, дердине дермандан умюди кесик!
Сейле, бир дердинъи, хале недир эксик?
Не сюкют идерсинъ, дилинъми кесик?!
Ишлеринъ итикъаде уйгъун дегильдир!¹⁴

(“Хасри” — асрет; “итикъат” — дин, иман).

Девирнинъ назм яратыджылыгъында бедий сёз, бедий образ, сонъра везин, къафие, эджа ольчюси киби васталарны тапиль этеркен, базада аджайип сатырлар, оригиналь образлар иле яраштырылгъан парчалар везин ве окъума тюзгюнлиги меселесинде акъсагъанларыны коремиз. Эм бу алгъа ялынъыз Къырым муэллифлерининъ иджадында дегиль де, умумен тюркий назмиетте де расткелине. Занымызджа, бунынъ эсас себеби (эбет, истидатсызлыкътан гъайры) эдебиятымызда бедий васта араштырувлары иле багълыдыр. Эски шиирieti-миз, язы тилимизде арапча ве фарсидже алынмалар чокъча олгъан вакъытта, чокъусы “аруз” ольчюсине, яни сатырлардаки эджаларнынъ сыфаты (эджаларнынъ узун яхут къыска сесли олмалары, къапалылыкъ ве ачыкълыкъларына даялы) ве микъдарына эсасланса, XIX асырнынъ сонъларында “бармакъ” ольчюси, яни сатырлардаки эджаларнынъ тенъ теклары ве бир тертипке кельмеси, ¹⁵ мейдан алмагъа башлай. Шунынъ ичюн уялма девириндеки назмиетимизде бу эки эсас везин ольчюсининъ якъынлашмасыны ве атта къарышмасыны коремиз. Меселя, Ходжа Меметнинъ 1900 сенеси язгъан “Айвазовскийнинъ хатирине” адлы шииринден бир парчасыны ала-йыкъ:

1. Олурсе бир шехрин адиль иле дады (12)
2. Булуныр иште джумленинъ имдады. (11)
3. Бакъый къалды шу джиханда иттиги кяры, (13)
4. Еди икълиме зухур олду иди намы. (13)
5. Донанды ёллар байрагъыле баштан баша, (13)
6. Шанлы бабамыза дженап Мевля рахметин сача (15) ¹⁶

Сатыр сонъундаки ракъамлардан корюнгени киби, тек, 3, 4 ве 5-нджи сатырда эджаларнынъ сайысы айныдыр, яни 13, къалгъанларында 11-ден 15-ке бара. Бу ерде, эбет, конкрет суретте “бармакъ” я да “аруз” ольчюси хусусында айтмакъ къыйындыр.

Самойлович Хабибулла Керемнинъ шиирлериндеки оль-

¹⁴ Метинининъ нешири: “Терджиман”, 1902 майыс 31.

¹⁵ Пала И. Ансиклопедик диван шири сёзлюгю. Джылт 1—2. Анкара, 1989 (554 с.) С. 41—44; Хотамов Н., Саримсокъов Б. Адабиятшунослик терминларининг русча-узбекча изохли лугъати. Тошкент, “Укытувчи”, 1983 (376 с.) С. 37—38, 43; Тимофеев Л. И. Тураев С. В. Словарь литературоведческих терминов. Москва, “Просвещение”, 1974 (510 с.) С. 22, 25.

¹⁶ Метинининъ нешири: “Терджиман”, 1900 майыс 5.

чю ве услюбини талиль этеркен, оларны дестан шекилинде
язылгъанларыны къайд этти. Амма, эбет, везин ве ольчю тюз-
гюнлиги акъсамлары Керемнинъ бир чокъ парчаларында ёкъ
дегиль:

Гъайры ёкътыр чаре бунъа огренейик санъатлер,
Ёкътыр эльде серветимиз ве эм де унерлер,
Ол себептен чекмекдейиз джумлемиз пек зультетлер!
Талаптан гери къачарыз, бизлерде зардыр тенбеллер,
Къалмаюр орадан хич бу сёзлер ве кереклер!

Буну бизге аньлатсапар дефа-дефа хэм улемалар,
Бизе ёллары госьтерен ёкъ, ёкъ биз ичюн ярыкълар!

Окъумакъ ичюн, огренмек хунер бабамыз верди гъайретлер
Ве лякин ёкътыр арамызда бунъа гъайрет иденлер.
Алмаюр къулакълар, ве хэм горьмиюр гозьлер...

Хабибулла Керемнинъ конкрет адисе ве шахсларгъа багъ-
ышлангъан шиирлеринден ("Гонджа-и-эфкъар"нынъ биринджи
къысмында) Багъчасарайда джамилер тамирине пара айыргъ-
анларгъа тешеккурлер, бир мусульман къабири бакъымсыз
къалгъанына яныкълар, бир медресенинъ алына яныкълар:

Вардыр бизим шехримизин ортасында медресе,
Ичерсинде талебе хич ве хэм де мюдеррис,
Вар имиш къапу устюнде кемер таштан язысы
Кимсе бильмез ким яптырмыш, кимдир онынъ баниси.-

киби парчаларындан кене эски бир имаргъа багъышланып
тарихимизде къыймети ольченмез олгъан Гъазы Мансур иле
багълыдыр. Белли олгъаны киби, Чуфут-Къале янларында (Багъ-
часарай этрафы) хиджрий эсапнен 838 сенеси Гъазы Мансур
адына дервишлер текиеси къурулгъан эди. Гъазы Мансур-
нынъ озю исе, Мухаммед пейгъамберимизнинъ ёлдаш ве
сафдашларындан бириси олып, та къадимий дезирде Ешилъ аданы
озюне сонъки мекая этип сайлагъан ве мезкур текие еринде
комюльген эди.¹⁷

Шиирнинъ мундериджесинден текиенинъ кенди ве о иле
багълы олгъан къырымлыларнынъ бир чокъ адет ве анъане-
лери ачыкълана. Меселя, эснафларнынъ меслек байрамла-
рында териджилер, къалайджылар, чарыкъчылар ве атта чалгъ-
ыджылар (усталары ве шагиртлери, къальфалары) Гъазы Ман-
сур текиесине барып шейх-мешайих ве улемалар иле бир сы-
рада намаз къылып, андаки эки чешмеден акъкъан сувлар иле
шифалана ве меслек омюрини узакъ этильмесини тилей эди-

¹⁷Гаспринский И. Бухара ве Багъчасарай. "Терджиман", 1893 январь
31.

лер. Эснаф байрамлары бутюн бир шеэр халкъынынъ байрамына чевириле эди. Месея, Гаспринский бойле бир эснаф байрамы хусусында хабер бериркен, тышарыда донатылгъан учь-дёрт тюрлю емек софрасында 5.000 (беш бинъ)-ден зияде адам булунгъаныны айта.¹⁸

Хабибулла Керем текиенинъ ерлешмеси, деври ве кечмиш алыны анылатыркен:

Шехримизин усть башында вардыр бир улугъ зат
Гъазы Мансур Султан вели дерлер онъа ад.
Чокъ кишилер келир анда зияретле, алырлар мерам
Эм орасын козетедир даима да бир шейх зат.

.....
Бир тарафы дагълыкъ хэм де буюк увадыр,
Дагъын бир тарафында хэм гечмее ёл вардыр.

.....
Эзельден вар иди орада мусафирханелер...
Йыкълмыш, харап олмыш, къалмамыш хич эсерлер.
Не мердвени къалмыш ве не де хисарлары
Не себептен къулакъ асмай буна уста яшлары?!

.....
Насыл ола да корьмюрлар бурасыны улемалар
Йыкълыр гидер, орасы да олур монастырлар
Бир зат-и-шериф орада эй, бирадерлер,
Джумлемиз билириз ки, Гъазы Мансур — велидир,
Гуняхы бир тарафта турсун айыптыр!
—дей.

Бойле самимий сёзлер, юрек яныгъы ве чокъ аджыныкълы малюматлар иле (шиирнинъ бир еринде текиенинъ сувуны кесип, янында олгъан монастырьге алгъанларыны хабер бере) шеэрнинъ адий бир сакини миллет ядикярлыкъларыны кьорумагъа чагъыра.

Къырымтатар эдебиятында Гъазы Мансургъа багъышлангъан даа бир къач эсерлер яратылгъан эди. Шулардан бириси Умер Ипчининъ (1897—1955) "Гъазы Мансур" поэмасыдыр. Бу эсер 1917 сенеси Абляким Ильмийнинъ (1887-1947) муарирлигинде нешир олунгъан "Къырым оджагъы" газетасында басылгъандыр. Шу газетанынъ ялынъыз керекли номери дегиль, бугуньгедже ич бир номери тапылмагъаны себебинден поэмадан мисаль парчасыны К. Джаманакълынынъ (1905—1966) макъалесинден алдыкъ.¹⁹

Къабир къазып дженазе намазыны къылдылар,
Комип Мансурны хан-шеитлер агъладылар...
Мансур шейт олду Ватанынынъ огъруна

¹⁸ Гаспринский И. Турмушымыздан. "Терджиман", 1894 майс 26.

¹⁹ Джаманакълы К. Умер Ипчи (Алкeday). "Эдебият ве культура", 1936, № 1. С. 42.

Къалдырмады башын душмана,
Къолтугына къысты кельди озь илине...
.....
..... анда ольди,
Гъазы Мансур озь топрагында комюльди.

Метинден анылашылгъаны киби, Ипчининъ эсеринде диний сюжет къулланып Гъазы Мансурнынъ Ватан ве Иман ичюн савашта джесюрлиги ве озь илине садакъаты косьтериле.

Хабибулла Керемден исе, бизге асабалыкъ къалгъан ялынъыз шиирлери ве айры шекильде къорунмада булунгъан де-станы олмайып, кене де С.-Петербургдаки Шаркъшнаслыкъ Институтынынъ эльязмалар фондунда булунгъан 1152 (бинъ юз элли эки) саифели кунъделик дефтери де бардыр. Ишбу кунъделикни Керем 1901 сенеси октябрь 25-тен башлап язгъан. Дефтерге эсасен Багъчасарайда (ве базада умумен Къырымда) олып кечкен вакъиалар, шу джумледе шеърдеки ава, келип кеткен мусafirлер, кечирильген байрамлар, атта базарда сатылгъан малларнынъ фииятлары киби шейлер къайд олунгъандыр. Бу языларнынъ эмиетини бельки келеджектеки махсус тедкъикъатлар ачыкълар, амма Самойловичнинъ сёзю иле айткъанда, Къырымда адий бир сакиннинъ звинде бойле кунъделикнинъ булунмасы гъает буюк меракъ догъурыджы алдыр. Эр не исе, кунъделик хусусында бир агъыз сёз айтылса, мезкюр макъаледе кетирильген бир къач мисаллерден корюнгени киби, Керемнинъ кунъделик дефтери миллетимизнинъ о дивирдеки эшьясы, савут-сабасы, кийими, ашы-суву, ишлери ве умумен эр кунъки турмушы акъкъында айдын левхалар ачылды чокъ зенгин бир менбадыр.

XIX асырынъ соньунда назм жанрында Керемнинъ сесине сес къошкъанлардан Сеит Абдулла Озенбашлы эди. Онынъ шиирлеринде де маарифперверлик, ватанперверлик, инсансеверлик киби дуйгъулар ифаде этиле. Амма Керемден фаркълы оларакъ Озенбашлынынъ эсерлеринде чокъча истихсал ве икътисат меселелери котериле. Ве шаирнинъ бу таракфаа янтаймасы ахыры-сонъу оны, кенди башына Къырымда сифте оларакъ зенаат окъувыны ачып, юзьлердже шагиртлерини чешит меслек саиби олмагъа севкъ ве тешвикъ этмесине алып кельди.

Озь вакъытында схоластика ве консерватизм иле курешкен шаир, сонъундан эсерлеринде фааль арекетни, аят динамикасыны алгъышлап, дургъунлыкъны, арекетсизликни, джансызлыкъны айыплады. Бир чокъ сатырларында гъафлет юкъусындан уянаманы, янъы замангъа, янъы усул иле эмекке, янъы зенаат саиби олмасына чагъырды.

Эвельки чалышмаларымызда къайд этильгени киби, Озенбашлы юзлердже манзумелернинъ муззлифидир. Амма сагъ олдугъы заман, бир къач парчасындан гъайры, ич бир шей

нешир этмеге чаре булмады. Атта чокъ эмек иле азырлан-гъан, "Фоногъраф хакъайыкъ" ("Акъикъат сеси") адлы эльязма шиирлер топламы да вефатындан сонъ, огълу Амет Озенбашлынынъ къолунда къалса да, лякин советлер девиринде о да репрессиягъа огъратылгъаны себебинден, эльязмалар гъайып олгъандыр. Эльязма меджмуасынынъ адындан биле корюнгени киби, Озенбашлы эсерлеринде аятны догърулыкъ ве акъикъат иле ольчемеге арекет эткендир. Затен тамам бу шей чар акимieti алып баргъан сиясетине ич де келишмей ве керекмей эди. 1905—1907 сенелери корюнген зайыф яркъъ (чарнынъ Манифести) де реакция девиринде тез вакъыт ичинде амансызджа сѣндюрильди. Илле китап бастырмакъ меселеси дефаларджа феналашты. О девирде Къырымда арап уруфаты иле дѣрт басмахане олса да (Багъчасарайда Гаспринскийнынъ матбаасы, Джанкойде М. И. Абкиннынъ матбаасы, Къарасувбазарда З. О. Роганнынъ матбаасы ве Акъмесджиттеки матбаа) эписи чар охрнкалары ве шиддетли цензурапар алтында булунгъанлары ичюн китап нешири пек зор эди. Сонъундан о девирнинъ вазииетини анылатаракъ, Асан Сабри Айвазов (1878-1938) бойле язгъан эди: "Арасы чокъ кечмеден умумрусие истиля иден мюртеджлер арекети (реакционерлер арекети — И. К.) (бутюн тюрк-татарларда корюлен енъилик деврини сѣндюрмее, хэнуз (энди — И. К.) догъмая башлаян енъи татар эдебиятыны богъмая къалкъышыюр, звельде инкъилипчы Къырым генчлигининъ нашир-эфкъары (нешир органы — И. К.) олан "Ветан хадими" багъланыюр, рушдиелер къапатылыюр, муаллим ве мухаррирлерден бир къысмы тевкъиф идилип, иштен чыкъарылыюр, бир къысмы да Къырымдан сюрюлююр. Бу сюретле къач юз бинъ къырымтатарларынынъ мукъаддераты (такъдирлери — И. К.) талим ве тербиясы звельки киби "духовный правления"йы кендилерине бир "къабе" иттихаз иден бир сюрю истипдат мемуруларына тевди олуныюр (бериле — И.К.). Ана дилинде китапларын чогъалмамасы ичюн гъает шиддетли цензор къоюлыюр, цензора кондерилен ильмий, эдебий ве лирик мевзулар узеринде язылан эсерлер биле айларджа цензорда тутулыюр. Бунлардан пек азынынъ суя, сабуна тутунмаларынынъ махдут (худутлы, сынъырлы — И. К.) микъдарда басылмасына рухсет верилиюр. 1917 инкъилиябына къадар Къырымда татар дилинде рисале ве китапларын аз басылмасынынъ биринджи себеплеринден бириси де бу хал иди" ²⁰

Иджадынынъ биринджи сатырларындан башлап чар акимietiне къаршы кучлю дарбе эндирген Озенбашлы, озъ халкъынынъ эски руху, чюрюк зехниетини де кескин тенкъитке

²⁰ Айвазов А. С. Октябрь инкъилиябы ве татар эдебиятынынъ дирилъмеси. "Окъув ишлери", 1927, № 1(21). С. 49, 50.

огъратты. Къырымнынъ миллий омюриндеки базы къарама-къаршылыкъ, табакъалашув, миллет огърунда хызметни танымаюв, инсан укъукъыны инкяр этюв киби алларны ачыкъ косътерди. "Дженазе башында" адлы парчасында бойле сатырларыны окъуймыз:

Самур курклю ходжалар дизильмишлер сыра иле
Сыраларын ичинде ич бир мухтадж олмадан.
Къасым эллерини сокъар-чыкъарырлар джебине
Ихтиядж ве мухтаджлар имренирлер бакъмадан.
Ачлар ве бииялджлар таякълара даянуп,
Безерлер "къар ерде" эль узатуп турмадан.
Нахакъ bize сарф идерлер хайратлары бильмеден
Хакътан къоркъмаз да, къоркъарлар джемиет-хайриден!²¹

Заманы иле Озенбашлы Багъчасарайлы бир зенгиннинъ эвинде ишкочюриджи вазифесинде булунды. Иште, о девирде адамлар арасындаки саранлыкъ, айнеджилик, бошбогъазлыкъ, хумарбазлыкъ, яланджылыкъ киби чиркин адетлерге къаршы эсерлер язды. Мисаль оларакъ "Татарын васиети" (1900) ширини алайыкъ. Бу эсерде муэллиф гъает озъгюн шекиль тапып, джемиеттеки ичтимаий къатламларны бирер-бирер сыралап эписине ляйыгъынджа пай биче:

Бен беним хорум ве исьяным, гуняхларым бильмишим,
Ольмез звель васиетлерими тамам итмишим...
Шеит имам келир исе дженаземи къыларса,
Секиз аршын лядживерди чуха орътюн демишим.
Енъи курклер тамамиле девире искъат итсунлер
Ихтиядж-мухтаджлары девре сокъманъ демишим.
Чухадан башкъа устюме секиз аршын япынъыз
Иманым къаари ичюн дахи орътюн демишим.
Буюк бакъыр синийи хадди къаплатаракъ,
Буну дахи имама бойле хабе итмишим.
Джоштурып окъуяна юз рубле бен демишим,
Хайриетин борджуна бинъ рубле бен демишим.
Пешимден рахмет диенлерин джумлесине
Бирер йипекли юзьбез верин демишим...
Къузгъунларын, ховардаларын, деджджалларын
Аллах-Ресуль огъруна лянет идин демишим.²²

(Биринджи парчада: "имренмек" — авес кетирмек; "бииляджлар" — чаресизлер; "хайрат" — хайырлар. Экинджи парчада: "лядживерди" — мавы; "чуха" — сукно; "искъат" — разы этмек; "ховарда" — хумарбаз; "деджджал" — Аллахсыз, имансыз).

Озенбашлынынъ иджадында истихсал ве икътисат меселе-

²¹ Метинининъ нешири: "Егъи дюнья", 1924 январь 18.

²² Метинининъ нешири: "Егъи дюнья", 1924 январь 18.

лерине янтайма бар — деген эдик. Шаир буларны да озь туруш-ында дегиль, ислях меншурындан кечирильмесине талапкяр-лыкъ косьтере эди. Ислях меселелеринден бириси де — замангъа уйгъан янъы зенаат ве унерлер кешфи, янъы ишхане-лер ачып, халкънынъ икътисадий ве медений яшайышыны юк-сельтмек. Чокъ тарафлы ве зенгин къабилиетке малик олгъан шаир ерли джемааткъа ибрет косьтерген киби, 1902 сенеси Багъчасарайда терзихане ача. Бу ерде юксек сыфатлы (кали-тели) махсулат чыкъарылгъанындан гъайры, бир чокъ шагир-тлерге чешит янъы зенаатлар огретиле эди. Бундан хабер-и олгъан Гаспринский, меселени газетасы саифелерине чыкъа-рып, джан-юректен такъдирлеген эди.²³

Озенбашлынынъ фикириндже, Къырым экономикасыны джанландырып, халкънынъ яшайышында боллукъ ве къолай-лыкъ кетиреджек шей — багъ-багъчаджылыкътыр. (Акъылда тутмалы ки, тамам шу вакъытларда, яни 1900 сенеси ве ондан эвельдже, Къырым багъ ве багъчаларнынъ махсулаты Парижде олып кечкен бутюнджихан сергисинде алтын медаллер къа-зандылар. Мешур багъчаджылардан С. Х. Чубукъчы ве Алуш-талы Къурт-Алининъ адлары джихан багъчаджылары арасын-да янъгырады).²⁴

Багъчаджылыкъ махсулатыны асрамакътан гъайры, оны къурттан, сувукътан сакълап, узакъ диярларнынъ зенгин па-найырларында кярлы сатмакъ керек эди. Бунгъа исе алыш-веришнинъ кейфиетини, медениетини юкъсельтмек керек. Икътисадиятта бильгиси юксек олгъан Озенбашлы 1902 сене-си багъчеванларгъа махсус ширий "дерслик" язып, адыны "Багъчасарай дестаны" къоя. "Инесинден йипинедже" — де-генлери киби, бу дестанда шаир багъчаджылыкънынъ чешит сааларындаки инджеликлерини косьтере. Амма "темиз истих-сал" иле багълы эсернинъ бедийлиги не дереджеде экен?

Озенбашлы бунынъ тюбюнден тюрлю усулларнен чыкъ-магъа тырыша. Алынган мевзусы иле багълы аталар сёзлери ве исабетли, мергин ибарелерине дикъкъат этейик: Араяне ненинъ чареси ёкътыр; Иш билене бутюн дюнья базардыр; Эр базир-гян къутунынъ дибинден бакъар; Шерефли нам малдан паалы-дыр; Чокъ юкълэгъан кярдан четте къалыр. Ве бир чокъ ди-герлери. Дестаннынъ образлар системине къошулып кеткен бойле ибарелер бедийлик сыфатына озьджесине хызметте булуналар.

Озьгюн услюптеки сатырларда да де насихат, де хабер, де огют, де акъыл танышув, де хош муамеле яхут тариф киби сес аллары иштирак этип метиннинъ бедий орьнегине джан бе-рип, къабаджда ерлерини ялдызлайлар.

²³ "Терджиман", 1902 апрель 29.

²⁴ Гаспринский И. Парижде мейва сергиси. "Терджиман", 1900 майыс 21; июнь 28.

Озенбашлынынъ яратыджылыгы хусусындаки сёзюмининъ башында, онда да Хабибулла Керемде олгъаны киби, маарифчилик мевзусына багъышлангъан эсерлери бар — деген эдик. Бойле парчаларны базы тедкъикъатчыларымызнынъ 1920 сенелери нешир эткен макъалелеринде раст кетирдик. Меселя, Абдулла Ляtif-заденинъ энди анъылгъан маруза-сында Озенбашлынынъ бойле дёртлюгини коремиз:

Бакъ, маймунпар адам олды,
Филпер хэп тербие алды,
Аталым бутюн эхвaмы.
Окъумакъ, язмакъ земаны бу!

("Эхвaм" — шек, шубе.)

Бундан гъайры, С. А. Озенбашлынынъ огълу, халкъымызнынъ белли сиясий эрбабы ве алими Амет Озенбашлы кендисининъ 1927 сенеси язгъан бир макъалесинде ²⁵ бабасынынъ кене де маарифчилик къабилли парчаларындан бойле мисрaларны бере:

Пычакъчы пычагъы кесмез,
Янтыгъы къурумы кечмез,
Земане санъатын бильмез,
Не окюнч, не мушкюльдир бу!

Земане истиюр модасын,
Келинъ, итмейин даvасын,
Абселям акъайын балтасын
Иш земаны дегильдир бу!

Эбет, Сеит Абдулла Озенбашлы озь девирининъ белли эдиби, миллетимизнинъ къайдыны чеккен зиялысы, усанмаз хызметчиси эди. Эп янъылыкъ ве тазеликке ынтылгъан иджаткяр чокъ шейлерге ёл ачты. Гаспринскийнинъ ярдымджысы ве якъыны, къырымтатар миллий арекетининъ иштиракчиси, уста, икътисадиятчы, чалгъыджы, хаттат ве истидатлы языджы Озенбашлы узакъ омюр яшамаса да, миллий медениетимизнинъ тарихинде силинмез изини къалдырды.

XIX асырнынъ сонъ черигинде джанланмагъа башлагъан шириетимиз хусусында сёз юрюткенде, мытлакъ бир къач гъает озьгюн терджимелер джыйынтыкъларыны ве олардаки бедий сёз эвримини ачыкъламакъ лязимдир. Келеджек парчамызда, иште, бойле меселелерни тедкъикъ ве талиль этеджекмиз.

²⁵Озенбашлы А. Къурултайджылыкъ ве Октябрь инкъилябы. "Илери", 1927, № 10. С. 64-72.

“КУСЬМЕДИМ, АКЪИКЪАТ, ЫРПАДЫМ СЕНИ...”

(Джеваире Меджитованынъ догъгъанына
85 йыл толувы мунасебетин иле)

Омюр эп девам этмекте, илери ашыкъмакъта... Эдеби-
итымыз инкишафына иссе къошкъан сымаларнынъ
фаджиалы такъдирлери, сырлары кечмишке дёнмекте.
Анъымызда олар акъкъында тек хатыра къалмакъта...

Девирлер де денъишмекте. Бирилери бу фани дюнья-
дан козь юмып, эбедий
межанларына авушмакъта.
Дигерлери аятны девам эт-
мек ичюн, “инънъа!” му-
джизели сеси иле алемни
янъгъыратып, яшамагъа
башламакъталар...

Аят-мемат акъкъында-
ки тюшюнджелерим хатыр-
лавлар дерьясына чомды-
рып, етмишинджи сене-
лернинъ кузь айларына
алып кетмекте...

Единджи сыныф тале-
бесим. Берекет джююв ме-
расими биткенде, сыныф
достумнынъ анасы кечин-
ди. Тазиедемиз. О, исе озю-
ни къоймагъа ер тапамай.

Элинде сарарып къалгъан къагъытчыкъны томарлай бе-
рип, къуракъшып къалгъан дудакъларынен нелердир
фысылдай...

Кунылернинъ биринде Зибиде бизим эвимизге кель-
ди. Манъа буюк бир сыр ачмакъ истеди:

— Айше, — динъле, достум, санъа къырымтатар тл-
линде шиир окъуйджагъым! — деди о котеринки сеснен.

— Я, дедим мен. — Не акъкъында экен?

Джеваире

— Ана акъкъында... Бу шиирнинъ ана тилимизде на-
сыл шырныкълы янгъырагъаныны эшитмеге истесенъ,
динъле! — деп, бутюн шиирни ифадели окъуды:

Джанымдан азизим, козюмде нурум,
Эр шейден кыйметли, урьметли, анам!
Бахытым, къуванчым, къальбимде сырым,
Гуль багъчам, баарим, сеvimли ана!..

Шиир пек тесирли олгъаны ичюн, Зибиденинъ де,
меним де козьлериме козьяшлар ийди. Шиир озюнинъ
мундериджеси ве тесирченлиги иле бизлерни Зибиденинъ
анасы кечинген куньлерге алып кетти. Муляйим бакъыш-
лы, незакетли Себия аптени хатырлатты.

Шу арада анам келип къалды. Юзюмиз денъишкени-
ни корип:

— Сизлерге не олды я, кызларым, агъладынъызмы?
деп сорады.

— Агълайджакъ къарарына кельдик... Амма... — сустым
мен.

— Хайырлымы, балам? — джиддий тавурнен сорады
анам.

— Хайырлы. — Мен разылыкъ алмагъа истеген киби,
Зибиденинъ козьлерине бакътым. О, башыны саллагъа-
нынен, мен сырны ачмагъа ашыкътым. — Ана, Зибиде,
шиир язгъан! Озю де ана тилинде, — дедим мен къуванч-
нен.

Зибиденинъ чырайы бирден денъишти. Анама ба-
къып:

— Ёкъ. Бу шиирни мен язгъаным ёкъ. Эминие апте,
шиир язмагъа меним акъылым да етмез, къолумдан да
кельмез... Бу шиирни мен рахметли анамнынъ шиирлер
дефтерчигинден кочюрип алдым, — деди о бар гонълю-
нен озюнде енгиллик ис этип.

Шу куню бу шиирни гъайрыдан динълегенде, анам-
нынъ козьяшларыны абайлагъан эдим. Шиир учюмиз-
нинъ де юрек теллеримизни сызлаткъан эди. Мени исе
бус-бутюн серсем этти.

Геджелери шиирлер къаралай башладым. Онунджи
сыныфны битиргенде, эки умумий дефтер шиирлерим
топланды. Такъдир мени, тувгъан тилимизни, эдебияты-
мызны темелли огренмем ичюн, Ташкент Девлет педин-
ституты къырымтатар тили ве эдебияты болюгине кетир-
ди.

Окъувимызынынъ экинджи семестринде Джафер оджамыз бизге реферат язмагъа вазифе берди. Манъа Джеваиренинъ “Ешилъ япракъ арасында” ширий джыйынтыгъы тюшти. Шаиренинъ яшагъан ерининъ адресини алмакъ ичюн, “Ленин байрагъы” редакциясына бардым.

Адресни алгъанымнен, раатлыкъ кунълерининъ биринде, Чырчыкъ шеэринде ерлешкен Юбилейный къасабасына ёл алдым. Дюльбер, кениш, ешилликлер ичине комюльген абадан къасаба гонълумни къуwandырды. Эвни къолайлыкънен таптым. Къапыдаки чанънынъ дёгмесине бастым. Ичерилен къарылгъач къанатларыны анъдыргъан гурь къара къашлы къадын чыкъты. Селямлашып, онъа суаль берип етиштирмедим, о, меним юзюме бакъып, тебессюмле:

— Сиз Айшесинъиз, янъылмасам? — деди.

Мусафирликке келеджегимни мектюп вастасыле бильдирген эдим.

— Ичериге буюрынъыз! Хош кельдинъиз! — аягъыма киймеге папуч узатты.

Мен папучларны кийип, одагъа кирдим. Шу арада къаршыма:

— Хош кельдинъиз! — деп алчаракъ бойлу, тюз эндамлы къыз чыкъты. Элинде немсе тилинден дерслик бар эди.

— Таныш олунъыз, Сейяре, меним къызым, — деди манъа Джеваире апте.

— Вай, анем, — деди о, мени чокътан бильгени киби, — бу къыз Айше олса керек?

Диван устюне кечип отурдым. Джеваире апте мени Сейяренен къалдырып, озю ашханеге кетти. Ашханеде чырылдап чибереклер пише башлады. Бираздан софра да донатылды. Ниает, Джеваире апте де келип бизлернен отурды. Къаршыма ерлешип:

— Мен бойле отурсам, яхшы болур! — Буюрынъыз, алынъыз! — деп, меним аля даа утангъанымны сезип, тарелкама эки чиберек къойды.

— Чибереклер пек лезетли олгъан, Джеваире апте, — дедим мен.

— Анемнинъ пиширген чибереклери тамлы болатан! — макътады чибереклерни Сейяре.

Шу куню лезетли софра башында меракълы лакъырдылар олды. Амма манъа кечке къалмайып, Ташкентке къайтмакъ керек эди. Джеваире апте акъкъындаки малюматларны эписини язып алдым. Джеваире апте озюнинъ

“Ешилъ япракъ арасында” шиирлер джыйынтыгыны манъа багъышлагъанда, 1974 сененинъ апрель он алтысы эди.

Навои китапханесине барып, шаиренинъ 1970 сенеси чыкъкъан “Унутылмаз саифелер” джыйынтыгыны да арап булдым. Онынъ иджадыны огренмеге башладым. Шу китапчыкъта анавы Зибиде окъугъан ве мен де чокътан берли эзберден бильген шиирге расткельдим. Сыр олып къалгъан тююм дёрт сенеден сонъ чезильди. Албу исе Зибиденинъ анасы дефтерчигине язып алгъан ве бутюн сыныф иле эзберлеп юрьген шииримиз Джеваире Меджитованынъ шиيري экен!?

Рефератны Джафер оджамызгъа теслим эткен сонъ, яз татили башланмаздан эвель, Джеваире аптенинъ эвине бир даа бардым.

Бу сефер мени кобете беклей эди. Ашап, тойгъан сонъ, Джеваире апте къаве пиширди.

— Вай, джаным, Айше, шимди пек тансыкъ къавени къайдан алдынъ я? — деп сорады.

— Оны сизге тизем ёллады. Сиз оны танымайсынъыз. Лякин о сизни эсерлеринъизден биле. Бугунъ манъа бу китапчыкъкъа автографынъызны яздырып кельмеге риджа этти. Мусafirликке келеджегимни билип, махсус сиз ичюн “Зерафшан” ресторанындан къаве сымарлап алдырткъан. Шиирлеринъизни бегенип окъуй, атта базыларыны эзберден айта... — дедим мен “Унутылмаз саифелер” шиирий джыйынтыкъны онъа узатып.

— Бегенип окъусалар, гонълюм джоша, — деди Джеваире апте ве бир анъ сусып, софра башындан турды, янашада ерлешкен маса устюнден къалем алып, китапчыкынынъ биринджи саифесине нелердир язды ве сонъра манъа узатып, — Барсанъ, айт, бойле урьмет этип, тансыкъ къаве ёллагъан экен, сагъ олсун, бар олсун! — деди нелердир тюшюнип, — Демек, бош махсул яратмай экеним де...

Омюр сени! О вакъыт йигирми дёрт йыл кечер де, бир кунъ ола мен шаиремиз Джеваире апте акъкъында хатырлавларымны кягъыт узерине тизерим деп ойламагъан эдим. Хатырлавларым “Унутылмаз саифелер” джыйынтыгынен багъланыр деп де тюшюнмеген эдим. Албу исе шу вазиетлер манъа шаиремизнинъ иджадыны огренмеге бир анаhtar олып къалгъаныны бу сатырларыны язгъанда ис эттим. Лякин о вакъыт яздыжы инсан окъуйджылар огюнде буюк месулиет ташыгъаныны юректен сезген эдим.

Акыкътатен де, Джеваире апте язгъан сатырынынъ эр бир сёзюне пек месюлиетли эди. Бир вакъыт мен аныламагъан шиве сёзлерини сатырда олгъаны киби къалдырмакъ ичюн, бу сёзнинъ къулланылувыны сабырнен исбатлагъаны аля даа акъылымда. Мен о маальде Ташкентеки Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында редактор вазифесинде чалыша эдим. Шаиренинъ “Омюр сазым” шиирлер джыйынтыгъы элиме тюшкенде, мен шивелерининъ эсирлигинде булундым. Базыларынынъ иш-летилювине разы олмагъан эдим. Алла гунях язмасын! Меним гонълюмде ярамазлыкъ ёкъ эди. Бизге институтта насыл огреткен олсалар, ойле япмагъа тырыштым. Джеваире апте де яшагъан девирининъ чизгилерини эсерлеринде акс этмеге, яни девир онъа талап эткени киби язмагъа ынтылгъаныны черик асыр кечкен сонъ аныладым.

Фикирлерим, тюшюнджелерим Джеваире аптенинъ “Бош махсул яратмай экеним де...” сёзлерине гъайрыдан къайтмагъа давет эте. Хаялымда шаиренен олгъан корюшювимизнинъ девамыны джанландыра...

Джеваире апте ашханеге кеткен арада мен Сейяреге:

— Сейяре апте, язгъан шиирлеримни Джеваире аптеме косътермек истейим. Вакъты олурмы экен? — деп меракъландым мен утангъанымдан ичимни сыкъып.

Сейяре элимден дефтерни алып, саифелеп, шиирлеримни окъуды. Сонъра:

— Анем, анем, Айше сизге озь шиирлерини кетирген, — деп еринден турды, ашханеге кетеджек арада, Джеваире апте вазада емишлер кетирип софрагъа къойды.

Сейяре дефтерни анасына узатты.

— Я-а-а,... не къадар къуванчлы бир вакъиа! Айше бизни бугунъ экинджи сефер къувандырды, — деди Джеваире апте дефтерни элине алып. — Биринджи сефер — къавенен, экинджи сефер-шиирлеринен. Тамам алма, армут, юзюмнинъ дадыны татып, шиирлер окъусакъ, эм джисманий, эм де рухий джеэттен лезет алырмыз, — деди ве меним яныма, келип ерлешти. Дефтерни саифелеп башлады.

Меним козылерим исе Джеваире аптенинъ юзюнде. Кирпиклерининъ ве къашларынынъ тосат-тосат къакъынувларындан шиирлеримнинъ тесирченлигини аныламагъа ынтылам. Ичимде джаным ёкъ киби. Несфесим де

ичимде тыйыла. Къальбимни иситкен сёзлерни эшитмек истейим.

Янымызда отургъан Сейяре де манъа, де анасына бакъа.

Къапынынъ чанъы чалынгъаны меним бутюн къоркъуларымны ортадан больди. Сейяре шу арада атылып туруп:

— Кельгенлер манъа олмалы. Мени багъышларсынъыз, Айше, аркъадашларымызнен хастаны ёкъламагъа бараджакъ оламыз. Бир даа корюшеджегимизге умиот этем... — деп сагълыкълашып кетти.

Джеваире аптенен ялынъыз озюмиз къалдыкъ... Везин, къафие, шиирнинъ композицион тизилиши акъкъында меракълы къонушув олды. Шиириет муджизелери хазинесине далдым. Онынъ эр бир джевери козюмни, дилимни озюне мефтюн этти. Онынъ сырларыны тильсиз, сёзсиз ачкъан киби олдым. Меним ичюн башкъа бир муджизели омюр башланды. Джеваире аптенинъ тылсымлы къалемни астындан шиирлерим башкъа бир renk алып, тюзюп бир макъамнен окъулдылар. Атта озюм де тааджипте къалдым. Анавы тылсымлы къалемнинъ манъа бир бахшыш оларакъ берильмесини арзуладым.

Хаялсырап, Джеваире аптенинъ устюне миллий антер, башына фес кийсетип, элиндеки къалемини манъа эдие бергенини ис эттим...

Иште, мерум шаиремиз Джеваире апте хусусында хатырлавларым девир акъымынынъ тёрюнде ве меним зеинимде черик асыр сагълы эдилер. Бугунъ оларны бсяз къагъыткъа тизмеге сырасы кельгенде, онынъ иджадий ёлуна бир назар быракъмакъны боюн-борджум деп саям.

Джеваире Меджитова инкъилибий рухнынъ тесири алтында тербиеленген, джемйет аятындаки терен денишмелерни ве халкъымызнынъ башына тюшкен мушкуль мусибетлерни озъ энъсесинде ис эткен шаиредир.

Йигирми дёрт йыл эвельси онынъ акъкъында бир чокъ малюматларны эльде этип, къагъыткъа язып, акъылымда тутмагъаныма гъафлетте къалдым. О къадар джаиллик олурмы? Шаиренен ян-янаша юр, къонуш да бойле вазиятке къал. Онынъ терджименалындаки фактларны айдынлатмакъ ичюн акъсакъл шаиримиз Юнус Темиркъаягъа мураджаат этмек сырасы кельди. Сагъ олсун! Бар олсун! Къартлыгъына бакъмадан, о, манъа эр бир сенени олгъаны киби яздырды. Чюнки Юнус Темиркъая ве Джеваире Меджитова Акъмесджит Девлет педагогика

институтында ве Ялта техникумында окъугъан, ильки эсерлерини та о вакъытта язып башлагъан шаирлер сулялесине менсюп эдилер. О шаирлер сулялесине Ремзий Бурнаш, Амет Мефаев, Лёман Сулейман, Риза Халид, Джевлет Аметовлар да кире эдилер. Олар отузынджы сениелерде язып башлагъанлар. Юнус агъанынъ айткъанына коре: “Джеваире Меджитова тек дженктен сонъки девирде, “Ленин байрагъы” газетасынынъ дердж олунгъан кунылеринден, эдебият омюрине озъ иссесини къоша башлагъан экен.”

Джеваире Меджитова 1913 сенеси Керчь районы Чалтемир коюнде догъгъан. 1934 сенеси Ялта оджалар окъув юртуны битирген сонъ, 1935 сенеси Къырым Девлет педагогика институтынынъ тиль ве эдебият факультетине окъумагъа кирген ве оны 1939 сенеси битирип аспирантурада окъугъан. Бу акъта Рустем Хаялининъ “Йылдыз” меджмуасынынъ 1998 сенеси 2-нджи санында дердж олунгъан макъалесинде айтыла.

Дженктен сонъки девир къырымтатар эдебиятынынъ тарихында базы бир себеплерден отърю, шаир ве языджыларымыз ярым асыр девамында эдебияткъа иссе къошып, лякин Языджылар Бирлигине аза олмайып, козь юмдылар. Аза олмакъны олар юректен арз эткен эдилер...

Бир вакъианынъ шааты олгъаным аля даа акъылымдан чыкъмай. Мен “Йылдыз” меджмуасында чалыша эдим. Джеваире апте къызы Сейяренен редакциягъа кельдилер. Оларны къуванчле къабул эттик. Къаве пиширдик. Амма Джеваире апте не ичюндир кусъкюн эди.

— Джеваире апте, не олды, сагълыгъынъыз ярамаймы? — деп сорадым мен.

— Сагълыгъым еринде. Амма юрегимни данма хырпа лап тургъан бир меселе, сагълыгъымны къурт киби кемире, — деди о ве шу анъ сусты.

Шу ерде булунгъан рахметли Сабрие Сеутова да Джеваире аптенинъ гонгълюни котермек ичюн, меджмуамызда олгъан янъылыкъларнен оны къувандырмагъа ашыкъты. Лакъырды эн къызгынлашты. Джеваире апте озъ къасеветини унуткъан киби олды. Олар къайтмагъа тедариклендилер. Мен мусафирлерни озгярмагъа чыкътым. Лифт янына кельгенде, Джеваире апте:

— Айше, энъ керекли янъылыкъларны не ичюн айтмайсынъ я? — деди.

Мен шашмалап:

— Насыл янъылыкъ я, Джеваире апте, бильмейим. Эписини айттыкъ дегильми? — дедим.

— Ёкъ! Энъ эсасыны айтмадынъ, — деп текрарлады о.

Меним рухым гъафилъ, кене де насыл янъылыкъ олгъаныны анъламадым. Лифтнинъ къапысы ачылды. Ичинде бир кимсе ёкъ эди, Джеваире апте лифтни токътатып турып:

— Айды, озюнъ айтмасанъ да, мен сени Языджылар Бирлигининъ азасы олгъанынъ иле хайырлайым. Сенинъ такъдиринъ ичюн гонълум тынч олгъаны да манъа естер-ликтир. Эльбет, меним вазиятимде сенинъ къабаатынъ ёкъ!.. — деген арада лифтнинъ къапысы япылды, оларнынъ “Сагълыкънен къал! Мусафирликке буюр!” деген, меним де “Сагълыкънен барынъыз, озюнъиз де бир фильджандан къавеге буюрынъыз!” киби эйи ниетли сёзлери-миз лифтнинъ ичини ве мен шашмалап тургъан къатны янъгъыратты.

Мен бу девирде къалемдешлер арасындаки мунасебетлерни бозмакъ ичюн яратылгъан шараит хусусында тек бир кучюк левханы хатырладым. Амма бу левха шу мунасебетлер деръясында бир тамчы эди. Нидже языджыларымыз, шаирлеримиз бойле муитнинъ къурбаны олдылар... Мевляма чокъ шукюрлер олсун, бизлер бу шараитнинъ къурбаны олмадыкъ. Бизим арамыздаки мунасебетлер бундан сонъ да, эвелькиси киби достане, апте-къардашча девам этти.

Шаиренинъ юрегиндеки бу элеми беяз къагъыт узери-не синъип, тарихта къалды. Бу акъта о озюнинъ “Тесел-ля” шииринде:

*Къалсам да, иджадий “союздан” тышта,
Кусьмедим, акъикъат, йырладым сени...—*

деп язды. Шаиренинъ элеми шиириет багъында япкъан хызметининъ къыйметини кесмеге ёл ачты. Акъикъатен де, шаиренинъ бутюн иджады шу адджы акъикъатнынъ янъгъыравына къадар кечкен ёлунынъ тамчы-тамчы тарихидир. Бу тарих онынъ иджадыны талиль эткенде кевделенеджек...

Амма кене де юрегимни кемирген вазият — Джеваире аптенинъ Озбекистанда къалып кеткени акъкъында айтмакъ истейим. Екъане шаиремиз экинджи дефа акъсымланды. Меним элимден не келе биле эди?.. Бу адиселер

манъа Джеваире аптенинъ сымасыны унутмагъа ёл къоймай... Онынъ сеси аля даа къулагъымда чынълай...

Джеваире Меджитова “Унутылмаз саифелер” (1970), “Ешилъ япракъ арасында” (1972), “Омюр сазым” (1980), “Солмаз чечеклер” (1989) джыйынтыкъларына кирген эсерлеринен дженктен сонъ девир къырымтатар эдебиятына сезилирли дереджеде иссе къошты.

Дженктен сонъ девир къырымтатар шиириетининъ тарихинде 60-70-80-инджи сенелери халкъ омюринен багълы кунъделик истисал, турмуш, севги, достлукъ меселелерини айдынлатувгъа сезильген ынтылыш шаиренинъ яратыджылыгъында озъ аксини коръди.

Бу сенелер шиирист эснасы кениш ве муреккеп бир адисе олып, озюнде чешит ёнелиш ве джерьянлар пейда этип, темелинде кечмиш теджрибелеринен сиялангъан миллий назмисттен къыйметли джезтлерини алгъан ве инкъиляп тесиринде булунгъан шиириетни асыл эткен эди.

Бу девирде сиясет талабы муджиби Ленин, партия, комсомол, барышыкъ, достлукъ киби тарих саифелерине эбедий синъген мевзулар китапнынъ ильк саифелерини яраштыра эди. Шаирлеримизнинъ чокъусы бу девир хасталыкъ вирусына огърап, иджатларында умуминсаний эбедий мевзулардан четлешюви дуолды.

Бойле вазиетни исе яратыджылар огюнде чекильген сед, маниа ве бинъ бир тюрюю ясакълар догъурды. Амма кене де эр бир ясакъларгъа къаршы тувгъан халкънынъ рухий ве тарихий вариетине, назым фикир этиов къабилиетлерининъ ирмакъларына ынтылыш бу девир шиириетининъ эсас хусусиети олып къалгъаны буюк вакъиагъа чевирильди. Шаиренинъ иджадында бу хусусиет чокъусы ана образынынъ тасвиринде озъ аксини коръди.

Джеваире Меджитованынъ эсерлеринде ана, къадынлыкъ образлары айрыджа ве умумлештириджи чизгилерни ташып, Ватаннынъ муреккеп образында муджесемленгени сезильди. Эсерлерде ана башта назиклик, мераметлик дуйгъусынен толып-ташкъан инсан оларакъ тасвирленилип, сонъунда ана къыяфетинде дженкнинъ акъибетлерини, мусибетлерини башындан кечирген къадынлыкъ образында — ана юрегининъ къараманлыгъы шерешлендирильди. Нетиджеде, онынъ иджадында бу образнынъ типиклештирилиув принципи тарихийлик бедий тасвирий вастасына чевирильди. Гъалебе къазангъан халкъ адындан тарихнинъ мешакъатлы теджрибеси-

не шаиренинъ мураджаат этиови кыыскъа бир сатырларда
белли бир штрих ве риторик икяе, беян тарзында бе-
рильди:

*Къарт ана токътала, гъам-кедер бетинде,
Ах чеке, козылери торлана...*

*Хатрасын больгенде, огълунынъ сымасы
Матемли козыяшлар тѣккендир...*

Учъ эвлят ѳнеткен бу ана къыркъ бирде...

*Элкин сель токътатмаз анагъа севгимни,
Сѣзлери даима къальбимде ялдай.
Тоймайым багъышлан йырымны-эзгимни
Бу азиз аналар нек татлы — балдай...*

*Къыркъ беи йыл дердини дуйдырмай юре,
Огълуны джебѳге озгъарган ана...*

Шириетте публицистика жанрынынъ базы элемент-
леринен ашланган ве къафие, везин къалыбына сыгъ-
дырылган риторик джумлели шиирлеринде пейда олу-
выны айны шу мисаллерде ачыкъ-айдын коре билемиз.

Бу ал шириетте акъикъат сеси реаль суретте ифадѳ-
ленгенине — 80-инджи сенелернинъ сонъуна къадар укъом
сюрди. Айтыладжакъ фикир ясакъ олунгъаны себѳбин-
ден, шиирлер ялдызлав эвримини (эволюция) късчмек
керек эди. Чокъусы алларда ялдызланган фикир акъи-
къат сесини джойып, агъыр, анълашылмаган фикир-
лер, бош манзумелер деврине земин азырлады.

Джеваире Меджитованынъ эсерлеринде акъикъат сеси
халкъ яратыджылыгъынынъ назым дуйгъуларынен сыкъы
багъланып, озюнде янъгъырады. Эсерлеринде къулла-
нылган бедий тасвирий васталар, образлы ибарелер,
халкъ тилининъ ишлетилюви исе шиирге джанлылыкъ
бермеге, окъуйыджыгъа исе рухий гъыда багъышламагъа
къадир олган эди.

Сонъундан табиаат левхалары тасвирленильген сатыр-
ларда къараманнынъ ички дуйгъусы рухунен чаташып,
табиаат левхалары яваш-яваш рух левхаларына чевириль-
ди. Бойле сатырларда халкъ агъыз яратыджылыгъы дже-
вѳрлерининъ аэнки бутюн бедиемлигинде янъгъырады:

*Орман тынч, нек татлы юкъугъа далгъандай,
Этрафкъа сепиле кумюшдай нурлу ай...*

*Дагъ юкълай, санарсынъ ем-ешиль бешикте,
Къушчыкълар талгъындан айлене чалалар.*

*Кунеш кэйдэ башыны кунбатыгга,
Къазмердайын алланды кечки чабакъ.
Инджи такъты мавы кок къанатына...*

Балкъылдан дукааттай чыкты ай...

Къушчыкълар гульдесте ювасын токъуйлар...

*Къадифе къамкъанен бурюнген чименлер
Этрафкъа аджайип гульчембер такъалар...*

Дуйгъу, фикирлернинъ кенишлиги, табият левхаларынынъ ифадеси шаиренинъ шиириетинде кеттикче тантаналы образларнынъ тасвир инкишафына темель ярата башлады. “Къавал сеси” серлевхалы шииринде шаире балалыкъ чагъларына къайтув ёлунен, тувгъан топрагъына асретлигини бильдирмеге ынтыла. Поэтик тарихийлик принципинен иш корьген шаире вакъыт, кетишат арекетини къавал сеси вастасы иле теминлемеге ынтыла. Бу тек къавал сеси ватасында дегиль де, эм генчлик девирининъ хатырлавында, эм шахсий ве халкънынъ умумий такъдирин акъкъындаки беянында сезиле:

*Чименликте джазибели ойгъа далдым,
— Ким аджеба, балалыгъын хатырламай?
Къавал сеси мени деръаль эсир алды,
Нырламаса, саф юрегим даяналмай...*

*Бакъкъан эдим кэой-кэозулар балалыкъта,
Къучагъыны ачкъан эди кенъ барлыкълар,
Адымладым отлакъ бою эрте таньда,
Козъ алдымда кевделенди таныш якълар...*

Тогъайлар боюнда къалакъай болуштик...

Бойледже, хатырлавлар вастасы иле жанландырылгъан табият левхаларындаки рух халкънынъ рухуна чевириле. Ясакъ перделерини ачмагъа ёлу тапылып, шииретте янъы ёнелишке эсас догъура. Аятый адиселер, халкънынъ тарихы баягъы тафсилятлы икяе олунув бу девир шиириетининъ муим чизгиси ола. Башта тек бир сатырда анъылгъан къавал сесине сонъундан бутюн бир шиир багъышлана. Шаиренинъ иджадында къавал сеси — миллий ремизге чевирильмесине менба азырлай.

Шаиренинъ халкъ аятындан янъылыкълар къыдыргъаны тевеккель дегиль. Янъылыкълар кешф этюв усулынен о чокъусы дженк сенелерине муралжаат этип, миллетимизнинъ аджыныкълы такъдирини беян эте. Дженкявер хатыраны ахлякый нокътаи-назардан айдынлат-

магъа тырыша, ангиси онынъ иджадындаки бу араштырув девиринде булгъан бир къалдырымчыгъы олып къала.

60-70-80-инджи сенелерининъ араштырув девринде шиириетте уком сюрген акъырынлыкъ вазиети яваш-яваш аресетке кельди, баягъы денъишювлер пейда этти. Икътисадий варлыкъ земане инсанынынъ дюньябакъышынен къыймет кесильген вакъытта биле, миллий тарихий аяткъа ынтылыш ильк филислер ата башлагъаныны дуйдырды. Шиириетте фельсефий ёнелиш кенишледи.

Нетиджеде, поэма жанрынынъ лирик, публицистик, весикъалы, лирик-эпик чешитлери пейда олды. Оларны бирлештирген эсас мевзу исе ватан асретлиги мевзусы олды. Бу мевзу миллий анъ, миллий психология меселелеринен узвий багъланып чезильди. О девир кырымтатар шиириетине бу янъылыкъны Джеваире Меджитова, Юнус Темиркъая, Ремзи Бурнаш, Лёман Сулейман, Амет Мефаев, Риза Халид киби шаирлеримиз кирсеттилер. Амма бу девирнинъ хусусиетлери оларнынъ яратыджылыгъында озюнде бир тюс алып, умумий хусусиетлерининъ темелини тешкиль этти.

Эшреф Шеми-заденинъ шиириети бу ёнелиште нумюне олды. Юкъарыда анъылгъан шаирлернинъ иджадына буюк тесир быракъты. Джеваире Меджитова “Душмангъа окъ эди сёзлеринъ” шииринде бу тесирни ачыкъ беян эте:

*Чокъ йыллар аэнкли сазынынъ
Тельмирип динъледи гуль дияр,
Бу джешкзун макъамнынъ азындан
Рухланды дживаиллар ве яиллар...*

Яилыкътан тельмирип окъуйдым...

Аятий адиселернинъ набызыны араштырып тапмагъа бильген шиириет, эм лирик, эм публицистик, эм халкъ агъыз яратыджылыгъы усулларындан файдалана. Халкъымызнынъ омюринде пейда олгъан проблемаларгъа чарени чокъусы Улу Ватан дженки мевзусына мураджаат этип, сатырлар арасында косътере эди. Чюнки бу дженкте гъалебе къазанув кимлерчюндир байрам олгъан олса, бизим халкъымыз ичюн гъалебе матем кунюне чевирильди... Халкъымыз тувгъан оджакъларындан марум олды. Миллетимизге саткъынлыкъ тамгъасы такъыштырылды.

Бутюн бу матем кечмишине дёнген аятий варлыкънынъ тарихи ве себеплерини фактлар вастасы иле анъ-

латмакъ, айдынлатмакъ вазифеси дженктен сонъ девир кырымтатар эдебиятынынъ бойнуна юкленди. Анълатув, яни озюни акълав джерьяны отуз сенеге къадар муддетни къаплап алды. Озюни акълав джерьяны онъа чейилген сед, маниаларгъа къаршы кетип, бедий тасвир яштырув ёлунда, адалетни ве зулумны белгилейиджи ытимай ольчулер иле айдынлыккъа чыкъмагъа наиль тды.

Озь къуветини халкъ аятынен айрылмаз бирликте тап-
1. Девирнинъ энъ кескин суаллерине джевапны бу бир-
д мликте булды.

Шириеттеки янъылыкълар да иджадий эмекнинъ шиддетли акъымында догъа башлады. Бу акъынты ичинден акъыкъатны булмакъ санъаткъардан буюк усталыкъны талп этти.

Юкъарыда, анълатылгъан вазиятне Джеваире Ме-
джитова “Эмшире” шииринде эки сатыр иле айтты:

*Фиджиалы о девирлер артта къалды,
Тамгъа ташлап къарт тарихнинъ япрагъына.*

Бу меркез ве салмакълы фикирлерни шиир вастасы иле айтмакъ ичюн, шаирега дигер бош сатырларны онынъ артындан такъыштырмакъ керек олды. Бойле япмагъан такъдирде, шиир цензура балтасына огърай биле эди. Шунунъ ичюн бу акъыкъат беян этильген сатырлардан сонъ:

*Эвлятларынъ шимди сербест нефес алды,
Шадлыкъ йыры келип толды топрагъына...*

киби ялдызлы сатырлар язылгъандыр. Бунынъле багъды бир вакъианы хатырламакъ истейим...

Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятинда чалышам. Черкез Алиге рахметли Мемет Арсланов “Мен анамнынъ бир кызы эдим” йыр текстинде бир сёзни денъиштирмеге кетирди. “Бахытсыз олдым” сатыры не ичюндир цензуранынъ козюне ярамай корюнген. Гузель девирде яшап, не ичюн “бахытсыз олдым” деп йырламакъ керек экен? Шашыладжакъ вазият асырлар девамында “бахытсыз олдым” деп йырланып, ничюндир шимди денъиштирильмек керек? Денъиштирильмесе, Урие Керменчиклиге бу йырны радиодан йырламагъа рухсет этмейджек экенлер...

Йыр иджра этильди. Кытаплар да чыккыты. Лякин оларда шу денъиштирилъген “чемберли олдым” варианты басылды. Бизден сонъки несиь оны эльбетте китапта корьгени киби йырлай башлады.

Совет тизимининъ сиясети тесиринде буюк бир араштырувлар девирининъ мешакъатлы анылерини бойле мисаллернен даа чокъ девам этмек мумкюн . Лякин мен тек бирини айтып, йырларда япылгъан хаталар, шириетте де, яни совет тизимининъ сиясетине келиштирилип язмакъ, девир догъургъан махсул олып, бизим куньлерге о девирден хабер бермек ичюн етип кельгенини къайд этмек истейим. Шимди козюмизге бойле титис сатырлар чарпкъанда, оларнынъ бойле язылувында шу девир себеп олгъаныны бильмелимиз. Шу девирни козьде тутып оларгъа къыймет кесмелимиз.

Иште, бу “чемберли олдым” ибареси йырларда догъурылгъан суный ялдызлы сатырдыр. Шириетте де вазиет айны шойле эди. Ялдызлы сатырларнынъ пейда олмасы ясакътан башланды. Ясакъларгъа риает этилип келинди. Лякин юректеки агъры-сызлавлар сынъырына еткен сонъ, сакъынув акъынтысы кетишатында ялдызлы сатырлар, джумлелер, дёртлюклер янында миллетнинъ агърысы, ферьядыны бильдирген къыйметли сатырлар ерлештилер. Козьлеримиз де тек оларны корип окъумагъа алыштылар. Оларнынъ янындаки бош сатырлар бизлерни меракъландырмады. Чюнки бизим бу девирнинъ муитинден хаберимиз бар эди. Осеяткъан несиь исе бу девирнинъ шараитини корьмегени себебинден, бойле сатырларны окъугъанда аныламайджакъ. Шундан отърю, о девир шириет чизгилерини талиль этмек мунмден муим меселеге чевирильмекте...

Акъикъат сесининъ мейданы бойле этип, къыйметли сатырларнен кенишлеген эди.

Шаиренинъ:

*Хаялым серсерий, отурам одамда,
Акъикъат, янъылыкъ юртумда, багъымда...*

киби сатырлары эдебият алеминде олайткъан эйи денъишювлер акъкъында хабер берген сатырлардыр.

Джеваире Меджитова шу девирнинъ екяне шаиреси эди. Тамам шу девирде халкънынъ такъдири ве тарихини, тувгъан топрагъына олгъан дуйгъусыны истидады ве къабилиетине коре, озь эсерлеринде акс эттирди.

Демек, Джеваире Меджитованынъ шиириндеки “там-
гъа ташлап” ибареси халкънынъ аджыныкълы кечмиши,
такъдири акъкъында тар къалыпкъа сыгъдырылгъан ве
сакъынып сёйлеген адджы акъикъатыдыр.

“Умют” серлевалы шииринде шаире кене де дженк
сенелерине къайтып севимлиси дженкке кетип, къайт-
магъаныны хатырлай. Онынънен барабер тувгъан вата-
нында кечирген демлерини анъа:

*Долаңсам, айлаңсам шу мейдан топракыны,
Узакътан олса да сесини эшитсем...—*

деп, гьурбетликте булунгъан миллетининъ арзу-ха-
яларыны озюнинъ адындан бильдире. Бу да о девир ичюн
шаир тарафындан косътерильген бир джесаретликтир.

Бу девирде энди истирап чеккен сенелер артта къал-
ды, асыл миллий тамырларгъа ынтылув артты.

Шаиренинъ ичине сыгъмагъан арзу-хаяллар, ана юр-
туна олгъан севгиси сынъырындан ташкъанындан себеп,
“Яшлыгъымны хатырлап” шииринде догърудан-догъру
“Ана юртум” ибаресини ишлетмеге джесаретлендире ве
шаире:

*Ана юртум къалибиме сынмаз къанат такъкъанда,
Бенъзей эди генчлигим мелевшелер багъына. —*

деп, совет тизимине озь журтунынъ татлыгъыны терен
бильдире.

Иджаткъар инсан ичюн ильхам чокърагъы етекчи кучь-
тир... Онынъ юреги агълагъанда, къалеми де агълады.
Онынъ къальби кульгенде, къалеми де кульди. Мукъад-
дес хаял, тилеклерининъ айдын келеджеги ичюн, тыл-
сымлы чокъракътан гъыда алып, иджат этмеге ынтыл-
гъаныны бильдирди. Шаире бу дуйгъуны бойле сатыр-
ларнен беян этти:

*Къафесте къушдайын талтына юрегим,
Сукъюнет багъында токътамай къалсам,
Омюрнен адымлай хаялым, тилегим,
Халкъымнынъ йырындан гъыдалар алсам...*

Базы вакъытлар исе шаиренинъ иджадында вазие-
тенъише. Генчлик анылерине къайтув юрегини хырпала-
гъан сайын, вуджудында ёргъунлыкъ асыл эте. Артыкъ бу
алгъа чыдап оламагъан шаире бар сеснен:

*Бошанбыз якъамны! Бир нефес алайым,
Энъ терен руюсыз юкъугъа далайым.
Сукюнет долашсын болдургъан беденде,
Ергъунлыкъ савушса келирсиз кене де...*

— деп, омюрде терс вазиятлернинъ гъайрыдан тек-
рарланып, къайтып келеджегини табирлей. Яшайыш къа-
нунларына риаат этмеге огрете.

Шириет багъында асыл олгъан ёргъунлыкъны ва-
тансызлыкъ фелякетинен багълай. Шунынъ ичюн де
“Денъизге” шииринде:

*Эй, тувгъаным, меним талгъын юрегиме шифа эт,
Эслинген беденимнинъ ёргъунлыкъын алып кет! —*

дей. Бу ватансызлыкъ хасталыгъыны Ватан савушты-
раджагъына инана, Ватанына къавушаджагъына эмин-
лик догъура.

Шаире бу ёргъунлыкънынъ темелини “руясыз юкъу-
нен” сньмек истей. Бу сатырлар иле шаире шу девирде
“шириет багъындаки” олгъан ёргъунлыкъ акъкъында
лакъырды ача. Ясакълар, иджаткяр огюнде чекильген сед-
лер психологик джеэттен инсаннынъ рухий дюньясына
япкъан терен тесирини анълатмагъа тырыша. Шириет
багъындаки иджат ильхамы ондан себеп сёнеджегинден
делялет бере. Бойле ёргъунлыкъ, тен ве рух бирлигини,
уйгъунлыкъны бербат эткенини озъ устюнде сезип,
иджаткярларнынъ хавфлы алыны эвельден табирлей.

Нетиджеде, шириетте тизильген муит эсерде не акъ-
къында айтылмасын, айны бир меркез проблема — ва-
тансызлыкъ, миллет устюне ягъдырылгъан бефтан там-
гъадан арынув проблемасынен багълана.

Джеваире Меджитованынъ лирикасында бу ал ачыкъ-
айдын озъ аксини корип, къадыннынъ кедери, къуван-
чы, телюкеси ве умютлери, ватанперверлик нагъмелери-
нен чырмашып ифаделене башлай. О шириет имкянла-
рыны джесюрликнен кенишлете ве миллий шиириетни
ифадели васталарнен зенгинлештире:

*Къарт тарихнинъ саифеси...
Дагъ, чёллер гуя тепречте къоран тепе...
Сувгъа энне къаяларнынъ колеткеси...
Гуль бааръе зиль тутмакъта къушчыкъларнынъ нагъмеси...
Назлы бааръ инджи такъкъан яш келиндай...
Авелене джумерт кунеш, тёке кербар нуруны...
Козюн къысып шенъ йылдызлар сюзюлелер...*

Бу айры-айры сатырларда не къадар джанлылыкъ ве бедийлик бар! Бу сатырлар бедий сёз устасынынъ сатырлары дегильми?

Дженк мевзусы шириетнинъ тар анъаневий шиир шекилининъ черчивесини кенишлетмеге ёл ачты. Бири-бири артындан поэмалар язылды. Шаиренинъ “Унутылмаз саифелер” поэмасы халкъымызнынъ шанлы кызы Алиме Абденнановагъа багъышланды. Шаире бу образ вастасы иле халкъымызнынъ дженкте якъан джесюрлигини тереннум этти. Халкъымызнынъ саткъынлыкъ тамгасындан арындырмагъа ынтылды. Поэмада тасвир олунган вакъиаларнынъ кенишлиги исе поэмагъа публицистик вазифесини эда эткен чизгини ташымагъа мейдан яратты.

Шаире поэмасында эр бир адисе-вакъиагъа реаль суретте янаша ве белли бир дереджеде окъуйджыларгъа о девирнинъ муитини анылатмакъ макъсады иле тарих саифелерини акътармагъа меджбур ола. Девир ве вакъытнынъ муитини акс этювге ынтылыш, земане девир талабы иле уйгунлашып омюрге кечирильгени тасвир олуна. Шаиренинъ акъикъат акъкъында сеси озюнинъ ички истирапларынен халкънынъ агърыларынен бирлеше. Озюнинъ, къараманнынъ такъдири халкънынъ такъдиринен узвий бирлигини косътерюв поэмада эпик темель пейда олунмасына хызмет эте.

Бойледже, мемлекетимизде укюм сюрген сиясет йылар девамында та 90-ынджы сенелерге къадар сюргюнликтеки иджаткярларгъа “джанлы вакъиаларнынъ джанлы хатырасы”ны акс эттирмектен марум этип, озьгюнлигини сакъламагъа тырышкъан, кечмиштен баягъы узюльген, ярым асырлыкъ иджаткъа малик — ватансызлыкъ шириетини асыл этти. Бу шириетте дедиль адымларнен илерилев сезильмегенине бакъмадан, озюни сакълап къалув огърундаки курешинен, тар къалыпкъа сокъулган ве кеттикче анъанелерни девам эткен шириетни, бу шириет багъында иджат эткен яратыджыларны догъурды. “Джанлы вакъиаларнынъ джанлы хатырасы” оларнынъ къалеми вастасы иле ватан, денъиз, халкъ акъкъында хабер берип турды, кечмиш шириет анъанелеринен багъланды. Халкънынъ аджыныкълы такъдири бу шириетте инъледи. Алель-хусус къануний ёлларны пейда этти. Бу ёл исе не къадар къыйынлыкълар яратылмасын, иджаткярдан девирнен бир нефес алып яшамакъны, озь усталыгъыны даима арттырмакъны талап этти.

Олардан базы вакъыт рухий тюшкюнлик ели эскенине бакъмадан, келеджекке ишанч дуйгъусы ашлангъан шириетни пейда эткенини анылатты.

Бу шириет ташыгъан чизгилерни Джеваире Меджитованынъ иджадында козетип чыкътыкъ. Онынъ иджадындаки вазиетлерден базы хусусий чизгилерни кешф эттик.

Шаиренинъ шириетиндеки тарихий, аятий, умуминсаний шекиллер вастасы иле мушкуль сенелернинъ къарсамбалы фуртунасы акъкъында кевделенген саифелерини ачмагъа тырыштыкъ. Шириетимизде ватансызлыкъ, мевзусына мураджаат этюв шу ярым асырлыкъ халкъымызнынъ аятыны сакълап къалмагъа хызмет эткенини сечтик. Ялдызлы сатырлар, риторик беянлар, текрарлавлар думаны арасындан адджы акъикъат инълегенини талиль эттик.

Шириет багъынынъ екяне шаиресининъ бу чытырманлы ёлундаки иджадий дерслери акъикъый ватансызлыкъ шириетининъ эр бир тарафлама аксидир. Бу шириетнинъ тарих ёлуны огренювде бир менбадыр.

Шаиренинъ омюр ёлу битти, лякин иджадий вариетининъ аяты эп девам этмекте. “Кусьмедим, акъикъат, йырладым сени...” сатыры шаиренинъ акъикъат огърунда булгъан акъикъатынынъ келеджек несильге бильдирген кечмишидир.

На крымскотатарском языке “Йылдыз” № 4
 (“Звезда” № 4).

Техредактор Н. Къараманов.
Корректор З. Эреджепова.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифлерине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна.

Джыповгъа 14.04.98 с. берильди. Басылувгъа 7.05.98 с. рухсет этильди. Форматы 84×108¹/₃₂. Офсет усулында басылды. Нешир-ят-эсап табагъы 5. Сымарыш 138. Тиражы 1100.

Джесдвельге алынгъаны акъкъындаки шеадетнаме:
Км № 1113.

Адресимиз:

333007, Акъмесджит шеэри, Ялтинская сокъагъы,
155-нджи эв, кв. № 3.

333700, Симферополь шеэри, Ген. Васильев сокъагъы, 44.
“Таврида” нешриятынынъ басмаханеси.

Индекс 75298.

